

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 16

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 16

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2018

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузеві науки філософські та політичні.

Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

№ 47/3 від 26.03.2018 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Тетяна Андрущенко, д-р. політ. н., проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р. політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р. політ. наук; Лешек Гавор, д-р. філос. н., проф. (Польща, Жешув); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р. філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р. істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р. філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р. політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р. філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р. екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р. філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р. політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р. політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р. соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р. філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р. політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р. політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р. політ. наук; Ярина Турчин, д-р. політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р. філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р. політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний Іван Франко National
університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204, Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна, 79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462 tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) О. СВДЕРСЬКА
Технічний редактор О. ЛЕГЕНЬКА
Комп'ютерний макет О. СВДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦІЯ і ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 27,67.
Тираж 100 прим. Зам. 1801

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2018

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Катерина Алексєєва</i> ТРАДИЦІЯ І МОДЕРН: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ СУЧАСНОГО СВІТОБАЧЕННЯ	9
<i>Олексій Бучин</i> ПРО РОЛЬ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	16
<i>Річард Горбань</i> ПЕРСОНАЛІЗМ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА (В АСПЕКТІ РОЗГЛЯДУ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНОЇ СПЕЦИФІКИ ПЕРСОНАЛІСТИЧНОГО ВЧЕННЯ Ч.С. БАРТНІКА).....	22
<i>Віра Дубініна</i> ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПРОЕКТ В. ДІЛЬТЕЯ.....	31
<i>Олена Іценко</i> ІДЕОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ.....	37
<i>Армен Михайловський</i> АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТЕХНІКИ: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ.....	45
<i>Оксана Петінова</i> СУЧАСНІ АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДИФІКАЦІЇ НОМО ECONOMICUS: НЕОАВСТРІЙСЬКА ШКОЛА ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ.....	51
<i>Maria Predeina</i> MOTIVES OF POSTMODERN IN HELLENISTIC PHILOSOPHY (ALIENATION AND FORMATIONAL CRISIS ON THE EXAMPLE OF CYNICISM).....	58
<i>Яніна Пруденко</i> АЛЬТЕРНАТИВНА ТЕОРІЯ ТВОРЧОСТІ ТА ДИСКУСІЯ «ФІЗИКІВ І ЛІРИКІВ» У РАДЯНСЬКИХ АКАДЕМІЧНИХ КОЛАХ КІНЦЯ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1960-Х.....	66
<i>Ярослав Соболевський</i> ПРОБЛЕМА «СПРАВЖНЬОЇ ТЕОЛОГІЇ» У ФІЛОСОФІЇ ТОМАСА ПЕЙНА	73
<i>Олег Соколовський</i> РОЗВИТОК ХРИСТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АПОСТОЛЬСЬКИХ ОТЦІВ.....	80
<i>Іван Цихуляк</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОН'ЮНКТУР У КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ НА РЕЛІГІЙНО ПЕРМАНЕНТНУ СВІДОМІСТЬ.....	87
<i>Тетяна Чаркіна</i> ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ.....	94

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Тетяна Андрущенко</i> ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ» ЯК ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНОЇ ОСНОВИ В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ.....	101
<i>Ігор Беґей</i> РОЗМІРКОВУВАННЯ ПРО ІВАНА ГЕРБУРТА І ЙОГО «РОЗМИСЕЛ ПРО НАРОД РУСЬКИЙ...».....	108
<i>Алла Бортнікова</i> ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА З ІНСТИТУТАМИ ВЛАДИ ДО 1569 Р.....	115
<i>Радім Голечек</i> ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЧЕСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ	120
<i>Володимир Гоцуляк</i> ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ СИНЕРГЕТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ XVII – XVIII СТ.....	126
<i>Валерій Денисенко, Юрій Привалов, Валерій Пилипенко</i> ЕЛІТНІ ГРУПИ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	132
<i>Світлана Дмитрашко</i> ПОЛІТИЧНИЙ МІФ І ІДЕОЛОГІЯ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ.....	144
<i>Максим Кудря</i> ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ.....	151
<i>Ольга Кузьмук</i> ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ БРЕНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ.....	156
<i>Mezahir Efendiyev</i> COMPREHENSIVE REFORMS IN COMBATING DRUG ABUSE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS AN INSTRUMENT TO ENSURE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY.....	162
<i>Єлизавета Монастирська</i> ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІЗ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ.....	167
<i>Яніна Осадча</i> ЄМЕНСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ У РЕГІОНАЛЬНІЙ ТА ГЛОБАЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.....	174
<i>Ігор Осадчук</i> ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ТУРЕЧЧИНІ (2014–2017): ЗМАГАЛЬНИЙ, ГЕГЕМОНІСТСЬКИЙ ЧИ ЗАКРИТИЙ АВТОРИТАРИЗМ?.....	180

<i>Дмитро Павлов</i> ПРИНЦИПИ ПРОПАГАНДИ ЯК УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ.....	189
<i>Сергій Піддубний</i> ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ СІМЕЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ 2013–2017 РР.....	196
<i>Yurii Smolnikov</i> CUBAN AMERICANS: THE GROWTH OF POLITICAL CLOUD.....	204
<i>Оксана Федорчук</i> ВУЗІВСЬКІ КАФЕДРИ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК ОСЕРЕДКИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ.....	209
<i>Борис Філатов</i> ПАТРІОТИЗМ У ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ СТАЛИХ ДЕМОКРАТІЙ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР.....	216
<i>Геннадій Шипунов</i> ЛІВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ.....	223
<i>Лілія Яковлева</i> ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ: ІДЕЙНІ ДЖЕРЕЛА ТА ПОЛІТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ	232

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Kateryna Alekseiieva</i> TRADITION AND MODERN: PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE BACKGROUND OF THE CONTAMPORARY OUTLOOK.....	9
<i>Oleksii Buchyn</i> ABOUT THE ROLE OF UNRELIABLE INFORMATION IN MODERN SOCIETY.....	16
<i>Richard Gorban</i> PERSONALISM AS A RESEARCH TOPIC (IN THE ASPECT OF PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS CONTEXT OF PERSONALIST DOCTRINE OF C. S. BARTNIK).....	22
<i>Vira Dubinina</i> THE HERMENEUTICAL PROJECT OF W. DILTHEY.....	31
<i>Olena Ishchenko</i> IDEOLOGICAL IDENTIFICATION OF A SOCIAL STATE	37
<i>Armen Mykhailovskiy</i> ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO TECHNOLOGY: PHILOSOPHICAL ASPECTS.....	45
<i>Oksana Petinova</i> MODERN ALTERNATIVE MODIFICATIONS HOMO ECONOMICUS: NEO-AUSTRIAN SCHOOL AND INSTITUTIONALISM.....	51
<i>Maria Predeina</i> MOTIVES OF POSTMODERN IN HELLENISTIC PHILOSOPHY (ALIENATION AND FORMATIONAL CRISIS ON THE EXAMPLE OF CYNICISM).....	58
<i>Yanina Prudenko</i> ALTERNATIVE THEORY OF CREATIVITY AND DISCUSSION OF “PHYSICISTS AND LYRICISTS” IN THE SOVIET ACADEMIC SPHERE IN THE END OF THE 1950S - THE BEGINNING OF THE 1960S.....	66
<i>Yaroslav Sobolievskiy</i> THE PROBLEM OF “TRUE THEOLOGY” IN THE PHILOSOPHY OF THOMAS PAINE	73
<i>Oleg Sokolovskiy</i> DEVELOPMENT OF CHRISTOLOGICAL MENTIONS IN THE CREATIVE HERITAGE OF APOSTLES FATHERS.....	80
<i>Ivan Tsykhuliak</i> TRANSFORMATION OF IDEOLOGICAL CONNECTORS IN THE CONTEXT OF INFLUENCE ON RELIGIOUS PERMANENT CONFIDENCE.....	87

<i>Tetyana Charkina</i> THE PROBLEMATIK ISSUES OF THE BORDER AREAS STUDY IN HISTORIKAL KNOWLEDGE.....	94
---	----

POLITICAL SCIENCE

<i>Tetyana Andrushchenko</i> AXIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE NOTION “DEMOCRACY” AS THE COMMON IDEAL-OUTLOOK’S BASIC FOR CONSTRUCTING OF THE INTERCULTURAL POLITICAL DIALOGUE.....	101
<i>Ihor Behei</i> REASONING ABOUT IVAN GERBURT AND HIS “THOUGHTS ABOUT PEOPLE OF RUTHENIA”.....	108
<i>Alla Bortnikova</i> LEGAL RELATIONS OF THE VOLODYMYR CITY POPULATION WITH THE POWER’S INSTITUTIONS TILL 1569.....	115
<i>Radim Holechek</i> HISTORICAL BASIS OF FORMATION OF THE CZECH PARLIAMENTARISM.....	120
<i>Volodymyr Gotsulyak</i> HEURISTIC POSSIBILITIES OF SYNERGETICS IN THE STUDY OF POLITICAL THOUGHT OF UKRAINE XVII-XVIII CENTURIES.....	126
<i>Valerii Denysenko, Yurii Pryvalov, Valerii Pilipenko</i> ELITE GROUPS IN THE FOCUS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH: MORAL AND ETHICAL ASPECT.....	132
<i>Svitlana Dmytrashko</i> POLITICAL MYTH AND IDEOLOGY OF NATIONAL-SOCIALISM.....	144
<i>Maksym Kudrya</i> THE POLITICAL COMPONENT OF THE ACTIVITY OF THE VOLUNTEER MOVEMENT AS AN INSTITUTE OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE.....	151
<i>Olga Kuzmuk</i> TERRITORIAL BRANDING AS LOCAL DEVELOPMENT TOOL.....	156
<i>Mezahir Efendiyev</i> COMPREHENSIVE REFORMS IN COMBATING DRUG ABUSE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS AN INSTRUMENT TO ENSURE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY.....	162
<i>Yelyzaveta Monastyrova</i> INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS IN COMBATING HUMAN TRAFFICKING.....	167
<i>Yanina Osadcha</i> YEMENI ARMED CONFLICT IN REGIONAL AND GLOBAL PERSPECTIVES.....	174

<i>Ihor Osadchuk</i>	
POLITICAL REGIME IN TURKEY (2014–2017): COMPETITIVE, HEGEMONIC OR CLOSED AUTHORITARIANISM?	180
<i>Dmytro Pavlov</i>	
THE PRINCIPLES OF PROPAGANDA AS THE CONDITIONS FOR ITS EFFECTIVE IMPLEMENTATION.....	189
<i>Serhii Piddubnyi</i>	
SOURCES OF THE FORMATION OF UKRAINIAN FAMILIES’ BUDGET IN THE CONDITIONS OF THE 2013–2017 SOCIO-POLITICAL CRISIS	196
<i>Yurii Smolnikov</i>	
CUBAN AMERICANS: THE GROWTH OF POLITICAL CLOUD.....	204
<i>Oksana Fedorchuk</i>	
UNIVERSITY FACULTIES OF POLITICAL SCIENCE AS A CENTER FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE IN UKRAINE.....	209
<i>Boris Filatov</i>	
PATRIOTISM IN POLITICAL SYSTEMS OF SUSTAINABLE DEMOCRACIES: FUNCTIONAL DIMENSION.....	216
<i>Hennadiy Shipunov</i>	
LEFT POLITICAL PARTIES: SPECIFICS IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL INCIPIENCE.....	223
<i>Liliia Yakovleva</i>	
DEMOCRATIC LEGITIMACY: IDEOLOGICAL SOURCES AND POLITICAL ALTERNATIVES.....	232

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 130.2+316.7

ТРАДИЦІЯ І МОДЕРН: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ СУЧАСНОГО СВІТОБАЧЕННЯ

Катерина Алексеева

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. М. Омеляновича-Павленка, 1, 01010, м. Київ, Україна*

Здійснено аналіз конституювання ціннісних зрізів життєсвіту, що уможливають сучасний тип світобачення. Наслідком ціннісного вибору є ставлення до традиції і модерну: демаркація (відмежування) й ідентифікація (залучення). З метою уникнення абстрактного опису переваг модерності наголошено на бажаній ідеї «синтезу цінностей», коли традиційні цінності схвалюються як «інструментальні», що сприяють втіленню таких модерних цінностей, як професійний успіх та задоволення від життя.

Ключові слова: традиція, модерн, цінності, світобачення, постмодерн.

Поняття традиції і модерну спорадично застосовують як атрибутивні предикати для характеристики різноманітних явищ. Переважно вони слугують термінологічним інструментарієм для означення чогось як звичного/узвичаєного або нового/інноваційного. До прикладу, говоримо про традиційні і модерні цінності, традиційну і модерну освіту, традиційне і модерне мистецтво, традиційне і модерне державотворення. За смисловим навантаженням поняття «традиція» і «модерн» може мати синхронний (змістовий) і діахронний (історичний) спосіб інтерпретації.

Провідними установами України, що займаються питаннями паритетного впровадження модернізації з урахуванням традиціоналістських настроїв нашого суспільства, є Інститут національної пам'яті, Києво-Могилянська бізнес-школа, національний культурно-художній музейний комплекс «Мистецький Арсенал», а також різноманітні креативні майданчики, де, зокрема, проходять публічні лекції та дискусії. Полеміка навколо обговорення традиційних і модерних стилів життя проходить за участі сучасних українських науковців, серед яких: В. Вятрович, Я. Грицак, Н. Яковенко, М. Мінаков, С. Гайдай, А. Єрмолаєв, В. Гладких, В. Єрмоленко, В. Кебуладзе, Д. Яневський, Т. Лютий, А. Богачов.

Із метою загострення уваги на ціннісно-декларативних і фактичних умовах формування сучасного українця концепти традиції і модерну радикалізуються до рівня бінарних опозицій. Також варто наголосити на тому, що постмодерн як ера сьогодення є реалізацією заповіту модерну [1, с. 95] і дуального протиставлення між модерном і постмодерном не існує. Реалізація зазначеної мети передбачає конкретизацію двох завдань:

- проаналізувати конституювання ціннісних зрізів життєсвіту, через які людина у певний спосіб себе маркує та водночас ідентифікує;
- виявити змістові характеристики, що стихійно чи раціонально закріплюються за традиційними або модерними зразками людського існування.

Звернення до традиції є умовою нашої соціалізації через накопичення і засвоєння практично-необхідних знань [2, с. 67]. Вже національна мова кожного є елементом традиції

як наше мовне апіорі, що опосередковує досвід і розуміння. У нас є спільна мовна традиція, в якій ми перебуваємо і формуємося як українці сьогодення, відкриті для глобального світу. Така традиція є герменевтичною, а не герметичною, відповідно, діалогічною, а не монологічною. Загалом, «традиція – це влада безіменного авторитету» [3, с. 281]. І до неї належить також баласт забобонів і передсудів, що відчужують нас від модерного світу.

Бути модерним означає бути сучасним. Термін «модернізм» запровадив у 1950-х роках критик і теоретик Клемент Гренберг. За його словами, модернізм охоплює не лише мистецтво та літературу. Він обіймає майже все з того, що є справді живим у нашій культурі. З історичного порядку це великою мірою новація. Західна цивілізація повертається до власних джерел і ставить їх під знак питання, але тут вона пішла далі за інших. Гренберг ототожнював модернізм з «інтенсифікацією, майже граничним загостренням цієї самокритичної тенденції, яка почалася з філософа Канта» [4, с. 332]. Оскільки Кант – ще й теоретик Просвітництва і автор гасла «Май мужність користуватися своїм розумом», на часі буде видозміна цього вислову: «Май мужність бути модерним».

Із ХХ ст. модерн докорінно поглиблюється. І це помітно не лише у філософії і мистецтві, але й у науці. Для всіх сциєнтистських інновацій ХХ ст. характерним є руйнування тотальних проєктів, дивергенція напрямів запитування і доконечна плюральність. Наприклад, теорія відносності Айнштейна зумовлює думку, що не існує жодного практичного поняття цілого, бо не надається переваги жодній системі координат. Є тільки відношення самостійних систем, що мають власний відлік часу. Онтологія як теорія буття стверджує: «Дійсність – це незалежна від нашої свідомості реальність» [5, с. 119]. Із цим твердженням суголосні думки модерних науковців: дійсність дотримується не однієї моделі, а багатьох, вона структурована конфліктно й драматично, проявляє єдність лише у специфічних сферах, а не загалом.

Сучасна дослідниця модернізації В.Г. Федотова звертається до концепту «розмаїтих сучасностей» [6], де аналізує «навздогінну» модернізацію незахідних країн. Цей процес у таких країнах, зокрема й в Україні, залежить від вихідних умов – культури, традицій, звичаїв, культурних кодів. Образ модерну (сучасності), якого досягають ці країни, відрізняється надзвичайним розмаїттям. Проте в базових системних галузях вони використовують вестернізацію, особливо у сфері фінансів, банків і передових технологій. Але водночас феномен суспільного модерну ґрунтується на певних світоглядних настановах. Про це писав ще засновник прагматизму В. Джеймс: «<...>питання полягає зовсім не в тому, чи світогляд впливає на реальні справи, а в тому, чи може, зрештою, що-небудь інше справляти на них вплив» [7, с. 7]. Модерну притаманний принцип «політеїзм цінностей». М. Вебер пояснював це у протиставленні давнім метафізичним поняттям, сучасна конвертація яких уже неможлива. Вже не вірять, що істина, добро, краса й святе збігаються; за сучасної доби вони, радше, розійшлися й навіть виключають один одного. Подібне існує між культурами і світоглядами, наприклад, між російською і українською культурами або між католицизмом і православ'ям – жодної можливості для розрізнення кращого і гіршого, правоти і неправоти. Ситуація модерну визначається голим, неприхованим плюралізмом.

Це є модерною повсякденністю. Проте частина сучасних українців ще не доросла до цієї повсякденності з її радикальною плюральністю, яка є прикметою розвинутого модерну. Через те вони звертаються до якогось вождя і вчителя, який ще раз виведе їх із цієї плюральності, даючи їм чи просто обіцяючи те, що за доби модерну стає неприйнятним, – остаточну орієнтацію. Нездатність «дорости» до такої повсякденності увиразнює нашу слабкість. З огляду на це, завдання науки полягає в тому, щоб відкрити співгромадянам очі на невідворотність і неминучість цього плюралізму. Управління в політеїзмі, відмові від ілюзій традиціоналістичних бажань – ось яке завдання суспільного модерну.

Філософські антрополози, зокрема А. Гелен, ще у ХХ ст. зазначили, що різноманітні ціннісні порядки світу і породжені разом із ними кризи й тертя чітко вийшли на яв. Наше сучасне суспільство виділяється радикальним антагонізмом між цілями техніко-економічної, культурної і політичної сфер, звідки випливає, що неодмінно є різні інтереси. Вже у ХХІ ст. треба сприймати як факт, що всі ми маємо різноманітні вподобання та ідентичності. Мислення модерної людини, як жодне інше, стосується цілого, залишаючись відкритим. Модерна політика як філософія політики не виступає ані за партикулярне, ані за універсальне, а турбується про розвиток багатьох партикулярних можливостей, які універсально потрапляють у конфліктну ситуацію. У цьому полягає вагома різниця з практичною філософією Канта. Якщо для нього була важливою свобода кожного, забезпечення щастя, яке не завдає шкоди іншому такому ж законному щастю, то постмодерн розглядає це як утопію. Доки традиція виходить із моделі збігу життєвих проєктів, вона припускає, що вони, ймовірно, реалізуються, не «завдаючи шкоди» один одному. З погляду постмодерну, наявною є «розбіжність і розпорошеність» [8, с. 91] життєсвіту і разом із тим неминучість «шкоди». Зрештою, правосуддя та політика мають думати інакше, ніж Кант: не про форми, щоб узгодити їх між собою, а про способи, щоб справедливо та корисно обходитись із неузгодженням, якого не можна позбутися.

Протягом трьох останніх десятиліть у міжнародних соціологічних дискусіях про модерний ціннісний поворот домінує американський політолог Р. Інглгарт. Для соціологічних емпіричних досліджень поняття цінностей має суто прагматичний характер, позбавлений умоглядних філософських конотацій. Тому доречніше говорити про «ціннісні тренди технологічної доби» [9, с. 81], зумовлені раціонально-прагматичними мотивами. У цьому контексті цінність розуміється як експліцитно сформульована або імпліцитно прийнята концепція бажаного, яка характеризує індивіда або групу, впливаючи на вибір доступних способів дії, її засобів та цілей. Інглгарт наголошує, що необхідним є розрізнення між бажаним у сенсі того, що є предметом актуального бажання, та бажаним у сенсі того, що є вартим бажання. У суспільствах із високою диференціацією вони виконують консенсусну функцію лише тоді, коли є великою мірою генералізованими та абстрагованими від речової та соціальної конкретики, а отже, не приписують наперед жодних конкретних дій. Хоча час від часу відкритість цінностей до інтерпретації і сприймається як перешкода, насправді вона є не вадою, а перевагою модерного суспільства.

Р. Інглгарт описує ціннісний поворот як «зміщення преференцій від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей через зміщення у стратегіях виживання, які спочатку спрямовувалися до економічних здобутків, а пізніше – зі зростанням добробуту – до вдосконалення стилю життя» [10, с. 414–415]. Ідеться про цінності, які гарантують виживання і чіє значення зменшується на користь цінностей, які підвищують комфорт. Усе це, врешті-решт, розширюється до амбітної теорії модернізації, яка поєднує культурний поворот з економічними та політичними змінами. Обидві свої базових гіпотези Інглгарт формулює таким чином:

1) гіпотеза нестачі. За нею, найвища суб'єктивна цінність надається тим речам, які є доступними в обмеженій кількості;

2) гіпотеза соціалізації. За нею, засадничі ціннісні орієнтації формуються впродовж підліткової стадії соціалізації і залишаються порівняно стабільними на подальших умовах життя.

Інглгарт пов'язує гіпотезу соціалізації з *гіпотезою поколінь*, яка є особливо актуальною для наших українських реалій. Міра відмінності між поколіннями залежатиме від того, наскільки швидкими й інтенсивними є зміни соціально-економічного середовища. Формулювання цієї гіпотези таке:

Через нерегулярність (переривчастість) у розвитку соціально-економічного середовища часова послідовність народжень зазнає зламів, які призводять до формування поколінь. Ті, хто належить до певного покоління, під час первинної соціалізації перебувають під впливом дуже схожих соціально-економічних чинників, які відрізняються від тих, що впливали на інші покоління (так, наприклад, говорять про довоєнне і повоєнне покоління, радянське і пострадянське покоління, X – Y – Z покоління).

Для визначення рівня модернізації суспільства людям певної вибірки надається список політичних цілей, з яких вони мають вибрати ту, яка їм особисто здається найважливішою. До таких цілей належать:

- A. Захист права на вільне висловлювання власної думки;
- B. Боротьба проти зростання цін;
- C. Більший вплив громадян на рішення уряду;
- D. Забезпечення спокою та порядку в цій країні.

На основі відповідей формується шкала, яка отримала назву шкала, або індекс, Інглгарта. Цілі A і C свідчать про постматеріалістичну орієнтацію, а B і D – про матеріалістичну. В разі, якщо опитуваний характеризує обидві постматеріалістичні цілі як найнагальніші, то він отримує цифровий код «1». Це група чистих постматеріалістів. Якщо ж опитуваний приписує вищий пріоритет обом матеріалістичним цілям, то він отримує код «4»; цей варіант відповідає чистим матеріалістам. У разі, якщо опитуваний називає на першому місці постматеріалістичну ціль, а на другому – матеріалістичну, то він отримує цифровий код «2» і позначається як постматеріалістичний змішаний тип. І, навпаки, якщо він на перше місце ставить матеріалістичну ціль, а на друге – постматеріалістичну, то дістає цифровий код «3» і характеризується як «матеріалістичний змішаний тип». Інглгарт вважає на те, що цей індекс репрезентує континуум цінностей: що вищою є цифра, то сильніше виражається матеріалістична орієнтація і навпаки.

Цінності – це патерни (зразки) нашої екзистенції. Вони є не лише наслідками економічно-політичного розвитку, а й умовою структурування політичних конфліктів та форми демократичної участі. Зокрема, всередині політичних систем західних суспільств Інглгарт розрізняє доіндустріальні та індустріальні структури конфлікту. Доіндустріальні структури спираються, насамперед, на релігійні та етнічні, мовні та регіональні суперечності; індустріальна структура конфлікту представлена як класовий конфлікт. Звісно, в XXI ст. Україна, на жаль, не пододала стадію індустріальних конфліктів і станом натеper ми маємо класовий конфлікт, який не витіснив доіндустріальних конфліктних структур, а лише наклався на них. Нашарування конфліктних пластів створює для формування ідентичності сучасного українця небезпечну точку біфуркації. Про це писав ще У. Еко у своїй брошурі «Ур-фашизм» [11]. Можна виділити низку рис, типових для того, що називається ур-фашизмом, або вічним фашизмом. Ці елементи не можна організувати в систему. Багато з них суперечать одне одному і є типовими й для інших форм деспотизму чи фанатизму. Та достатньо присутності одного з цих елементів у суспільній системі, щоб навколо нього почав згущуватися фашизм.

Першою характерною рисою ур-фашизму є культ традиції. Традиціоналізм, звісно, набагато старший від фашизму. Він був притаманним не лише контрреволюційній католицькій думці після Французької революції, але народився ще в пізньоеллінську добу як реакція на класичний грецький раціоналізм. Із цього випливає, що не може бути поступу в знанні. Істина повідомлена один раз для всіх, і ми лише можемо витлумачити її темні послання.

Традиціоналізм передбачає заперечення модернізму. Хоча нацизм пишався своїми індустріальними досягненнями, його вихваляння модернізму було лише зовнішньою обгорткою ідеології, що ґрунтувалася на принципі Крові і Землі. Заперечення модерного світу виступало як засудження капіталістичного способу життя, але це стувалося переважно неприйняття духу 1789 року. Просвітництво, доба раціоналізму виглядають як початок сучасного «духовного псування». У цьому сенсі ур-фашизм можна визначити як ірраціоналізм.

Небезпечне явище ур-фашизму конститується змістовим наповненням суспільної свідомості:

- акції заради акції, без попередніх роздумів;
- апеляція до фрустрованого середнього класу, який страждає від економічної кризи або почуттів політичної приналежності, класу, який наляканий тиском нижчих соціальних верств. У наш час, коли старі «пролетарі» стають дрібними буржуа (а люмпени переважно виключені з політичної арени), майбутній фашизм, на думку Еко, знайде свою аудиторію у цій новій більшості;
- пацифізм зображується як торгування з ворогом. Це ганебно, бо життя є станом постійної війни;
- героїзм є нормою. Культ героїзму тісно пов'язаний із культом смерті;
- селективний популізм, який можна назвати й квалітативним популізмом. У демократичних суспільствах кожен громадянин має особисті права, але сукупність громадян має політичний вплив лише з позицій кількості: меншість поважає рішення більшості. Для ур-фашизму окрема особа не має жодних прав, і народ сприймається як якість, моноліт, що виражає загальну волю;
- нова мова, яка з'являється в невинній на вигляд формі популярних ТВ-трибун і круглих столів.

Для подолання і знешкодження фашистських настроїв є протидія – це критичне мислення, адже жодна синкретична віра не може витримати аналітичної критики. Критичний дух оперує розрізненням, і розрізнення є ознакою модерності. У модерній культурі науковці плекають незгоду як шлях до поглибленого пізнання. Для ур-фашизму незгода є зрадою. Окрім того, незгода є ознакою різноманітності. Ур-фашизм розвивається, відшукуючи консенсус, експлуатуючи і перебільшуючи природний страх перед відмінностями.

Носіями цього критичного мислення в нашій державі мають стати молоді й освічені українці. Вони становлять велику частку у групі постматеріалістів, у них більше енергії та кращі когнітивні здібності для політичної участі й розвитку нових, неконвенційних форм політичного протесту. Здійснення політики поки що покладається великою мірою на еліти організацій. Нові форми участі, навпаки, мають бути не керованими елітою, а такими, що кидають еліті виклик. Також постматеріалістична орієнтація спрямована проти анонімізації індивідів через бюрократичні організації. Тому форми участі тут більш індивідуалістичні. Це засвідчують нові соціальні рухи в Європі, як-от феміністичний та екологічний, а також поширення громадських ініціатив та груп взаємодопомоги.

Перше десятиріччя української незалежності вбачилося, насамперед, як поступова реінтеграція України як органічно європейська реальність у політичний і культурний простір Європи. Тоді відкривався взаємний ентузіазм україно-європейських стосунків [12, с. 43]. Наш ентузіазм був дещо ідеалістичним і абстрактним, але цей недолік долається прийдешнім часом. Ентузіазм Європи був обережнішим і прагматичнішим, але все ж таки не позбавленим зацікавленого погляду на перспективи України. Початок третього тисячоліття відкривається глибоким скептицизмом з обох сторін. Україна закидає Європі

утилітаризм її інтересів, непослідовність у ставленні до східноєвропейських демократій, нерозуміння суто українських проблем. Натомість політика ЄС критикує нас за інструментальний інтерес на рівні кредитів, за «багатовекторність» українського політичного вибору, а також економіко-ідеологічні перепони на шляху побудови «відкритого суспільства».

Від 2013 року сьогодення українських реалій має бурхливо-строкатий начерк: нестабільна політико-економічна ситуація, невизначена стратегія реформ, постреволуційна криза ідентичності і, як наслідок, ми стаємо свідками й суб'єктами розвитку пасивного нігілізму на українському ґрунті як відмови від будь-якого цілепокладання [13, с. 61]. Така ситуація створює сприятливі умови для голосливої риторики щодо рефрену національної ідеї. Але вже у третьому тисячолітті наша проекція на майбутнє має спиратися не лише на традицію української історії більш ніж півстолітньої давності, а й має неодмінно враховувати контексти й виклики актуальної дійсності. Ми страждаємо на зтяжну мітологізацію й ідеалізацію минувшини, що виявляється в надмірному «романтизмі» української натури. Врешті-решт треба повернутися від міту до логосу, здійснивши «люстрацію ідолів розуму», що стають на заваді критичному мисленню в процесі особистісного становлення.

Отже, філософсько-антропологічні умови формування сучасного українця мають бути частиною проекту просвітництва, пристосованого до ідей постмодерну. Цю тезу експлікують такі висновки:

– політичний партикуляризм із його посиленням на традиції та особливості, можливо, є корисним, насамперед, для звільнення від чужоземного панування, але потім схилється до обернення на тоталітарне;

– для уникнення однобічно-абстрактного опису переваг модерності варто наголосити на бажаній ідеї «синтезу цінностей», який утворюється тоді, коли такі традиційні цінності, як старанність і любов до порядку, схвалюються як «інструментальні цінності», що сприяють втіленню таких «граничних цінностей», як професійний успіх та задоволення від життя.

Список використаної літератури

1. Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. К.: Альтерпрес, 2004. 328 с.
2. Шюц А., Лукман Т. Структури життєвіту / Пер. з нім. К.: Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.
3. Богачов А.Л. Філософська герменевтика: навч. посіб. К.: «Курс», 2006. 405 с.
4. Ріу Д. Модернізм / Європейський словник філософій: Лексикон перекладностей. Том другий. К.: Дух і Літера, 2009. С. 332–333.
5. Баумейстер А. Вступ до філософських студій, або Інтелектуальні подорожі до країни філософії: наук. посіб. К.: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 238 с.
6. Федотова В.Г. Модернізація и традиція. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modernizatsiya-i-traditsiya>.
7. Джеймс В. Прагматизм / Пер. з англ. К.: «Альтернативи», 2000. 144 с.
8. Стретен П. Деррида за 90 минут / Пер. с англ. М.: АСТ: Астрель, 2005. 104 с.
9. Турчин А.В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А.В. Турчин, М.А. Батин. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. 263 с.
10. Томе Г. Ціннісний поворот у Європі з погляду емпіричних соціологічних досліджень / Культурні цінності Європи. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. С. 409–471.
11. Еко У. Ур-фашизм. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/525-umberto-eko-ur-fashizm>.
12. Пахльовська О. Ave, Europa!: ст., доп., публіц. (1998–2008). К.: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. 656 с.: іл.
13. Лютий Т. Нігілізм: анатомія Ніщо. К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. 296 с.

**TRADITION AND MODERN: PHILOSOPHICAL ANALYSIS
OF THE BACKGROUND OF THE CONTEMPORARY OUTLOOK**

Kateryna Alekseeva

*National Transport University, Faculty of Economics and Law,
Department of Philosophy and Pedagogy
M. Omelianovych-Pavlenko str., 1, 01010, Kyiv, Ukraine*

The analysis of the constitution of valuable section of the world of life that makes possible the contemporary type of outlook is carried out. The consequence of value choice is the attitude towards tradition and modernity: demarcation (delimitation) and identification (engagement). To avoid an abstract description of the benefits of modernity, the desired idea of “synthesis of values” is emphasized, when traditional values are approved as “instrumental”, which promote the implementation of such modern values as professional success and satisfaction from life.

Key words: tradition, modern, values, outlook, postmodern.

УДК 141.7

ПРО РОЛЬ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Олексій Бучин

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет, кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Україна*

Існує протиріччя істини та недостовірної інформації у будь-якому суспільстві. З точки зору панлогізму, абсолютно все можна виразити поняттями. Це означає, що людина здатна оволодіти істиною і встановити панування добра у світі, усунути ситуації абсурду. Кіркегаард вважав, що екзистенція не вкладається у поняття, а людство прямує через естетичну та етичні стадії розвитку до релігійної стадії. Релігія ґрунтується на віруваннях, а вірування самі по собі абсурдні та парадоксальні. Але у сучасному суспільстві панує не релігійна, а політична свідомість. Політика усуває протилежність добра і зла, достовірної та недостовірної інформації, створює абсурдні ситуації щодня.

Ключові слова: Бог, влада, власність, істина, хиба, доха, парадокс, episteme, абсурд, свідомість, екзистенція, добро, зло, трансценденте, інформація.

Сучасне суспільство прийнято називати інформаційним. У традиційних суспільствах не було таких засобів вироблення, накопичення, збереження та поширення інформації, які є нині. У суспільстві ХХ – початку ХХІ ст. кількість інформації значно зросла і стала доступна широким масам людей. Настав час стрімкого розвитку планетарного інформаційного простору, в якому навіть деякі соціальні відносини набули віртуального характеру, а серед форм власності ледь не перше місце посіла власність на засоби виробництва інформації.

Метою статті є дослідження хибності як засади буття та ролі недостовірної інформації у сучасному суспільному бутті та суспільній свідомості.

Актуальність дослідження зумовлена перманентною потребою соціально-філософського осмислення інформаційного простору-часу, тенденцій його розвитку та детермінант оптимізації. Особливе значення для українського суспільства ця проблема має в сучасних умовах ведення гібридної війни і порушення інформаційної безпеки держави, процесів іредентизму (італ. irredentismo, від irredento — незвільнений, такий, що перебуває під чужим владарюванням), сепаратизму (від лат. separatus — відокремлення) та сецесії (лат. secession — вихід, від secede — ухожу).

Осмислення сутності інформаційного простору-часу має давнє коріння і продовжується в екзистенціалізмі, феноменології, герменевтиці, постмодернізмі, синергетиці тощо.

Коли кініки казали Платону (427–347), що не бачать ніякої «чашності», тобто «загального», вони не були відвертими, бо не можна назвати чашу чашею, якщо немає поняття. Поняття – це, зокрема, уявлення, яке виражене словом, тобто поняття «чаша» у кініків було. Уявлення ґрунтується на даних наших органів чуття. Чашу можна побачити, потримати тощо. Чашу можна зробити з різних матеріалів, надати різної форми тощо. В різних мовах використовуються різні слова на позначення одного і того самого, і мова утримує поняття як спільне людське знання про чуттєво даний людині світ. Будь-яке слово має властивість узагальнювати, і протест кініків був пов'язаний із відмовою абстрагуватися (відірватися) від дійсності. По суті, Платон тому сказав кінікам, що у

них немає розуму, що вони демонстрували небажання відволіктися від дійсності, шукати істину і прикидалися дурнями.

Для Платона алетейя (грец. *αλήθεια* – істина) є вищим, божественним повелінням. Парадокс істини полягає в тому, що, з одного боку, вона є відкритим знанням, а з іншого – вона прилучена до трансцендентного, сакрального, невимовного (не підлягає вираженню через абстрактне мислення). Лінгвістичні студії Платона є довільними, але цікавими. У діалозі «Кратіл» Платон устами Сократа каже: «А что касается истины (*αλήθεια*), похоже, что и это имя составлено из других слов. Очевидно, им назван божественный порыв сущего (*θεία του οντος φορά*) – так, как если бы это было божественным наитием (*θεία ἄλη*)» [1, с. 658]. Слово *θεία* означає «богиня», а слово *ἄλη* означає «поневір'яння, божевілля».

Значно пізніше Гегель (1770–1831) прямо поставив питання: «Хто мислить абстрактно?» і відповів на нього. Гегель іронічно зазначив: «Порядочное общество именно потому и избегает общения с «абстрактным», что слишком хорошо с ним знакомо». «Мы находимся в приличном обществе, где принято считать, что каждый из присутствующих точно знает, что такое «мышление» и что такое «абстрактное». Стало быть, остается лишь выяснить, кто мыслит абстрактно». «Кто мыслит абстрактно? – Необразованный человек, а вовсе не просвещенный» [2, с. 389–391]. Як відомо, кініки не мали грошей на навчання і навіть пишалися тим, що вони самі по собі розумні і освіта для них зайва (принцип «апайдеусія»). Сутність сучасних кініків зображена Михайлом Булгаковим (1891–1940) у «Собачому серці». Освіта означає здатність конкретної людини у конкретній області знань мислити конкретно, тобто не залишатися на рівні абстрактного мислення, а переходити до конкретного, професійного мислення. Відсутність професійності – це і є відсутність розумності.

Можливо, все було б значно простіше, якби пізнання відбувалося тільки на чуттєвому рівні. Але суттєвою відмінністю людини від тварини є здатність мислити вербально, логічно, абстрактно. Абстрактне мислення нерозривно пов'язане з мовою. Сама по собі здатність абстрактно мислити не є ані доброю, ані поганою, вона може бути свідченням як розумності (*homo sapiens*) так і дурості (*homo stultus*). Розумність проявляється у здатності аналізувати конкретну дійсність, здійснювати сходження від абстрактного до конкретного (метод Гегеля), але «абстрактне» може і приховати ту саму дійсність і навіть створити ілюзію розуміння, ввести людину в оману.

Платон так захопився вивченням людського інформаційного простору, що світ незмінних ідей-понять у нього перетворився на дійсний світ, а мінливий світ, даний людям у відчуттях, став віртуальним.

У процесі систематизації логіки Аристотель (384–322) повернув вербальним структурам їх земну основу: загальне існує не тільки у поняттях, а і у самих речах. Послідовник Аристотеля Томас Аквінський (1225–1274) зробив уточнення: загальне є трансцендентним, тобто воно у Бога або Бог і є Логос, загальне є у створених Богом речах та людях (людина наділена поняттями, тобто здатна розуміти). Але екзистенціальне не є трансцендентним, людина перебуває у постійному стані незавершеного розуміння, не-до-розуміння.

У Новому часі знову постала проблема іменування (див. «Кратіл» Платона). Наприклад, І. Кант (1724–1804) закликав мислити несуперечливо та називати речі своїми іменами. Теорія ж іменування з'явилася завдяки М. Шліку (1882–1936), який спирався на знакову природу мови. Знак – це дещо, яке представляє інше дещо. Є знаки безпосередні (наприклад, підвищена температура тіла людини є свідченням її хвороби) та опосередковані. Останні є символами. Давні греки казали, що «цимболон» (символ) демонструє «порушену єдність». Наприклад, дві частини одної монети давали незнайомим людям змогу встановити зв'язок, порозумітися. Будь-яка мова має символічний характер.

Ця символіка дозволяє мати поняття навіть про те, чого нема у чуттях: «вічний двигун», «демократія» тощо. Шлік запропонував вважати, що у разі, коли знак має чуттєву реальність, це означає, що знак має предметне **значення** (приклад з чашею тощо). Якщо ж така безпосередня предметність відсутня, то і значення нема. Але навіть якщо нема значення, залишається думка, спільна для людей, думка, виражена словом – **смысл**. Перекладачі добре знають, як важко буває передати думку-смысл іншою мовою. Незалежно від наявності значення нам завжди хочеться мати справу зі смислами. Відсутність смислу може бути тільки тоді, коли виникають ситуації абсурду і коли немає потреби думати конкретно, тобто бути розумними.

Саме особливість людей через спільне знання (свідомість) оперувати смислами мав на увазі Е. Гуссерль (1859–1938), створюючи свою феноменологію.

Гуссерль здивував філософів, запропонувавши феноменологічну редукцію: усунути так зване «основне» філософське питання щодо первинності чи вторинності матерії чи свідомості. Це означає, насамперед, те, що свідомість не є простим відображенням матеріального світу. Феномени свідомості не мали бути обов'язково прив'язаними до чуттєвої дійсності. Феномени свідомості не можна просто так відкинути. Якщо віруюча людина, наприклад, переконана, що може спілкуватися з Богом, то це її реальний стан. Намагаючись вирішити задачу про ставлення людини до знань, Гуссерль порушив надзвичайно важливу і важкою проблемою: як відрізнити знання та гадку? Для позначення думки-гадки давні греки запропонували термін $\Delta\omicron\zeta\alpha$ (лат. *doxa*). У нас є похідні від цих слів: «загадка», «вгадка», «здогадка», «пригадувати» і дуже важливий термін «парадокс», тобто те, що лежить за межею думки-гадки. Ми і в побуті говоримо, наприклад, «не так сталося, як гадалося...», «хотіли як найкраще, а вийшло, як завжди...», «благими намірами стелена дорога до пекла» тощо, тобто щось завжди є за нашою думкою-гадкою. Гегель висунув проти традиційної логіки, яка забороняє протиріччя, таке положення, за яким суперечність є критерієм істини, а відсутність суперечності – це критерій омани. Тим самим Гегель підкреслив, що реальне життя розвивається через парадокси. Достовірні ж знання греки називали епістемними (грец. $\epsilon\pi\iota\sigma\tau\acute{\eta}\mu\eta$, лат. *episteme*). Варто згадати з цього приводу сучасну епістемологію, яка досліджує достовірні знання.

Е. Гуссерль шукав достовірні засади пізнання, тобто самого процесу отримання знань. Результатом такого пізнання мала бути тільки істина. Думки-гадки суб'єктивні і формально, і за змістом. Гуссерль закликає позбутися суб'єктивізму у пізнанні. Як відомо, у Новому часі постала проблема методу (шляху) досягнення істини. Гуссерль не може встати ані на сторону емпіризму, ані на сторону раціоналізму. «Раціо» – це латинський аналог грецького «логос». Раціоналісти (зокрема кантіанці) вважають, що достовірною підставою пізнання є поняття, оперування якими дає змогу людині досягти істини. До речі, у християнстві Бог названий Істиною та Логосом одночасно. Емпірики (зокрема позитивісти) закликають усунути філософські спекуляції і створити фундамент науки на основі досвіду, чуттєвих даних.

Будь-яка думка-гадка має своїм ґрунтом інтерес. Гуссерль закликає до незацікавленого теоретичного пізнання. Але Гуссерль так само, як Платон, намагається завести дослідника в область чистих ідей-смыслів. Аристотель виконав настанову Платона більше думати про істину, а не посилається на авторитети (згодом з'явився вислів, який приписують Аристотелю: «Платон мені друг, але істина дорожча»). Так само переймався проблемою достовірних знань асистент Е. Гуссерля – М. Гайдеггер (1889–1976). Гайдеггер назвав своє вчення фундаментальною онтологією. Ґрунтом смыслов і буття людей загалом є мова. Смысли не можуть існувати самі по собі. Гайдеггер закликав вчуватися у буття, яке розмовляє з

людиною. Спробуємо це пояснити так: людина, яка здатна рухатися по смислах знакових систем, почути і зрозуміти достовірну інформацію, перебуває в мові як у себе дома; якщо ж людина не здатна бачити недостовірну інформацію, то у неї, як-то кажуть, «не усі вдома», людина «неповна розуму», тобто вона не є розумною. Будь-яка людина не може бути повною мірою розумною. У кожній людині є парадоксальне екзистенціальне поєднання розумності та дурості, але є і бажання доторкнутися до невисловленого, трансцендентного. Позбутися цього протиріччя неможливо, хоча етичне розмежування добра-розумності та зла-дурості вперто сидить у масовій свідомості і викликає бажання усунути і таке зло чи хоча б не допустити таке зло на керівні посади, які апіорі вимагають професійності. Буття-у-світі людини знаходиться під впливом стереотипів та теоретичних конструкцій оцінки інформації. Гайдеггер вважає, що Dasein існує однаково як у істині так і у не-істині. Істину та недостовірну інформацію треба осмислювати як фундаментальний екзистенціал. Екзистенція є присутністю у хибності та істинності. Гайдеггер не сперечається з Платоном, але походження терміна «алетейя» пояснює іншим чином. У терміні «алетейя», так само як у терміні, наприклад, «атеїзм», літера «а» означає заперечення: α – говорить про заперечення того, що є прихованим, – λήθη. Істина є розкриттям втаємниченого суцього, і тому вона отримує таємність у спадок. Алетейя – це модальність присутності, у котрій суще не приховується і не виходить за буття. Гайдеггер побачив діалектичну єдність та протилежність ἀλήθεια – λήθη, сутнісну приналежність неприхованого до сфери прихованого (хибного), яке має силу Лети (забуття).

Хибність не є простою похідною від істинності, вона має самостійний екзистенціальний та соціокультурний статус, бо має пряме відношення не тільки до veritas («істина»), але і до rectitude («прямота»), «справедливість») та justitia («правосуддя»). Іронічне ставлення людей до «порядку» пов'язане з практичним висновком, що «качання прав там, де їх немає, перетворюється на абсурд».

Витоки екзистенціалізму варто шукати у творчості, насамперед, Сьорена Кіркегаарда (1813–1855) та Миколи Гоголя (1809–852). Є навіть щось містичне у тривалості життя цих видатних мислителів, які переймалися долею маленьких людей, закинутих у великий світ і приречених боятися смерті через безсилля подолати абсурд чи неспроможність жити в абсурді. Кіркегаард казав, що людство має пройти три етапи розвитку: естетичний, етичний та релігійний. На останньому етапі здійснюється подолання дихотомії добра – зла і панує вища справедливість.

Екзистенціалізм став відповіддю на панлогізм Гегеля. Екзистенцію (буття конкретної людини у конкретному часі) не можна виразити абстрактним мисленням, бо вона не піддається розумінню повною мірою. Справжнє людське існування можливе тільки в акті віри у трансцендентне, від якого це існування залежить. Без такої віри особистість деградує. Віра пов'язана з абсурдом та парадоксом. Релігійний філософ, засновник західної патристики Квінт Тертуліан (156–220) визначив, що ґрунтом віри є абсурдність. Відомий вислів *credo quia absurdum est* приписується Тертуліану. Для пізнання істини зусилля розуму є недостатніми, тому треба мати серце для прийняття одкровення.

Кіркегаард продовжує розгляд цього питання: «Віра – це як раз такий парадокс, згідно з яким одиничний індивід в якості одиничного стоїть вище всезагального, одиничний виправданий перед всезагальним, не підпорядкований йому, але перевершує його, правда таким чином, що одиничний індивід, після того як він у якості одиничного був підпорядкований всезагальному, тепер завдяки цьому всезагальному стає одиничним, який в якості одиничного перевершує всезагальне; віра – це парадокс, згідно з яким одиничний індивід стоїть в абсолютному відношенні до абсолюту» [3, с. 68].

Гарним прикладом парадоксальної поведінки людини та абсурдної ситуації Кіркегаард вважає історію Авраама, якого Бог попросив принести в жертву сина Ісаака. Непарадоксальна, тобто нормальна в етичному сенсі, людина скаже, що вбивати людину, а тим більше – сина – це погано. «Але чому тоді Авраам робить це? Заради Господа і – що абсолютно те саме – заради самого себе. Він робить це заради Господа, оскільки Бог вимагає доведення його віри, і він робить це заради самого себе, щоб зуміти представити такий доказ. Єдність цих аспектів абсолютно точно виражена словом, яким завжди позначається це відношення: це випробування, спокуса. Випробування: що це означає? Зазвичай ми називаємо спокусою те, що утримує людину від виконання свого обов'язку; однак тут саме етичне є спокусою, яка може утримати його від виконання волі Бога» [3, с. 68–69].

Похід Гуссерля в область чистих ідей-смислів актуалізував проблему парадоксів. Те, що деяким людям у соціальному житті здається таким, що цілком має сенс, для інших є абсолютно безглуздим. Наприклад, більшості (*homo soveticus*) навіюється думка про будівництво світлого майбутнього, і треба мати велику мужність вийти **за межу гадки більшості** (*парадоксально помислити*), подолати всезагальний «одобрямс». У релігійній свідомості існує послідовність «заради Господа і – що абсолютно те саме – заради самого себе». У політичній свідомості є фактична послідовність «заради влади!», тобто релігійне розчинилося у політичному. А сакральні жертви вже мають бути зроблені не заради Бога, а заради Влади!

У суспільствах є різні моделі розуміння. Історичні події змінюють ці моделі. У період змін розуміння знаходиться у маргінальному стані і багато з того, що відбувається, не узгоджується зі звичними зразками і виглядає як абсурдне, а екзистенція стає присутністю у омани. Ще Платон пояснював ситуацію ілюзорності буття як перебування у печері. У теорії ідей Платона часто можна зустріти термін «ейдос». Важливо враховувати, що ейдосів, тобто уявлень, більше, аніж їх узагальнень-понять-ідей. Маргінальне розуміння має у своїй основі викривлені ейдоси – ейдолони, коли щось очевидне стає своєю протилежністю. У печері панують ейдолони.

Ставлення до омани у суспільстві неоднозначне. Наприклад, М. Фуко (1926–1984) вважав, що нам не треба «знову відкривати вищий та урочистий жест, який встановив одним махом недосяжну Ідею. Скоріше, нам варто вітати підступне збіговисько симулянтів, яке шумно ломиться у двері» [4, с. 443–444]. «Може бути, – каже М. Гайдеггер, – нам тому так важко дається пошук істинного, і тому ми так не часто його знаходимо, що нічого не знаємо і не хочемо знати о сутності хибного. Може, ми уражені страшною сліпотою, вважаючи, що сутність негативного сама є дещо «негативне»» [5, с. 101].

У масовій свідомості потроху затверджується думка неминучої хибності буття, оскільки етап розвитку суспільства, де панує довіра, вже минув, хоча «соціальне» передбачає прагнення людини до спілкування, а спілкування передбачає довіру. Лібералізація суспільного життя означає і свободу у поширенні хибної інформації. Хибне не є чимось випадковим, воно перетворилося на модус екзистенції і проявляє себе як обман та самообман, симуляція та хитрість, омана та приховування інформації тощо. Певною мірою маємо «кінець соціального», бо у ньому не виражений істинний сенс людських відносин. Політика, освіта, сім'я, родина тощо завжди щось приховують або викривлюють у людських відносинах. Соціальні форми мають симулятивну природу. Сучасна людина опинилася перед проблемами, які не мають прямих рішень, ірраціональні за своїм характером і розташовані «на задньому плані пізнаваного» [6, с. 271].

Список використаної літератури

1. Платон. Собр. соч. : в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А.Ф. Лосева и др. М., 1990.
2. Гегель Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно? Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет в двух томах. Том 1. М. 1972.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет. Хрестоматия по истории философии. От Шопенгауэра до Дерриды. М., Издательский центр Владос. 2001.
4. Фуко. М. *Theatrum philosophicum* // Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. М.: «Раритет»; Екатеринбург: «Деловая книга», 1998.
5. Хайдеггер М. Парменид / пер. с нем. А.П. Шурбелева. СПб.: Владимир Даль, 2009.
6. Гартман Н. Систематическая философия в собственном изложении. Фауст и Заратустра. СПб., 2001.

ABOUT THE ROLE OF UNRELIABLE INFORMATION IN MODERN SOCIETY**Oleksii Buchyn***Nizhyn Mykola Gogol State University, Faculty of History and Law,**Department of Political Science, Law and Philosophy**Grafska str., 2, 16600, Nizhyn, Ukraine*

There is a contradiction between truth and inaccurate information in any society. From the point of view of panlogism, everything can be expressed entirely by concepts. This means that person is able to master the truth and establish the dominance of good in the world, eliminate the situations of the absurd. Kirkegaard believed that the existence does not fit into the concept and mankind goes through the aesthetic and ethical stages of development to the religious stage. Religion is based on beliefs, and beliefs themselves are absurd and paradoxical. But in modern society, political consciousness dominates. Politics erases the opposite of good and evil, true and false information, creates absurd situations every day.

Key words: God, power, property, truth, lie, doxa, paradox, episteme, absurdity, consciousness, existence, good, evil, transcendent, information.

УДК 141.144:111.32:111.11

**ПЕРСОНАЛІЗМ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА
(В АСПЕКТІ РОЗГЛЯДУ ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНОЇ СПЕЦИФІКИ
ПЕРСОНАЛІСТИЧНОГО ВЧЕННЯ Ч.С. БАРТНІКА)**

Річард Горбань

*Косівський інститут прикладного та декоративного мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
вул. Міцкевича, 2, 78600, м. Косів, Україна*

У статті запропоновано огляд досліджень, здійснених вітчизняними вченими в галузі філософських наук за часів незалежності України, які стосуються розвитку персоналізму в українській і світовій філософії, а також польських наукових розвідок, пов'язаних із висвітленням філософсько-богословського доробку Ч.С. Бартніка.

Ключові слова: персоналізм, особа, буття, філософія, етнопсихологія.

Опрацювання проблемного поля персоналізму як течії у світовій філософській думці, зокрема аналіз концепцій представників християнського персоналізму, до яких належить і польський філософ Ч.С. Бартнік, відповідає найважливішим потребам сучасної епохи, а також у контексті складних і стрімких трансформацій знань про людину в новітніх умовах інформаційно-техногенної культури та глобальних зрушень у ділянці громадського розвитку виявляється одним із провідних і перспективних напрямів філософських, релігійно-знавчих і богословських досліджень.

У колективній монографії «Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації» (2015) виокремлено головні європейські цінності, визначені суверенністю особи, які спираються на світський і християнський гуманізм: 1) становище особи в суспільстві базується на беззаперечному пошануванні гідності людини; 2) визнання демократії як єдиного можливого способу організації суспільних справ; 3) демократія базується на свободі громадян [3, с. 88]. Зауважене формулювання суспільної значущості особи в країнах Європейського Союзу відповідає розумінню провідними в галузі філософських наук вітчизняними вченими загальнохристиянського персоналізму та найважливішого архетипу української культури як його конкретизації. Так, згідно з дефініцією, запропованою Н.В. Хамітовим, персоналізм є способом відношення зі світом, «за якого цінність персони не заперечує значущості навколишнього суспільного життя» [4, с. 406], персоналізм є способом людського буття, який утверджує головною його цінністю вільну особу в соборному товаристві осіб та передбачає діяльно-творче ставлення до світу і повагу до будь-якого особового творчого начала, адже саме в акті творення відбувається глибинне спілкування людської і Божої осіб [5, с. 222–223]. Згідно ж із концепцією базових архетипів української культури С.Б. Кримського, аксіальним у ній є архетип етичної цінності особи. Як доводять українські історики й етнопсихологи, усі спільноти й інституції, що поставали в різних періодах вітчизняної історії та відповідали народному ідеалу, як, приміром, республіка козаків і вольниця бурсаків чи самоврядування громади в містах із Магдебурзьким правом і виборче призначення на церковні посади, утворювалися на підставі поважання гідності та свободи окремої особи, генетично укорінених в українському менталітеті.

Адекватне розкриття специфіки персоналістичного вчення Ч.С. Бартніка як цілісної системи поглядів і сукупності теоретичних положень про особовий світ вимагає з'ясування сучасного стану й ступеня розробленості історії розвитку, головних ідей і концептів, філософсько-релігійних і світоглядно-психологічних засад персоналістичної течії, а також змісту і значення філософського доробку її представників і, насамперед, спадщини Ч.С. Бартніка українськими та польськими науковцями.

Чималий внесок у з'ясування персоналістичних інтенцій і дослідження персоналізму як філософсько-релігійного світогляду суголосного національній ментальності українців зробили визначні вітчизняні вчені в еміграції: Н.Я. Григорійв, О.Ю. Кульчицький, В.К. Липинський, І.І. Мірчук, Д.І. Чижевський, М.І. Шлемкевич, В.О. Янів, Я.Я. Ярема та ін. Саме вони виявили взаємозв'язок українського народного характеру з екзистенційно-кордоцентричним способом філософствуванням, на підставі якого сформувався український персоналізм. Початок таким дослідженням був закладений у працях видатних діячів українського національного відродження XIX ст. М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, Д.Л. Мордовця та ін.

У підрадянській Україні в контексті дискурсу українського академічного релігієзнавства серйозну наукову увагу ще у 1985 р. до нових у той час напрямів філософської думки (католицького персоналізму й християнської антропології, що розвинулись у річищі настанов II Ватиканського Собору) привернули автори колективної монографії Інституту філософії Академії наук Української РСР «Критика філософської антропології», серед яких були авторитетні вітчизняні вчені А.М. Колодний і Б.О. Лобовик.

Від здобуття незалежності в Україні виразно простежується збільшення науково-дослідницького інтересу до персоналізму та спадщини представників цієї течії, мотивоване всезростаючим значенням його філософських засад для подальшого духовного й соціально-культурного розвитку людства в умовах становлення нових світоглядних парадигм інформаційно-техногенної цивілізації, а також вагомістю ключових ідей цієї течії для розроблення філософсько-релігійних підвалин української державної ідеології та вироблення національної ідеї. Спостерігається зацікавлення науковців різними аспектами проблем українського персоналізму, репрезентованого у творчості видатних діячів вітчизняної культури: Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Івана Огієнка, Василя Липківського, Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого, Гавриїла Костельника, Богдана Цимбалістого, Івана Мірчука, Василя Стуса, Сергія Кримського, Володимира Шинкарука, Віталія Табачковського, Михайлини Коцюбинської тощо. Протягом останніх двадцяти років до висвітлення цього питання зверталися О.С. Забужко, В.В. Ільїн, І.М. Грабовська, К.Б. Сігов, І.К. Мойсеїв, В.Г. Табачковський, Т.В. Гончарук, М.В. Попович, О.О. Фаріон, Т.О. Дроздова, Т.В. Лютій, Л.Б. Тарнашинська, О.З. Кендус, О.В. Білокобилянський, Є.І. Андрос, В.П. Загороднюк, В.Г. Кремень, В.С. Пазенок, В.І. Ярошовець, В.П. Козловський, С.В. Вільчинська, В.А. Личковах, М.М. Косьмій та ін.

Передусім, увага сучасних вітчизняних дослідників прикута до ключових фігур українського персоналізму – П.М. Юркевича й О.Ю. Кульчицького, на філософську спадщину яких із відомих причин тривалий час накладалося табу.

Підґрунтям нових українських розвідок, присвячених філософії Юркевича, стали напрацювання представників української діаспори О.Ю. Кульчицького, І.І. Мірчука, Д.І. Чижевського, В. Яніва, С. Ярмуся. З 1990-х рр. з'являються дисертаційні дослідження з історії філософії, а також соціальної філософії та філософії історії, присвячені висвітленню різних аспектів доробку філософа, зокрема це роботи: А.В. Арістової «Проблеми філософії релігії у творчості П.Д. Юркевича» (1993), М.О. Запорожця «Критичний ана-

ліз П.Д. Юркевичем філософського матеріалізму» (1994), С.Г. Єлістратова «“Філософія серця” Памфіла Юркевича» (1995), В.П. Думцева «Ідея філософії П. Юркевича (феноменологічний аналіз творчості)» (1998), Л.Г. Кудрик «Філософія як цілісне світосприйняття в концепції П. Юркевича» (1999), С.Л. Кузьміної «Філософсько-педагогічна концепція П.Д. Юркевича» (2000), О.Б. Левченкової «Ціннісно-символічна картина соціальної дійсності у філософії П.Д. Юркевича» (2001), К.О. Дубровіної «Розум і віра в філософській концепції П. Юркевича» (2006), Г.О. Чередніченко «Взаємообґрунтування моралі та права у філософії П.Д. Юркевича» (2007), Л.В. Войтків «Серце як екзистенційна засада духу в українській філософії II половини XIX – I половин XX століття» (2015).

Уже в першій дисертації її автор А.В. Арістова вказує на ідейну спорідненість поглядів Юркевича з антропологічними вченнями пізніших форм релігійно-філософської думки – екзистенціалізмом, персоналізмом, інтуїтивізмом і зауважує, що український мислитель передбачив і обґрунтував найістотніші шляхи подальшої модернізації православної антропології як у межах світської філософії, так і в межах богословської думки; цю ідею підтримує й К.О. Дубровіна; характерний для філософської думки Юркевича персоніцентризм зазначає у своїй роботі О.Б. Левченкова; про втілення в ній суттєвих рис української духовності: кордоцентризму, кордоцентричної релігійності, персоналістично-християнського складу мислення з притаманним йому пафосом особистості й перевагою екзистенціально-антропологічної проблематики говорить Л.Г. Кудрик. На те, що Юркевич «на півсторіччя випередив персоналістичний струмінь у філософській культурі Західної Європи» [2, с. 222], звертається увага в публікаціях таких вчених, як Т.В. Мотренко, М.І. Лук, В.В. Ільїн, Л.О. Кострюкова, І.Я. Лисий, В.О. Плужник, С.В. Вільчинська, Т.М. Ковальчук, Д.І. Слободянюк та ін., однак це зауваження дотепер не стало предметом окремого наукового дослідження.

Натомість у статтях і монографіях, що з’являються від початку 1990-х рр., українськими науковцями вироблено кілька пріоритетних напрямів, передусім, філософська спадщина Юркевича висвітлюється в аспекті філософської антропології (А.В. Арістова, М.І. Лук, А.Г. Тихолаз, В.І. Гусев, В.О. Плужник, О.В. Сарапін, В.В. Ільїн, О.О. Чорний, Н.Л. Більчук, С.В. Шейко, Д.І. Слободянюк), філософії релігії (Г.С. Боровська, В.І. Гусев, І.П. Печеранський, Д.І. Слободянюк, К.А. Губар, О.О. Туляков), філософії мови (В.Ю. Омельченко), філософії права (В.М. Тихонов, І.З. Майданюк, А.І. Троцька, П.Г. Давидов), педагогіки (Г.С. Боровська, М.П. Муравицька, І.І. Юрас, Л.Г. Кудрик, Т.С. Троцька, С.В. Шейко, О.В. Сухомлинська, В.О. Вихрущ, О.В. Головченко, М.П. Федорів і В.В. Маркова, Л.М. Єршова) та психології (Н. Григор’єва, Л.В. Герасименко), а також в аспекті різних філософських проблем (В.І. Пронякін, Т.В. Мотренко, Г.І. Волинка, Н.Г. Мозгова, М.Л. Ткачук, О.В. Сарапін, В.О. Плужник, І.Я. Лисий, В.І. Гусев, В.С. Горський, С.В. Бондар, В.І. Шевченко). Значна увага приділяється питанню «філософії серця», навколо якого виникла наукова дискусія, певною мірою спричинена статтею «Критичний розгляд П.Д. Юркевичем філософії Канта», автором якої є німецький науковець Р. Піч. Свої погляди на «філософію серця» в доробку Юркевича за останніх 25 років висловлювали Т.Д. Закидальський, М.І. Лук, Г.С. Боровська, П.І. Гнатенко, С.Г. Єлістратов, Л.О. Кострюкова, Н.О. Куценко, М.П. Муравицька, І.Я. Лисий, В.І. Пронякін, О.В. Сарапін, М.М. Громов, О.В. Шинкаренко, С.В. Вільчинська, І.В. Бичко, Я.С. Гнатюк, Л.В. Чупрій, Є.І. Андрос, М.О. Булатов, Н.Л. Морська, Н.Л. Більчук, Н.В. Хамітов і С.А. Крилова, П.Г. Давидов, А.Д. Забара, Т.М. Ковальчук, В.М. Мешков і О.М. Мешков, І.П. Проценко, Є.А. Харьковченко, С.В. Шейко, О.М. Юркевич, Л.В. Войтків, А.Є. Залужна, Н.С. Корабльова, Т.В. Лисоколенко, О.В. Головченко, Д.І. Слободянюк, Х.Р. Рославіцька, О.О. Туляков та ін.

Вивчення науково-філософської спадщини Кульчицького було розпочате в колі української діаспори зусиллями вчених НТШ в Європі І.І. Мірчука і В.О. Яніва, а також його учня, професора Українського Вільного Університету К. Митровича, психолога Б. Цимбалістого, професора педагогіки Українського Вільного Університету Б. Єржабкової. Цими вченими в «різноманітності та широкому об'ємі наукового надбання» професора Кульчицького був виявлений і окреслений зв'язок проблематики психології, етнопсихології та філософії з концепцією українського персоналізму [1, с. 220]. Як фахівець із психології Б. Цимбалістий заявляє, що Кульчицький найповніше з'ясував чинники формування національної психіки українців, а доктор філософії К. Митрович вказав, що концепція українського персоналізму, ключовою засадою якої є громада як цілість свідомих осіб – «особа осіб», виступає філософсько-світоглядною програмою протистояння радянському духовному геноциду.

В Україну ім'я Кульчицького повернулося завдяки статтям із філософських наук, що з'явилися за перші 10 років незалежності, таких учених, як В.Л. Храмова, І.В. Бичко, А.Ф. Карась, А.Є. Конверський, А.М. Лой, Т.Г. Табачковський та ін. До спадщини О.Ю. Кульчицького звертаються також і фахівці з психології, етнології та етнопсихології: М.П. Балагутрак, І.С. Монолатій, В.В. Рибалка, А.М. Маслюк, М.М. Наконечна, В.Д. Балябас, К.С. Захарова та ін.

Від початку 1990-х рр. написано тільки дві дисертаційні роботи присвячені дослідженню постаті Кульчицького в аспекті історії філософії української та світової: це кандидатська дисертація В.Б. Бойко «Творча спадщина Олександра Кульчицького в українській філософській думці» (1998) і докторська дисертація Т.В. Гончарук «Олександр Кульчицький в контексті світової філософії» (2006). У своїй роботі Т.В. Гончарук досліджує персоналістичну парадигму, яка сформувала філософські погляди Кульчицького, та робить висновок, що найбільше спільних рис його філософія має з французьким персоналізмом і при цьому відзначається нахилом до натурфілософії. В останні 10 років з'являються лише поодинокі статті, об'єктом дослідження яких виступає безпосередньо філософська спадщина Кульчицького. Приміром, у статті Р.М. Вербової «Філософія як знання у персоналізмі Олександра Кульчицького» (2009) висвітлюються персоналістичні аспекти філософської доктрини Кульчицького та зазначається, що філософія в його розумінні є заглибленням і сукупністю сутнісних знань і цінностей, які необхідні для самоусвідомлення як окремої особи, так і цілої спільноти. У публікації В.І. Стеценко «До питання про взаємозв'язок змісту українського персоналізму та філософії релігії Олександра Кульчицького» (2017) здійснено аналіз концептуального змісту персоналізму Кульчицького, на підставі якого зроблено висновок, що вчення мислителя є релігійним персоналізмом, який послідовно продовжує традицію релігійного кордоцентричного персоналізму Сковороди і Юркевича.

Уже від початку здобуття Україною незалежності вітчизняні вчені та громадські діячі розглядають персоналізм як фактор державотворення й політичної культури української нації, зокрема М.П. Давидів, Р.Я. Кісь, М.К. Кубаєвський, В.Ф. Мартиненко, І.Т. Пасько, С.Ю. Римаренко, М.М. Розумний, В.О. Сабадуха, А.В. Фурман та ін. Усі названі мислителі вбачають у персоналізмі філософсько-культурне підґрунтя національної ідеї, яке відповідає аксіальним засадам українського світогляду.

Персоналістичні ідеї розбираються вітчизняними дослідниками в контексті різних суспільних наук а також філології. Приміром у педагогіці, як це робить І.І. Киричок, вивчаючи концепцію С.Й. Гессена, чи у правознавстві, як це робить Н.С. Петлевич, аналізуючи персоналістичні характеристики права і їх філософське підґрунтя, та, розглядаючи поняття «особа» як основоположну категорію філософії права, а також

С.П. Рабінович, висвітлюючи принципи персоналізму в офіційному католицькому вченні й у природно-правовій думці неомізму, або в ділянці літературознавства, як це роблять Л.Б. Тарнашинська і О.В. Резнік: перша, досліджуючи літературознавчі погляди М. Коцюбинської, інша – персоналістське розуміння історії та культури в автобіографічній прозі російських письменників-емігрантів І. Буніна, В. Корсака, В. Набокова, І. Шмелюва та ін. Останнім часом представники економічних наук, зокрема О.С. Вербова і З.І. Свереда, висловлюють думку про розбудову ідейно-економічних і наукових засад національного підприємництва в Україні, сформульованих на підставі персоналістичних концепцій Е. Муньє, А. Шептицького, О.Ю. Кульчицького.

Окрім українського персоналізму, вітчизняними науковцями опрацьовано різні персоналістичні вчення представлені в американській, французькій, німецькій, російській, польській релігійно-філософській думці. Зауважимо: по-перше, таких досліджень ще небагато; по-друге, вони здійснені переважно в контексті певних аспектів більш широкої філософсько-антропологічної, а не безпосередньо персоналістичної проблематики. Так, Б.Б. Глотов і С.А. Луценко розглядають православний духовний персоналізм у контексті культурно-цивілізаційної ідентифікації українського народу; В.О. Плузник висвітлює ідею персоналізму професора Київського університету О.О. Козлова, опрацьовуючи гносеологічні пошуки «Київської школи філософії» кінця XIX – початку XX ст.; О.П. Тімченко, з'ясовуючи соціальний зміст екзистенційної антропології Бердяєва окреслює його персоналізм як ініціацію конкретно-особистісного екзистенційного зусилля, в результаті якої людина стає вільною, моральною, творчою істотою; Р.А. Горбань виявляє етнопсихологічну основу, етнорелігійний контекст і культурно-етнічні засади комюнаторного персоналізму Бердяєва та розглядає теологічно-філософську антропологію мислителя, а також аналізує проблему дегуманізації культури у його творчості, досліджуючи історіософські погляди Бердяєва; Р.В. Дуйкін розкриває зв'язки персоналістичних ідей Е. Муньє і П. Тейяра де Шардена, розробляючи проблему людини та людської історії у філософії останнього; С.Л. Шевченко тлумачить персоналістичні ідеї Ж. Марітена у межах екзистенційного томізму та виявляє онтологічний персоналізм Л. Шестова, описуючи специфіку інтерпретації філософом екзистенціально-теологічних поглядів С. К'єркегора; І.С. Матвієнко формулює проблеми інтелектуального і духовного життя людини у католицькому персоналізмі Марітена в аспекті порівняльного аналізу інтегрального гуманізму Марітена і гуманістичного психоаналізу Е. Фромма; О.М. Шепетяк характеризує проблему людини як визначальний вектор релігійної думки богословів німецькомовних країн, а саме К. Ранера, Е. Корета, В. Каспера та Й. Ратцінгера (Папи Венедикта XVI); Є.В. Більченко здійснює компаративний аналіз православної соборності і католицького персоналізму як східної, так і західної картин світу.

Починаючи з 2000 р. зростає увага українських дослідників до персоналістичних поглядів К. Войтили, які розглядаються в різних планах. Так П.Л. Яроцький представляє теологічний персоналізм К. Войтили в річищі проблем релігійного плюралізму та філософії людини; А.М. Колодний аналізує думки Івана Павла II про природу раціонального пізнання; В.Р. Дуйкін висвітлює зв'язок христоцентричної концепції особи Івана Павла II з персоналізмом Муньє і Марітена та ідеями філософії Тейяра де Шардена; О.О. Волинець виділяє персоналістичні ідеї у працях Папи Івана Павла II, де порушується проблема гуманізації суспільства; М.Г. Кохановська обґрунтовує взаємозв'язок релігії та етики у філософсько-богословській антропології Войтили та бачення ним основних сфер суспільного життя які визначають становлення особи в сучасному світі; Н.Р. Якимець з'ясовує персоналістичні аспекти соціальної етики Войтили; Х.М. Давидчак зауважує персоналізм

Івана Павла II у зв'язку з його висловлюваннями про національну ідентичність українців; О.М. Рудакевич говорить про христоцентричний персоналізм Івана Павла II, в якому людська праця набуває сакральної цінності, як філософську настанову для ефективної практики фахівців соціальної роботи; О.М. Шаталович прояснює персоналістичну основу концепції родини і шлюбу в соціально-філософських поглядах Івана Павла II; О.В. Яроцька визначає основоположні принципи філософії людської особистості Войтили стосовно історичного переходу людства і сучасної Церкви від теоцентричної до антропоцентричної смисложиттєвої парадигми; І.В. Савинська представляє антропологию Войтили і філософію пропедевтики Люблінської школи, розглядаючи досвід особистості як предмет філософської антропології; В.М. Кравченко звертається до Люблінської школи філософії, вивчаючи теологічний персоналізм К. Войтили й онтологічний персоналізм М. Кромпця у площині історико-філософського аналізу проблеми сенсу життя польського неотомізму. До дослідження визначальних засад філософії Кромпця звертається і Б.А. Бабенко, досліджуючи його метафізику в аспекті екзистенційного томізму.

Попри зростання зацікавлення українських науковців персоналізмом Войтили та розширення кола досліджень Люблінської школи філософії, ім'я Бартніка у названих роботах не зауважується, за виключенням кандидатської дисертації з філософської антропології І.В. Савинської, де воно зазначається лише побіжно – у переліку серед антропологічних доробок німецьких, польських та італійських філософів. У цьому контексті маємо звернути увагу на дві наукові праці – українську та білоруську, які певною мірою пов'язані з проблематикою нашого дослідження і за логікою могли включати розгляд філософсько-релігійного доробку Бартніка. Одна це – докторська дисертація з релігієзнавства, української вченої Т.В. Гаврилук «Християнська антропология в її сучасних трансформаціях» (2015), у третьому розділі якої ґрунтовно подається аналіз і переосмислення основних антропологічних ідей католицизму та докладно висвітлюються антропологічні пошуки після II Ватиканського Собору. Інша – це монографія білоруського науковця Ю. Залоско «Філософія релігії Люблінської школи» (2009), в якій з'ясовується концепція особи представників томістського персоналізму, але до розгляду беруться лише погляди Войтили і Кромпця. В обох працях Ч.С. Бартнік не згадується.

Нині існує кілька дисертаційних робіт і пов'язаних із ними наукових публікацій, які безпосередньо присвячено дослідженню різних аспектів персоналістичної думки. Так, у кандидатській дисертації з історії філософії Є.В. Козлова «Екзистенційний персоналізм Миколи Бердяєва» (2006) розглядається вчення Бердяєва про особистість людини, визначаються його ідейні джерела та духовні витoki, простежується специфіка його генезису й еволюції, при цьому в бердяєвській філософсько-релігійній концепції особи у процесі її розвідки дослідник зосереджується на філософському аспекті, а пояснення щодо наявності релігійних складників і чинників у структурі свідомості Бердяєва, до уваги як рівноцінний фактор і поважний аргумент його філософсько-релігійного світогляду не беруться, отже, релігієзнавчий аспект проблеми лишається невисвітленим. У кандидатській дисертації К.С. Рассудіної «Філософсько-антропологічні засади християнського персоналізму» (2008) з позицій філософської антропології з'ясовується тлумачення особистості представниками трьох типів персоналізму: реалістичного (Муньє, Лакруа, Войтила), ідеалістичного (Брайтмен, Кнудсон) і голістичного (Зізіулас, Яннарас), пов'язаних, відповідно, з католицизмом, протестантизмом і православ'ям; увага автора сфокусована переважно на антропологічних поглядах Шелера та філософії Марітена і Лакруа. У кандидатській дисертації з історії філософії «Християнський персоналізм ХХ ст.» (2013) Я.А. Соболевський висвітлює філософсько-антропологічні засади персоналістичної концепції Е. Муньє і К. Войтили на підставі

аналізу фундаментальних понять: «особа», «індивід», «особистість» та у подальших своїх публікаціях науковець виявляє специфіку американського персоналізму. У кандидатській дисертації з історії філософії «Ідеї персоналізму в українській філософії» (2013) та в низці статей Р.М. Вербова розглядає персоналізм як парадигму української філософської думки й простежує генезу персоналістських ідей у спадщині Г. Сковороди, Т. Шевченка В. Стуса, А. Шептицького, Й. Сліпого, О. Кульчицького, С. Кримського через розуміння мислителями людини як істоти, що завдяки самореалізації виявляє в собі особу; дослідниця звертається також до розгляду персоналістичних доктрин Е. Муньє, О. Козлова, С. Франка. У кандидатській дисертації з історії філософії «Американський персоналізм: Генезис, ідеї, критика» (2016) В.О. Пацана виявлено гносеологічні, онтологічні, релігійно-етичні основи метафізики особистості в доробку представників Бостонської, Каліфорнійської та Гарвардської філософських шкіл персоналізму, зокрема Б.П. Боуна, Дж.Х. Хоуісона, Дж. Ройса; у своїх статтях дослідник пояснює зумовленість наближення персоналізму до розкриття теїстичної основи особи прямим впливом біблійних свідчень богоподібності людини. Варто зазначити, що в загальному контексті опрацювання українськими науковцями різних аспектів персоналізму як філософсько-релігійної течії в роботах К.С. Рассудіної, Р.М. Вербової та В.О. Пацана та І.В. Савинської хоч і епізодично, але згадується ім'я Ч.С. Бартніка у зв'язку з розвитком персоналістичної католицької думки після II Ватиканського Собору. Як бачимо, релігієзнавчих праць у цьому списку немає: одна з представлених наукових робіт є розвідкою з філософської антропології та філософії культури, решта – з історії філософії.

З огляду на актуальність потреби глибокого наукового осмислення проблемного поля персоналізму з позиції філософських наук для українського релігієзнавства його польська версія, що постала на ґрунті католицизму як однієї з основних цінностей національної свідомості та була інспірована історичною пам'яттю народу без держави, яка згенерувала в національному менталітеті поляків «wolność» як поєднання історичної долі нації з долею індивіда, становить особливий інтерес через очевидні паралелі в релігійній і в історичній свідомості українського і польського народів. Дослідження філософського доробку Люблінської школи персоналізму, одним із засновників якої є Бартнік, виявляється важливим для українського наукового дискурсу не тільки завдяки активному сприянню її представників піднесенню персоналістичної течії після II Ватиканського Собору, та неоціненого практичного внеску Бартніка як педагога і вченого в розвиток українського богослов'я як науки, а й з причини генетичного зв'язку цієї філософської школи з Україною через особу К. Войтили, народженого і вихованого українською жінкою греко-католицького віросповідання Е. Качоровською, яка навчила сина української мови

Попри розпочату українськими вченими роботу щодо вивчення філософсько-богословської спадщини польського персоналізму, у цій царині залишається багато лакун, зокрема розробка системного персоналізму здійснена Бартніком. Незважаючи на майже 80-річну діяльність польського мислителя на теренах філософії й богослов'я, що справила вагомий вплив на формування нових обрисів католицької теології, та науковий доробок, який обіймає 69 томів, постать Бартніка донедавна перебувала поза увагою вітчизняних перекладачів і дослідників. Тільки 2016 р. науково-творчий доробок цього добре відомого в Польщі та за її межами католицького філософа-персоналіста став предметом українських розвідок: релігієзнавчої і богословської. Перша – це наша монографія «Реалістичний універсальний персоналізм Чеслава Станіслава Бартніка», в якій описано специфіку створеного Бартніком типу персоналізму як реалістичної й універсальної концепції особи. Друга праця – це підручник з догматичного богослов'я П.Р. Василюва «Любов у Христі: Персоналістична інтерпретація благодаті в універсальному персоналізмі та в догматично-

му богослів'ї Чеслава Станіслава Бартніка», в якій представлено харитологічний аспект у філософській і теологічній спадщині польського мислителя та біблійну екзегезу терміну «благодать» й інших, пов'язаних із ним понять христологічної догми. При цьому зазначимо, що ще 1998 р. Львівська богословська академія видала богословську працю українця, учня Бартніка, професора Познанського університету ім. Адама Міцкевича о. д-р Ярослава Москалика «Нарис Христологічної доктрини», в якій частково відтворено христологію Бартніка. Також маємо зауважити, що у Науковому віснику Івано-Франківської теологічної академії «Добрий Пастир» за 2009, 2010 і 2011 рр. вийшло три наших статті «Суспільний вимір особи згідно з християнським реляційним персоналізмом Чеслава Станіслава Бартніка», «Персоналістичне визначення культури у творчості Чеслава Станіслава Бартніка» і «Персоналістична агапетологія в теоретичній спадщині Чеслава Станіслава Бартніка», в яких з погляду релігієзнавчого богослов'я висвітлено певні аспекти персоналістичного концепції католицького філософа.

У Польщі до розробки теологічно-філософського доробку Бартніка звертались такі дослідники, як М. Антонець, К. Вітко, В. Гринда, Ю.М. Гура, Б. Гацка, К. Гуждж, К. Гувовський, Х. В. Калагасіді, М. Ковальчик, Р. Козловський, М. Коше, К.А. Париж-Блякивич, Р.М. Рунковський, Я. Стороняк, М. Трояновський, Д. Хомонтовський та ін. Богословський, філософський і науковий доробок Бартніка розглядався в різних ракурсах, зокрема і в аспекті персоналістичної проблематики, однак виключно з позиції та методології богослов'я. Саме з погляду методологічних засад богослов'я польські науковці розбирали христологію, еклезіологію, антропологію, суспільний світський вимір особи, концепцію виховання, категорію часу і слова, зокрема і в контексті персоналістичних ідей Бартніка. Попри значний науковий інтерес до постаті польського мислителя та його реалістичного універсального персоналізму як світогляду, бракувало зв'язного, послідовного та концептуального розгляду означеної проблеми, який би охоплював філософсько-релігійне персоналістичне вчення Бартніка в усій його повноті як логічно зумовлену, чітко структуровану та взаємопов'язану у своїх елементах цілісність – систему філософських і релігійних поглядів про особу й особовий світ.

Огляд досліджень, здійснених вітчизняними вченими за часів незалежності України, які стосуються розвитку персоналізму в українській і світовій філософії, а також польських наукових розвідок, пов'язаних із висвітленням філософсько-богословського доробку Бартніка як представника Люблінської школи персоналізму показав: 1) формулювання суспільної значущості особи в країнах Європейського Союзу відповідає розумінню українськими вченими загальнохристиянського персоналізму та найважливішого архетипу української культури як його конкретизації; 2) вагомий внесок у з'ясування персоналістичних інтенцій української ментальності й виявлення взаємозв'язку національного характеру з екзистенційно-кордоцентричним способом філософствування, на підставі якого сформувався український персоналізм, зробили вчені діаспори та діячі українського відродження ХІХ ст., утворивши ґрунт і певну орієнтацію для сучасних досліджень; 3) розробляються різні аспекти проблем українського персоналізму репрезентованого у творчості видатних діячів вітчизняної культури, у ділянці філософії це передусім Юркевич і Кульчицький; 4) науковцями ґрунтовно й різновекторно опрацьована спадщина Юркевича, зокрема в аспекті «філософії серця», філософської антропології, філософії релігії, філософії права, філософії мови, педагогіки та психології; 5) дослідники виявили зв'язок проблематики етнології, психології, етнопсихології та філософії в доробку Кульчицького з його концепцією українського персоналізму; 6) вітчизняні вчені розглядають персоналізм як фактор державотворення й політичної культури української нації; 7) персоналістичні ідеї аналізуються в

контексті суспільних і економічних наук, а також філології; 8) українськими дослідниками опрацьовано різні персоналістичні вчення, представлені в американській, французькій, німецькій, російській, польській філософській думці; 9) розпочато роботу щодо вивчення філософсько-богословського доробку польського персоналізму, однак залишається багато лакун, зокрема розробка системного персоналізму здійснена Бартніком; 10) польськими науковцями доробок Бартніка розроблявся на методологічних засадах богослов'я, цим дослідженням бракує зв'язного, послідовного та концептуального розгляду, який би охоплював філософсько-релігійне персоналістичне вчення Бартніка в усій його повноті як логічно зумовлену, чітко структуровану та взаємопов'язану у своїх елементах цілісність – систему філософських і релігійних поглядів про особу й особовий світ.

Список використаної літератури

1. Єржабкова Б. У століття народження Олександра Кульчицького (1895–1980). Визвольний шлях. 1996. № 1. С. 50–58; № 2. С. 186–192.
2. Мотренко Т.В. Гегель у філософській спадщині П. Юркевича. Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст: Збірник наукових статей / відп. ред. В.С. Горський. К.: КМ Academia, 1995. С. 211–230.
3. Світоглядні та соціокультурні засади формування модерної української нації: Монографія / Т.В. Гончарук, Н.В. Гнасевиц, М.І. Гурик та ін. / кер. авт. кол. О.М. Рудакевич. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 255 с.
4. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навчальний посібник / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. К.: Либідь, 2003. 432 с.
5. Хамітов Н.В. Історія філософії: Проблема людини та її меж / Н.В. Хамітов, Л.Н. Гармаш, С.А. Крилова / під ред. Н.В. Хамітова. 2-е вид. перероб. та доп. К.: Наукова думка, 2006. 296 с.

PERSONALISM AS A RESEARCH TOPIC (IN THE ASPECT OF PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS CONTEXT OF PERSONALIST DOCTRINE OF C. S. BARTNIK)

Richard Gorban

*Kosiv Institute of Applied and Decorative Arts
of Lviv National Academy of Arts
Mitskevycha Str., 2, 78600, Kosiv, Ukraine*

In this article, the author gives the review of the in-depth studies, conducted by Ukrainian researchers in the fields of philosophical sciences during the period of independence of Ukraine, dealing with the development of personalism in Ukrainian and world philosophy, as well as Polish investigations aimed at revealing accomplishments of C. S. Bartnik in the area of philosophy and theology.

Key words: Personalism, person, existence, philosophy, ethnopsychology.

УДК 101.1

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПРОЕКТ В. ДІЛЬТЕЯ

Віра Дубініна

*ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»
стоматологічний факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Шевченка, 23, 36011, м. Полтава, Україна*

Розглядається філософська герменевтика В. Дільтея у зв'язку з його уявленням про історичне пізнання. Показано, що у вченні філософа герменевтика не є окремою складовою частиною, але виступає суттю історичного пізнання, що базується на процедурах розуміння та інтерпретації. Саме цей підхід і став у подальшому основою розвитку герменевтики і її підходів до інтерпретації складних духовних утворень і сприяв розширенню методологічного базису гуманітарного знання.

Ключові слова: герменевтика, історія, інтерпретація, мова, науки про дух, індивідуальність, смисл.

Від початку ХХ ст. до цього часу філософування В. Дільтея є предметом наукового інтересу з боку провідних філософів, що позиціонують себе в межах так званого «континентального проекту». Концепція Дільтея постає джерелом нових підходів, про що свідчать подальші хвилі рецепції та критики, дискусії і суперечки. Опрацювання основних позицій у царині філософії історії, розуміння мови і сутності психологічного суб'єкта постає необхідною передумовою розбудови фундаментального підходу до освоєння світової філософії минулого століття загалом та спадщини В. Дільтея зокрема [3–6; 9].

Головна мета статті – розкрити принципові положення герменевтики В. Дільтея, показати, що вона не є окремою теорією в рамках його філософії, яка більш орієнтована на проблеми історичного пізнання, але саме герменевтичний метод виступає квінтесенцією історичної рефлексії. Герменевтика в уявленні Дільтея не знаходиться поруч з історичною наукою, вона є джерелом дійсного пізнання історії та її рушійних сил.

Концепція В. Дільтея, безперечно, сприяла формуванню сучасної філософської герменевтики, різноманітність вихідних текстів філософа робить актуальним завдання провести певну дістинкцію між історико-культурним аспектом розуміння його філософії сучасниками та безпосередньо філософську герменевтику філософа як предмета спеціального дослідження. Необхідність звести окремі випадки читання, розуміння та критики герменевтики В. Дільтея в єдину історико-філософську концепцію зумовлено розмаїттям оцінок його філософування. Життя і мислення В. Дільтея становлять значну теоретичну проблему для філософського дискурсу, вирішення якої вже давно розглядається дослідниками як необхідна ланка у розумінні витоків філософії ХХ ст.

Вплив Дільтея на сучасні філософські роздуми якраз і пов'язаний з інтенсивним обговоренням проблем інтерпретації історії, розуміння культурних артефактів і форм людського життя. Ідея історичності, герменевтика, філософія життя і описова психологія – центральні філософські мотиви Дільтея – активно дискутувалися в подальшій гуманітарній думці. Протягом останнього століття його ідеї були предметом критичних роздумів філософів, починаючи від Гуссерля і Гайдеггера до Гадамера і представників Франкфуртської школи. Так само помітний вплив філософських ідей Дільтея в конкретних гуманітарних науках, як-от філологія, історія, психологія. При цьому стратегії роботи з його ідеями

демонстрували і продовжують демонструвати цілий спектр позицій, від м'якої інтерпретації, яка прагне показати відкритість філософської програми В. Дільтея новим рухам у гуманітарних науках, до повного неприйняття його позиції. Так чи інакше, звернення до ідей Дільтея продовжує стимулювати філософську рефлексію історичного життя і її подальшої концептуалізації.

Як зазначають численні дослідники творчості В. Дільтея, німецький філософ був першим, хто поставив питання можливості герменевтичної інтерпретації щодо історичного пізнання [8]. Д. Шевчук цілком слушно вважає, що філософська концепція В. Дільтея визначається прагненням доповнити три критики І. Канта ще однією. Сам Дільтей коротко називав свій проект «критикою історичного розуму». Філософ твердить, що, розробляючи теорію пізнання, Кант виходив із засад, які у формальній логіці та математиці слугують засобами розгляду проблеми пізнання, формальна логіка в часи Канта вбачала в граничних логічних абстракціях, законах та формах мислення останню логічну основу правдивості всіх наукових законів. Закони та форми мислення, а також, перш за все, судження, в якому, на його думку, представлені ці категорії, містили умови пізнання. Він розширив ці умови за рахунок тих, які роблять можливою математику. Велич підходу Канта полягала у вичерпному аналізі математичного та природничого знання. Питання стосується того, чи можлива в рамках його понять теорія пізнання історії, яку сам Кант не розробив [4, с. 135]. Також небезпідставні спроби пов'язати герменевтику В. Дільтея з подальшим філософським розвитком. Так, С. Кошарний розкриває лінії взаємозв'язку феноменології Е. Гуссерля і філософії Дільтея, показуючи, що в роботі останнього можна виділити певні коливання між трансценденталізмом і емпіризмом [7]. До цього умовного дуалізму позиції філософа ми ще повернемося.

Герменевтика В. Дільтея розвивається в рамках певного психологічного підходу, основу якого становить розгляд трьох послідовних процесів – переживання, вираження і розуміння. Саме вони є, на думку філософа, визначними ознаками наук про дух. Він зазначає, що люди як суб'єкти історії, що осягаються тільки за допомогою сприйняття, були б простим фізичним актом і тому були б доступні природничому пізнанню. Оскільки ж людина і людство в своїй історії також переживаються і виражаються в різних проявах життя, ці останні підлягають розумінню. Власне кажучи, це і є основний посыл, теоретичний базис всієї його герменевтики, а також передумова її ключової ролі в розумінні людини і історії.

Саме так виражає свою позицію сам філософ: «Мабуть, гуманітарні науки і справді мають ту перевагу над усім природничо-науковим знанням, що їхній предмет становить собою не просто чуттєво дане явище, не одне лише відображення дійсності у свідомості, а саму безпосередньо дану внутрішню дійсність – і саме її як зсередини пережитий зв'язок. Однак уже з того способу, в який цю дійсність дано у *внутрішньому досвіді*, виникають значні утруднення для об'єктивного осягнення свого предмета гуманітарними науками. Крім того, внутрішній досвід, за допомоги якого я інтеріоризую свої власні стани, ніколи, попри все, не може привести мене до усвідомлення для себе своєї власної індивідуальності. Тільки у зіставленні себе з іншими я здобуваю досвід стосовно індивідуального у мені» [3, с. 34].

Сам факт, що людина має відчуття, різномірні форми вираження, взагалі суб'єктність, засновану на саморефлексії, робить об'єктивне наукове пізнання людини і людства до кінця неможливим. Якщо це так, то В. Дільтей бачить своє завдання в тому, що б, по-перше, піддати критиці саму можливість історії і виявити, що насправді ми можемо знати про неї. Цим і буде виконана програма «четвертої критики», що наслідую кантіанську традицію. По-друге, якщо повністю об'єктивне пізнання історії і продук-

тів людського духу неможливе, то варто створити програму, яка покаже, що і як ми можемо пізнати у цій царині.

Людина, яка визначається природою, закони якої вона прагне пізнати, виключає себе саму з цього пізнання, але тільки мова заходить про саму людину, її властивості, історію, ставлення до світу, нам доводиться звертатись до самого життя в його базових процесах і координатах. Загальний напрям герменевтичного пізнання тут позначається як рух углиб – від зовнішнього до внутрішнього, основні стадії цього процесу – це переживання, вираження і розуміння.

Герменевтика тут ще не пройшла через рефлексію щодо мови і її сутності, мова тут виступає психологічним інструментом, що виражає ідею історичності, саму історію як таку. У цьому відношенні підхід Дільтея є певним кроком назад порівняно з позицією В. фон Гумбольдта, для якого мова є принциповим виразником духу народу, за допомогою своєї внутрішньої форми, точніше, цілої системи форм, як зовнішніх, так і внутрішніх [1; 2; 11].

Для Гумбольдта природніше говорити про автономію, або само стояння, мови, яка є не тільки і не стільки феноменом, скільки засобом, що пред'являє все інші феномени, зокрема саму людину. Мова – це специфічний діяч, людина ж сама у певному сенсі – феномен мови, який живе в мові і її всіляких формах.

Водночас взаємоузгоджений досвід у його культурно-історичної даності стає у Гумбольдта основою для побудови герменевтики, що зближує його позицію з концепцією В. Дільтея. Важливим є у В. Дільтея і зв'язок герменевтики з мовою: «Люмінацією ми називаємо мистецтво розуміння стійко фіксованих проявів життя. Оскільки духовне життя лише в мові знаходить своє повне, вичерпне життя і тому сприяє об'єктивному розумінню значень, тлумачення завершується в інтерпретації слідів людського буття, залишених у писемності. Це мистецтво – основа філології, наука про це мистецтво – герменевтика» [9, с. 265].

Дільтей ще коливається між трансценденцією мови і історії та між можливостями емпіричного пізнання, в чому можна розгледіти певний дуалізм його концепції.

Застосовуючи своє дуалістичне розуміння до поетичної творчості, Дільтей, насамперед, протиставив свій метод історичній школи, яка прагнула звести вивчення літературних явищ до ясності і достовірності природничих наук і розглядала людину як соціальну істоту, що формується під впливом навколишнього середовища. Дільтей, всупереч цьому підходу, виступав проти дослідження зовнішніх умов, що визначають художній твір, та приділяв увагу безпосередньо світогляду письменника і вказував на значення переживання для поезії. Таким чином, Дільтей став провісником принципово нового підходу до розуміння поетичних творів, нової герменевтики, яка не абстрагується від переживань поета, а, навпаки, ставить їх у центр літературознавчого і філософського дискурсу. Цим підходом неодноразово користувався М. Гайдеггер, який завжди високо оцінював історико-герменевтичний проект Дільтея.

Світ художника відрізняється, за Дільтеєм, від світу інших людей: він, по-перше, має свою основу – поетичну фантазію, яка нерозривно входить до його душевної організації, по-друге, поету властиве прагнення звільнитися від тиску дійсності за допомогою властивого йому одному сильного, мимовільного прагнення до творення, саме тому кожен художній твір є оформленням питомого життєвими переживаннями окремої події. Завдання герменевтики полягає у встановленні зв'язку між поезією і переживанням письменника.

Дільтей наближується до сучасного розуміння герменевтики, її процедур інтерпретації і розуміння. Він наполягає на тотальності останніх та можливості їх застосування до будь-яких проявів духу і духовної культури: «Розуміння виявляє різні рівні.

Ці рівні зумовлені, насамперед, інтересом. Якщо інтерес обмежений, те саме відбувається і з розумінням. Як нетерпляче ми інколи прослуховуємося до певної дискусії; ми визначили у ній лише один практично значимий для нас пункт, не виявляючи інтересу до внутрішнього життя того, хто говорить. А втім, іншого разу ми через кожний вираз обличчя, через кожне слово напружено прагнемо проникнути у внутрішній світ оповідача. Але навіть найнапруженіша увага тільки у тому разі може стати процесом, згідним з усіма правилами мистецтва, процесом, в якому досягається контрольований рівень об'єктивності, – коли життєвий вияв зафіксований і ми знову і знову можемо до нього повернутися. *Таке згідне з усіма правилами мистецтва, розуміння довгочасно фіксованих життєвих виявів ми називаємо витлумаченням або інтерпретацією.* У цьому значенні наявне також мистецтво витлумачення, предметами якого є скульптури або картини, і вже Ф.А. Вольф закликав до створення археологічної герменевтики і критики. Велькер виступив на її захист, а Преллер вдався до спроб її здійснення. Але вже Преллер зазначає, що така інтерпретація мовчазних творів завжди залежала від пояснення з царини літератури. Величезне значення літератури для нашого розуміння духовного життя та історії полягає, отже, в тому, що тільки у мові внутрішньолюдське дістає своє найповніше, вичерпне й об'єктивно зрозуміле вираження. А тому мистецтво розуміння сягає своєї кульмінації у витлумаченні або *інтерпретації наявних у писемності залишків людського буття*» [3, с. 37–38].

Цей підхід становить основу сучасної філософської герменевтики, яка усвідомлює свою задачу як максимально можливе проникнення в дух і матерію будь-якого явища культури, розглядаючи останні за аналогією до поетичної творчості, «пойезіс», який виступає квінтесенцією людської творчості загалом. Як зазначає сам Дільтей, це доволі давня тенденція, що набула розвитку в наш час завдяки філософській роботі Г.-Г. Гадамера [10].

Дільтей зазначає в цьому контексті, що розуміння перетворюється на витлумачення, яке досягає загальнозначущості, лише тоді, коли воно стикається з письмовими пам'ятками мови. По той бік цієї практичної користі для справи самого витлумачення перед нею стоїть інше й таке важливе завдання, яке насправді є її головним завданням, вона має, на протипагу постійному вторгненню романтичної сваволі й скептичної суб'єктивності у царину історії, теоретично обґрунтувати загальнозначимість інтерпретації, на якій базується будь-яка достеменність історії. Включене у контекст теорії пізнання, логіки і методології гуманітарних наук, це вчення про інтерпретацію стає важливою сполучною ланкою між філософією та історичними науками, головною складовою частиною основоположення наук про дух [3].

Серед важливих компонентів герменевтики В. Дільтея варто визначити доволі умовно і дещо розмитим чином розрізнення аналізу та інтерпретації. Він не ставить собі за мету дати чітке визначення цих процедур та показати, чим взагалі аналіз природничих наук відрізняється від аналізу чи інтерпретації в гуманітарному пізнанні. Філософ застосовує своє інтуїтивне бачення цієї різниці і покладається на інтуїцію читача. Інакше кажучи, Дільтей сам не демонструє використання герменевтичного методу, він розробляє лише найбільш загальні підходи до його застосування. Навряд це можна вважати помилкою або недоліком його позиції, досить згадати, що і в наш час філософська герменевтика залишається доволі розмитою методологією, підпорядкованою лише інтуїції та підготовці кожного окремого інтерпретатора. Нині існує стільки герменевтик, скільки й самих герменевтів, що для багатьох критиків наближає її, скоріше, до сфери мистецтва, ніж до науки.

Другою особливістю герменевтичного проекту В. Дільтея є його досить помітна психологічна, тобто натуралістична, орієнтація, на чому неодноразово наголошували

численні критики німецького філософа. Але ж не варто забувати, що у своєму подальшому розвитку філософська герменевтика зазнавала значного впливу з боку психологічного знання, достатньо згадати лише психоаналіз. Так, П. Рікьор у своєму загальному підсумку герменевтичних теорій більш ніж третину присвячує саме психоаналізу. Тому у сучасному розумінні герменевтичного дискурсу та увага, яку Дільтей приділяє психологічному суб'єкту, заслуговує на певне розуміння.

Таким чином, можна зауважити, що філософія В. Дільтея виступає як ключова ланка серед концепцій, що призвели до створення сучасної філософської герменевтики та формування її теоретичних основ. Принципове значення в цьому процесі має критика історичного розуму, яка показує межі історії як науки та неможливість прямого перенесення методів природничих наук на пізнання феноменів духовної культури. Другим аспектом у розробленні герменевтичного методу виступає широке застосування психологічного, суб'єктно-особистісного підходу до процесу розуміння і інтерпретації, що також знайшло своє відображення в сучасних герменевтичних теоріях. Таким чином, якщо пов'язати філософську концепцію В. Дільтея з філологічними доробками В. фон Гумбольдта, то можна скласти три основних вектори сучасної герменевтики: історичність, що розуміється як розкриття сущого в його історії, мова як відображення духу народу, суб'єктна орієнтація і пошук психологічних корелятивів герменевтичного дискурсу.

Список використаної літератури

1. Гумбольдт В. фон. О духе, присущем человеческому роду / Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. С. 337–345.
2. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа / Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. С. 370–381.
3. Дільтей В. Виникнення герменевтики / Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія. К., 1996. С. 33–60.
4. Дильтей В. Наброски к критике исторического разума. Вопросы философии. 1988. № 4. С. 135–152.
5. Дильтей В. Собр. соч. В 6 т. / Пер. с нем. под ред. В.С. Малахова. М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. Т. I. Введение в науки о духе. 768 с.
6. Дильтей В. Собр. соч. В 6 т. / Пер. с нем. под ред. В.С. Малахова. М.: Дом интелект. книги, 2001. Т. IV. Герменевтика и теория литературы. 536 с.
7. Кошарний С. Біля джерел філософської герменевтики (В. Дільтей і Е. Гуссерль). К.: Наукова думка, 1992. 124 с.
8. Шевчук Д. Герменевтика як теорія історичного пізнання: Вільгельм Дільтей, Густав Шпер. URL: <http://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/326-2011-02-15-19-55-35.html>.
9. Dilthey W. Gesammelte Schriften. Bd. VII. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften. Leipzig. Teubner. 1922. 540 s.
10. Gadamer H.-G. Gesammelte Werke. Bd. 1. Hermeneutik I. Wahrheit und Methode. Tübingen 1990, 494 s.
11. Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und seinen Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Werke. Vol. VI. Berlin, 1848, 630 s.

THE HERMENEUTICAL PROJECT OF W. DILTHEY**Vira Dubinina**

*HSEE "Ukrainian Medical Stomatological Academy"
Faculty of Dentistry, Department of Philosophy and Social Sciences
Shevchenko str., 23, 36011, Poltava, Ukraine*

The philosophical hermeneutics of W. Dilthey is considered in connection with his conception of historical knowledge. It is shown that in the doctrine of the philosopher, hermeneutics is not a separate component, but acts as the quintessence of historical knowledge, based on the procedures of understanding and interpretation. It was this approach that served as the basis for the development of hermeneutics and its approaches to the interpretation of complex spiritual entities and contributed to the expansion of the methodological basis of humanitarian knowledge.

Key words: hermeneutic, history, interpretation, language, science of the mind, individuality, sens.

УДК 364-146.2:316.45

ІДЕОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Олена Іщенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Досить детально, логічно-змістовно розглянуто ідеологічні засади соціальної держави. Зазначено, що її не варто розглядати виключно як лівий (соціалістичний) феномен у суспільно-політичному бутті. Ґрунтовно розкрита активізація процесу соціалізації держави у країнах Західної Європи після Другої світової війни. Доведена доцільність її існування в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальна держава, ідеологія, соціалізм, лібералізм, консерватизм.

Останні десятиліття розвитку постіндустріального суспільства марковані рухом у напрямі руйнації середнього класу. Головною причиною такої ситуації дослідники схильні вважати скорочення соціальних витрат та занепад соціальної держави. Між тим, поняття «держава добробуту» досить часто експлуатується у програмних документах та лозунгах політиків, які представляють ідеологічні фланги від крайніх правих до ультралівих, із метою надання більшої переконливості своїм претензіям на політичну владу. Безумовно, це жодним чином не дискредитує соціальну державу, навпаки, вказує на її актуальність та затребуваність в аспекті сьогодення.

Невід'ємним елементом суспільно-політичного буття соціальна держава стала у 40–70-х рр. ХХ ст. Саме цей період позначений як її «золоте тридцятиліття», хоча окремі контури соціальної політики можна знайти впродовж усієї світової історії. Так, наприклад, соціально орієнтованими були вже закони і реформи давньоримських народних трибунів братів Гракхів (II ст. до н. е.). Зокрема, хлібний закон (*lex frumentaria*) передбачав продаж дешевого хлібу міському плебсу, ствердивши, фактично, принцип державної підтримки малозабезпечених. Тим не менш підвалини соціальної держави закладалися упродовж XVI – XIX ст. В ідейно-теоретичному відношенні детермінуючу роль у цьому процесі відіграло Просвітництво з його вірою у триумф свободи та рівності, наголосом на необхідності гуманізації державної політики і поваги до людської особистості, критикою феодальної нерівності й деспотизму.

У суспільній свідомості образ соціальної держави вперше постав завдяки соціально-утопічним проектам англійського гуманіста, державного діяча і письменника Т. Мора та італійського поета, філософа Т. Кампанелли. Обидва вважаються першими теоретиками утопічного (раннього) соціалізму. Як відомо, їх проекти помітно вплинули на подальший розвиток соціально-політичної думки, орієнтованої на соціалістичний ідеал. Зокрема, у першій половині XIX ст. з'являється низка праць, в яких уявлення про соціалізацію держави існують не лише теоретично, але й набувають практичної реалізації щодо здійснення соціальної державної політики. В цьому контексті особливою ґрунтовністю вирізняються твори французьких мислителів А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, П. Леру, Л. Блана, англійського філософа Р. Оуена.

А. Сен-Сімон був переконаний, що людське суспільство рухається по висхідній, неухильно просуваючись до свого «золотого віку». Минувши у своєму розвитку теологічну

(античність й феодалізм) та метафізичну (буржуазний лад) стадії, суспільство перейде на «позитивну стадію» (справедливий суспільний лад). На цій стадії більшість людей матиме максимум засобів та можливостей для задоволення своїх найважливіших потреб.

Суспільно-політичні перетворення, на думку французького філософа, варто здійснювати шляхом реформ та без участі народу, якому він відводить роль пасивного спостерігача. Стверджуючи, що індивідуалізм надто розвинув егоїзм в людині та спонукає індивідів боротися один з одним, Сен-Сімон наголошував на необхідності організації виробництва на засадах асоціації, тобто партнерства і взаємодопомоги, що дозволить спільно боротися зі злиднями та природними лихами. Тож, якщо для індивідуалістів XVIII ст. головним питанням було проголошення прав, то у Сен-Сімона на перший план висуваються матеріальні інтереси, які символізуються словом «щастя» [4, с. 172].

Вкрай негативне ставлення до сучасної йому держави виказував Р. Оуен. Соціально-реформістські погляди якого ґрунтуються на вченні про характер людини та критиці сучасного йому соціально-економічного ладу, конституюванні приватної власності як основного джерела усіх негараздів. Не заперечуючи здобутків капіталістичної системи Оуен, разом із тим вважав їх підґрунтям соціальної революції. Остання, на його переконання, повинна мати виключно мирний характер і має відбутися, передусім, у свідомості людей. Великі надії у тому, що революція не перетвориться на насильницький переворот, соціальний хаос, котрий лише ще більше погіршить стан суспільства, Оуен покладав на державу. Державна законотворчість, спрямована на гуманізацію фабричного законодавства, запровадження національної системи виховання та освіти нижчих класів, зможе наблизити здійснення широкомасштабних соціальних реформ.

Власну програму соціально-політичних реформ виклав у трактаті «Організація праці» (1840) французький мислитель Л. Блан. Трактат традиційно для соціалістів починався з констатації жахливих умов, в яких змушений існувати пролетаріат. Причинами такого жалюгідного становища мислитель називав приватну власність та конкуренцію. Змінити ситуацію, на думку французького соціаліста, можливо за допомогою створення «суспільних майстерень», тобто організації праці таким чином, щоб кожен міг знайти в ній основу свого існування. Для цього держава має створити грошовий фонд засобом великого національного займу. На думку Блана, «суспільні майстерні» мають скласти «руйнівну конкуренцію» капіталістичним приватним промисловим підприємствам, «вбивши», як він зазначав, «конкуренцію за допомогою конкуренції».

Блан послідовно виступав проти «абстрактної ідеї права». Те, як розуміли право XVIII ст., для нього є нічим іншим, як *flatus vocis*: «Яка користь хворому від його права на лікування, якщо його не лікують?» [4, с. 213]. Досить сильно заперечував принцип абсолютної рівності та рівноправності розподілу майна. Натомість пропонував пропорційність, яку називав «справедливою рівністю». Державна у Блана постає як «вищий регулятор виробництва» та «банкір бідних», яких вона має забезпечувати знаряддям праці й створювати усім громадянам рівні умови для духовного, інтелектуального та фізичного розвитку. Державне втручання, на його думку, має бути всюди, де «варто зрівнювати права та гарантувати інтереси» [4, с. 215]. Блан стверджував, що держава має діяти як «добрий опікун» невігласа, слабкого та нещасного.

Отже, соціалісти-утопісти першої половини XIX ст. займали досить критичну позицію щодо наявного буржуазного ладу, інститутів, відносин та цінностей, які були гальмом на шляху соціального розвитку. Ця критика була своєрідним фоном, на який проєцирувалися картини альтернативного світу, а їх проєкти нового суспільного ладу постали як інтелектуальні передумови для подальшої рецепції ідеї соціальної держави.

Науковий пріоритет у розробленні концепції соціальної держави визнається за німецьким філософом, істориком та економістом Л. фон Штейном. Саме він, на думку багатьох дослідників, у 1850 р. запровадив до наукового обігу термін «соціальна держава» (від нім. *sozialstaat*). Під впливом ідейного доробку німецького філософа сформується класичне розуміння соціальної держави: це така держава, яка спроможна підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів та окремої особи, сприяти економічному й суспільному прогресу усіх своїх громадян, оскільки, зрештою, розвиток одного є умовою розвитку іншого.

Штейн постає непримиренним противником комунізму, зятим критиком праць Маркса. Основним питанням сучасної йому епохи (другої половини XIX ст.) німецький філософ називає «соціальне питання». Останнє для нього є значно глибшим та ширшим, аніж уявляли соціалісти, які звели його розв'язання до майнової рівності через здійснення соціальної революції. Штейн не сприймає таку «матеріальну» обмеженість та наголошує на необхідності еволюції усіх членів суспільства, підкреслюючи, що «робітничє питання» – це не просто питання «шлунку». Отже, констатуючи різнобічність соціального питання, економіст, окрім матеріального, вказує на його моральні та етичні аспекти. Відповідно, метою соціальної реформи має бути покращення не лише матеріального, але й культурно-освітнього становища трудящих.

Діаметральна протилежність принципів, які покладені в основу суспільства та держави, робить неминучою боротьбу між ними. Така боротьба двох протилежностей, на думку німецького філософа, створює об'єктивні підстави для оформлення соціальної держави. Держава не може слугувати або бути узурпована лише одним суспільним класом, а зобов'язана забезпечити правову рівність для усіх класів суспільства та осіб, що прагнуть саморозвитку, сприяти економічному й суспільному зростанню своїх громадян. Зреалізувати соціальну місію держави, переконаний Штейн, можна в умовах монархічного правління, де монарх як виразник державної ідеї виступає гарантом дотримання законів та є ініціатором соціальних реформ. Останні, вірив мислитель, забезпечать процес постійного підвищення культурно-освітнього рівня та статусу нижчих верств суспільства, зростання споживання й зниження ступеню радикалізації людей праці. Та все-таки головною перевагою соціального реформування є те, що несе користь для усіх – індивіда, суспільства, держави.

Отже, заклавши теоретичні підвалини соціальної (надкласової) монархії, негативно оцінюючи «соціально безвідповідальний» лібералізм кінця XIX ст. з його уявленням про «державу нічного вартового» та фундаментальною економічною нерівністю, в умовах якої ідеали самореалізації і розвитку кожної людини залишаються «порожнім звуком»; рішуче відкинувши ідею соціальної революції, Штейн постає як «консервативний соціаліст» і багатьма дослідниками зараховується до представників «лівого консерватизму».

Завершального концептуально-теоретичного оформлення ідея соціальної держави отримала завдяки діяльності німецького філософа, соціаліста Ф. Лассалья. Лідер німецького робітничого руху, противник економічного лібералізму Лассаль вважав загальне виборче право не лише політичним, але й соціальним принципом. Саме з його запровадженням він пов'язував поліпшення матеріального становища «четвертої верстви» (трудящих). Завдяки йому було уведене всезагальне виборче право, схвалене в німецькій конституції 1871 р. Як відомо, «залізний канцлер» (О. Бісмарк – О.І.) прихильно ставився до лассалівської ідеї про створення «добровільної робітничої асоціації під керівництвом держави», не заперечував проти державного втручання у відносини між працею та капіталом. Свідченням цього стало запровадження за його ініціативою соціального («робітничого») законодавства. Крім цього, Бісмарка і Лассалья об'єднувала ідея єдиної Німеччини, а також схожість у поглядах

щодо шляхів її реалізації: якщо Лассаль пропонував іноді насильницьку дію, то Бісмарк не втомлювався повторювати на сесії пруського парламенту, що німецька єдність буде досягнута вогнем та залізом. Перші кроки з соціального реформування Бісмарк та його прибічники здійснювали у вкрай складній соціально-економічній, політичній та духовній ситуаціях. До того ж громадськість не демонструвала єдності щодо необхідності й сутності соціального законодавства. Тож, ухвалення соціальних законів стало можливим лише ціною поступок, було компромісом між різними політичними силами німецького парламенту.

Будучи переконаним консерватором, Бісмарк прагнув позбавити соціал-демократів, які на той час відстоювали ідею соціальної революції, впливу на «робітничий стан». При цьому він чітко усвідомлював, що, по-перше, робітник у сучасному суспільстві відчуває себе відчуженим та незахищеним, а тому шукає підтримки в «антидержавно налаштованих» соціал-демократів; по-друге, бачив неефективність суто репресивних заходів при вирішенні соціальних питань. Отже, соціальна політика, яку сам Бісмарк визначав як «державний соціалізм», для нього, без перебільшення, стала «Аріадниною ниткою» у справі протидії небезпечній діяльності соціал-демократів та зміцнення соціальної й територіальної єдності держави, що, зрештою, було головною його турботою.

Найбільш впливовим різновидом соціалізму визнається «науковий комунізм», засновниками якого є німецькі філософи К. Маркс та Ф. Енгельс. Складно розглядати їх основні доробки з позиції ідейно-теоретичного підґрунтя соціальної держави, навіть з огляду на причетність самої ідеї «держави добробуту» до лівого (соціалістичного) ідеологічного спектру. Варто зазначити: по-перше, соціальна держава – продукт соціально-політичної боротьби робітничого класу за свої права, вона є «поступкою» з боку правлячого класу (буржуазії), компромісом у розв'язанні класового конфлікту, зниження рівня соціальної напруги не насильницьким (революційним), а еволюційно-реформістським шляхом. Соціальна держава не ліквідує класи, не усуває цілковито соціальні відмінності, не перетворює суспільство на одноманітну масу. Соціальність держави визначається, насамперед, тим, що вона робить більш рівним соціальний рельєф, забезпечує однакові умови розвитку для усіх членів суспільства, соціальної мобільності. Отже, в її межах не існує антагонізму між класами, а є лише напруга, яка може бути злагоджена. Натомість класики «наукового комунізму» здійснення соціальних перетворень, перехід до досконалого суспільства пов'язували винятково з «насильницьким поваленням існуючого суспільного ладу», ліквідацією приватної власності та знищенням класових відмінностей. По-друге, ідея соціальної держави щільно пов'язана з проблемою збереження держави як такої. Соціально пригнічені верстви населення перестають ідентифікувати себе з державою. Виникає гостре політичне протистояння між суспільством та владою, послаблюється і навіть руйнується, суспільна солідарність – підвалина громадянства. Тож, опікуючись соціальними проблемами, держава тим самим турбується про власне існування, в протилежному випадку, як вказував Штейн, їй загрожує смерть. Іншими словами, розв'язання соціальних проблем є життєво важливим для держави, головною умовою її збереження. «Коли з'ясується, що держава може бути знищена в результаті революційних змін і єдиною альтернативою цьому є забезпечення кожній людині умов гідного життя або як мінімум гарантій гідного існування, то держава, наділена владою, обирає цю (другу) альтернативу в якості кращої, в силу цього і стає соціальною» [3, с. 76]. В межах доктрини «наукового комунізму», навпаки, всіляко культивується ідея «відмирання» держави, яка надзвичайно рельєфно відображена у висловах Маркса, на кшталт, держава – «паразитичний наростень», котрий живиться за рахунок суспільства та гальмує його вільний розвиток, «жахливий організм -паразит» та Енгельса, для якого держава не є ані «дійсністю моральної ідеї», ані «образом та дійсністю

розуму». Тож, якщо адепти соціальної держави вбачали в інституті держави агента сприяння соціальному, політичному, економічному і духовному прогресу і прагнули відновити довіру до неї, якої її позбавили ліберали, то прибічники наукового комунізму доцільність держави вбачали лише у справі «придушення опору експлуататорів»: пролетаріат має потребу в державі не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників.

Безумовно, соціальна держава та комуністичне суспільство постали головними альтернативами пануючим суспільним відносинам. В обох інтелектуальних продуктах відображалися ідеї та уявлення, які перебували у різкій невідповідності з об'єктивними тенденціями розвитку капіталістичного суспільства. Втім, одержимість ідеологів наукового комунізму роллю соціальної революції у зміні наявного ладу, недооцінка можливостей політико-правових інститутів та реформ у розв'язанні соціального питання вказують на те, що комуністична соціально-політична думка залишилася на периферії осмислення концепту соціальної держави.

Отже, історично «держава добробуту» як критична ідея була покликана змінити суспільство і зреалізувати цілі, важливі для соціалізму. Однак її не варто розцінювати виключно як лівий феномен. Адже, кинувши виклик ліберальному буржуазному суспільству, анархії ринку, соціальна держава набула привабливості для правого ідеологічного спектру, зокрема, для консерваторів. Останні мали власне бачення бажаного суспільства, яке ґрунтувалося на ідеї сильної держави, соціальної єдності та стабільності, подолання спустошливого й руйнівного впливу ринку. Іншими словами, для консерваторів соціальна держава стала «контр-тенденцією», яка здатна протистояти тенденціям, котрі її послаблювали.

Ідеал соціальної держави, що виник у контексті конкретного історичного етапу розвитку суспільства та загострення ідейної боротьби навколо питання щодо перспектив людського соціуму, вимагав активного пошуку форм й способів «оволодіння майбутнім», отже, спровокував зміну ідеологічної картини. Конгломерат ідей про нову роль держави та гідне суспільство вивів на політичну арену сучасних гравців, змінивши структуру ідеологічних дебатів. Соціалістично-утопічне прожектерство, хоча й у рафінованій версії, почало набувати реальних обрисів, підтвердивши тим самим афоризм французького письменника та політичного діяча А. де Ламартіна: «Утопії – часто ніщо інше, як передчасні істини».

З'ясування ідеологічних засад соціальної держави вимагає розгляду аспекту, пов'язаного з її практичною реалізацією. Як першопричини активізації процесу соціалізації держави у країнах Західної Європи після Другої світової війни найчастіше згадується комуністична загроза та фундаментальна недовіра до післявоєнної форми правління. Наслідки війни з нацизмом значно підвищили ступінь революційної загрози у післявоєнний період. Як зазначає сучасний британський політолог Дж. Шварцмантель, впродовж кількох десятиліть комуністичні партії у країнах Західної Європи, зокрема у Франції та Італії, залишалися потужними політичними силами, символізуючи своєрідне попередження: «Якщо ліберально-демократичні партії не зможуть враховувати тиск і вимоги робітничого класу, тоді ці партії захоплять владу та встановлять зовсім іншу систему» [6, с. 29]. Навіть у такій країні, як Великобританія, де комуністична партія традиційно мала вкрай низьку підтримку з боку виборців, у післявоєнний період, як вказує Шварцмантель, організовані робітничі маси «перетворилися на рішучу силу», радикалізм якої був викликаний війною. «Попередження, яке Ллойд Джордж висловив представникам правлячих кіл після Першої світової війни – «якщо ви не дасте людям реформ, вони організують вам революцію» – не втратило своєї актуальності і після Другої світової» [6, с. 29]. Тож, здолавши на виборах 1945 р. консервативну партію У. Черчилля, лейбористська партія та її уряд на чолі з К. Еттли (*прем'єр-міністром Великобританії – О.І.*) оголосили, що у своїй діяльності

будуть притримуватися моделі соціальної держави, яка викладена у «Звіті Беверіджа» (1942). Передбачалося, що основними принципами держави нового зразка будуть відсутність нужденності, невігластва, хвороб, злиднів та бідності.

Визначалася нова система соціального забезпечення, яка ґрунтувалася на універсалістському підході до соціальної політики, а саме запроваджені єдиного національного мінімального доходу та повної зайнятості. За задумом, нова система соціального забезпечення мала охопити більшість населення країни.

Традиційно розквіт соціальної держави, пов'язують із поширенням західноєвропейської соціал-демократії – форми соціалізму, яка відмовилася від революційної стратегії та прагнула «використовувати владу держави, щоб згладити «вади» ринкової системи» [6, с. 22]. Варто наголосити, що генетичний зв'язок із соціал-демократичною ідеологією має шведська модель соціальної держави, в якій соціал-демократичні ідеали свободи, рівності, братерства поєднані з національними та історичними особливостями образу життя. В основу соціальної держави та соціально-політичної системи загалом покладена ідея «народного дому» (*folkhemmet*), автором якої є шведський державно-політичний діяч, голова Соціал-демократичної партії Швеції П. Ханссон. Останній описував свій проект соціально-економічних перетворень так: «В основі дому лежать партнерство та почуття єдності. У хорошому домі не визнають ані привілейованих, ані знедолених членів, там немає ані улюбленців, ані прийомних дітей. У хорошому домі панують рівність, ввічливість, взаємодопомога. Щодо великого дому народу і громадян це означає знищення усіх суспільних та економічних бар'єрів, які розділяють громадян на привілейованих та ізгоїв, на правителів й залежних, на заможних та бідних, ситих та жебраків, грабіжників та пограбованих» [5, с. 110]. «Дім», зрештою, – це забезпечення почуття надійності. Примітно, що концепція «народного дому» була пов'язана з ідеями націоналістичного мислителя Р. К'еллена та пропозиціями консерваторів із приводу надання усім громадянам житла й невеликих земельних ділянок із метою перешкодження еміграції.

Натомість у таких країнах Західної Європи, як Німеччина, Італія, Франція, помітну роль у післявоєнній соціалізації держави відіграла християнська демократія. Політично організуватися католицька церква розпочала ще наприкінці XIX ст. Це стало реакцією на загрози з боку ліберальних антиклерикальних урядів та відповіддю на виклики соціалізму. Незважаючи на те, що міжвоєнний період для християнсько-демократичних партій був відверто невдалим, тим не менш клерикальна соціально-політична думка в цей час активно розвивалася. Змістовно значущим для ідеології християнської демократії став персоналістський рух на чолі з французьким католицьким філософом Е. Муньє. Основу персоналізму (*версія соціального християнства лівої орієнтації – О.І.*) становила проблема «кризи людини». У «Маніфесті персоналізму» (1936) Муньє персоналістським визнавав будь-яке вчення, що стверджує примат людської особистості над матеріальною необхідністю.

Персоналісти у занепаді духовності звинувачували ліберальний індивідуалізм. Саме на буржуазний образ життя, «буржуазний безлад» покладалася уся відповідальність за кризу духовності. У прагненні примирити католицизм та «м'яку версію соціалізму» у «Маніфесті...» був запропонований проект «некапіталістичного суспільства», звільненого від «самовідтворювання грошей» в усіх формах. Правомірність існування капіталу визнавалася лише за умови, якщо він є винагородою за працю. Якщо ж капітал є наслідком лихварства та безкінечно зростає «за межами праці», то він як «справжній паразитизм» оголошується незаконним.

«Некапіталістичне суспільство» персоналістів постає як рамкова християнсько-демократична модель соціальної держави. «Нова держава», ліквідувавши пригнічення осо-

би, зобов'язана гарантувати її існування. Право на труд визнається не відчуженим правом особи, яке має бути забезпечено кожній людині. Інститут заробітної платні в умовах капіталістичної системи піддається нищівній критиці, оскільки вона (зарплата) як «поступка з боку капіталу» завжди залишається менше за прожитковий мінімум та не забезпечує від всіляких ризиків. Варто зазначити, що капіталістичний інститут заробітної платні констатується як головний чинник класової боротьби: він легітимізує панування грошей над працею, викликаючи обурення робочих і, зрештою, стає підґрунтям для класової солідарності трудящих. Отже, персоналісти виступили за життєво необхідну заробітну платню для кожного робітника, який братиме безпосередню участь у своїх доходах. Це, як передбачалося, мало звільнити трудящих від їх пролетарського становища.

Персоналісти не були прихильниками класової боротьби і наголошували на співпраці не класів, а інтересів. Для цього необхідно запровадити економічну демократію, яка позбавлена усіх вад парламентської демократії – «безвідповідальності, хибної рівності, некомпетентності думок та базікання». Визнаючи факт соціально-економічної зрілості робітничого класу, персоналісти запропонували децентралізовану систему економічного управління. Розглядаючи економіку як «федерацію підприємств», Мунье та його однодумці підкреслювали, що економічний план, призначений для виробництва життєво необхідного мінімуму, має не нав'язуватися згори, а спиратися на місцеву специфіку, потреби та інтереси. Загалом персоналістська економіка – це економіка плюралістична, в основу якої покладений функціональний розподіл.

Проголошуючи себе антиетатистами, персоналісти разом із тим визнавали державну необхідність, зокрема, розглядали її як арбітра у виникаючих конфліктах. Примус із боку держави вважався виправданим у двох випадках: по-перше, коли існує загроза матеріальній незалежності навіть одній особі; по-друге, коли індивід або група відмовляються підпорядковуватися соціальній дисципліні. При цьому підкреслювалося, що персоналістська держава може бути диктаторською, але лише у разі, коли під загрозою опиняється особа. Точкою відліку докорінних соціальних перетворень персоналісти вважали духовну революцію: «Революція буде духовною, або її не буде взагалі».

Таким чином, ідея соціальної держави розвивалася разом із соціально-політичною реальністю, інтелектуально опановувалася прибічниками реформізму. Потрапивши у поле зору практичних політиків, соціальна держава вже у першому десятилітті ХХІ ст. еволюціонувала у вигляді різних моделей, як-то континентальна або бісмарківська, англосаксонська або беверіджська, скандинавська (північна) або соціал-демократична, південно-свопейська (середземноморська).

Отже, соціальна держава – це держава, яка поряд із громадянськими свободами та політичними правами гарантує усім своїм громадянам і соціальні права: доступ до освіти та охорони здоров'я, певний рівень соціальної захищеності, належну соціальну опіку, виступає гарантом доступу до базових соціальних благ. Варто зазначити, що, взявши на себе зобов'язання щодо забезпечення соціальних прав, соціальна держава залишила межі ідеології лібералізму, оскільки «соціальні права цією ідеологією не передбачаються» [2, с. 11].

Безумовно, соціальна держава не стала б реальністю, якби «буржуа не вважали підтримку «резервної армії праці» у порівняно «боездатному» стані прибутковою та корисною справою» [1, с. 61]. Втім, навіть триумф післявоєнної соціальної держави, з функціонуванням якої пов'язують стабілізацію західних суспільств, зміцнення економіки після потрясінь Великої депресії та Другої світової війни, не забезпечив її від нападок із боку буржуазних урядів. Державне регулювання звинувачували у неефективності, регулятивні державні механізми називали контрпродуктивними і такими, що стримують вільну

конкуренцію й перешкоджають підприємницькій діяльності. Зрештою, соціальну державність проголосили занадто коштовною та непотрібною.

Вагомий «внесок» у дискредитацію ідеї соціальної держави та звільнення її від соціальної відповідальності зробили неоконсерватори. Саме їх прихід до влади на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. ознаменував початок демонтажу «держави добробуту». Завдяки зусиллям «неоконів» вона постала як «бюрократичний монстр, джерело економічної неефективності та соціального паразитизму» [2, с. 14]. Як наслідок, гідний рівень життя та стабільність соціального становища значною мірою стали справою приватною.

Отже, суттєве обмеження соціально-корисних функцій держави, покликаних утримувати соціальну нерівність у розумних межах, сприяє розгортанню антидемократичних тенденцій сьогодення, поляризації соціуму. Соціальна нерівність конвертується у політичну та правову нерівність, що значно зменшує можливості людей впливати на перебіг політичних процесів. Позбавлені дієвих механізмів артикуляції і захисту своїх потреб та інтересів, соціально незахищені верстви населення маргіналізуються, створюючи соціальну базу для політичного екстремізму.

Список використаної літератури

1. Бауман З. От агоры к рынку – и куда потом? [Текст] / пер. с англ. В.Л. Иноземцева. Вступ. статья В.Л. Иноземцева. Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века. М.: Издательство «Европа», 2010. С. 55–72.
2. Маршалл Т.Х. Гражданство и социальный класс [Текст] / Прил. пер. с англ. Ю. Дергунова / Капустин Б.Г. Гражданство и гражданское общество / Под. науч. ред. А. Смирнова. М.: Высшая школы экономики, 2011. 224 с. (Политическая теория).
3. Кочеткова Л.Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна [Текст]. Философия и общество. 2008. № 3. С. 69–79.
4. Мишель А. Идея государства. Критический опыт истории социальных и политических теорий во Франции со времен революции [Текст] / пер. с франц. П. Рождественского. М.: Изд. дом «Территория будущего», 2008. 536 с.
5. Мюллер Я.В. Споры о демократии: Политические идеи в Европе XX века [Текст] / пер. с англ. А. Яковлева. М.: Изд. Института Гайдара, 2014. 400 с.
6. Шварцмантель Д. Идеология и политика [Текст] / пер. с англ. Е.В. Пызиной. Х.: Изд. «Гуманитарный центр», 2009. 312 с.

IDEOLOGICAL IDENTIFICATION OF A SOCIAL STATE

Olena Ishchenko

*Taras Shevchenko Kyiv National University, Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy of the Humanities
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

In detail, the ideological foundations of a social state are considered logically and materially. It is noted that it should not be considered solely as a left (socialist) phenomenon in socio-political existence. The activation of the process of socialization of the state in Western European countries after the Second World War is thoroughly revealed. It proves the expediency of its existence in the present day.

Key words: social state, ideology, socialism, liberalism, conservatism.

УДК 130.2

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТЕХНІКИ: ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Армен Михайловський

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра філософії
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна*

У статті проводиться аналіз філософських аспектів техніки крізь призму антропологічного виміру. Розкриваються механізми відтворення, онтологічні взаємозв'язки й основні проблемні вузли техніки. Окреслюються перспективи взаємодії техніки з людиною.

Ключові слова: Антропос, душа, розум, органопроекція, техносфера, ноосфера.

Роль техніки в житті людини величезна. Техніка звільняє людину від «обіймів» природи, робить її автономною, відповідальною за свою долю. За допомогою техніки людина опанує нові простори навколишньої дійсності, перетворює їх під свої потреби, тим самим постійно розширює себе у бутті. Через своє виняткове значення для людини техніка потребує філософського осмислення, це дасть змогу не лише визначити її онтологічний статус як категорії, але й окреслити перспективи її взаємовідносин із людиною.

Техніка має власну об'єктивну реальність, однак як творіння людини несе в собі суб'єктивний відбиток свого творця. Людина створює і використовує техніку, сама техніка стає можливою як феномен завдяки людині, тому саме через призму людського вона може бути осягнута у всій своїй повноті. Це положення підтверджується тезою давньогрецького філософа Протагора: «Людина є мірою усіх речей». З усього предметного світу техніка – найбільш людська річ, тому її сутність, насамперед, має бути розкрита через антропологічний вимір.

«Антропологічний вимір техніки ґрунтується на розумінні того, що техніка, природа і людина виступають єдиною системою, в якій кожен із названих елементів є суттєвим і невід'ємним компонентом, навіть, незважаючи на те, що в кожній з історичних епох співвідношення між ними змінюється» [1, с. 115].

Метою нашого дослідження є виявлення та аналіз філософських аспектів техніки через визначення її сутнісних антропологічних характеристик. Це дасть змогу розкрити внутрішні проблеми і протиріччя феномена техніки і глибше зрозуміти механізми його відтворення.

Відправною точкою нашого дослідження було обрано концепцію органопроекції німецького філософа Е. Каппа. Він, будучи основоположником філософії техніки як окремої дисципліни, у філософській рефлексії дотримується антропологічного підходу. У своїй головній праці «Основні напрями філософії техніки» (1877 р.) Е. Капп викладає концепцію органопроекції, згідно з якою людина, створюючи знаряддя праці, переносить на них форми і функції свого організму. Робить вона це несвідомо, як акт пізнання через самопізнання. «Формулюючи свій антропологічний критерій, Е. Капп підкреслює: які б не були предмети мислення, те, що думка знаходить у результаті усіх своїх шукань, завжди є людина і ні що інше. Тому змістом науки в дослідницькому процесі взагалі є людина, що повертається до себе» [4, с. 13]. Цей підхід «має на увазі те, що техніка не є чимось не

гуманним, а являє собою природну і істотну складову частину людини, так би мовити, продовження її біологічних органів, яка примножує її здатність накопичувати досвід і, діючи, втручатися в дійсність» [7].

Концепція органопроекції презентує модель системи «людина – техніка» в тому вигляді, в якому вона можлива у рамках індустріальної епохи. За допомогою техніко-технологічних засобів людина проектує свої творчі і перетворювальні устремління в зовнішній світ, де вони матеріалізуються у вигляді продовження людських органів, тільки значно посилених, здатних своїми масштабами охопити всю планету. Так, на думку філософа П. Флоренського, техніка – це частина культури, «яка організовує і впорядковує матерію, що знаходиться поза людиною. При створенні техніки за образом і подобою природних органів людини спостерігається інтенція людини в процесі знаряддя-будівельної діяльності активно впливати на природне середовище. Організм, внаслідок своєї недосконалості, прагне поширитися в просторі, накласти свої контури на увесь світ» [11, с. 51].

Цивілізацією створюється колос, який є вираженням колективної ідеї людства і зосередженням загального людського генія, тобто відбувається накладення штучної моделі Антропоса – архетипічного образу ідеальної людини на природне середовище світу. У цьому значенні людина постає як творець який відтворює і об'єктивує себе в бутті, здійснюючи таким чином акт окультурення і асиміляції природи.

Експозиція органопроекції в навколишнє середовище дає змогу класифікувати останнє як техносферу. «Техносфера – частина біосфери (за деякими уявленнями, з часом уся біосфера), що докорінно перетворена людиною за допомогою опосередкованої дії технічних засобів, а також технічні і техногенні об'єкти (будівлі, дороги, механізми тощо) з метою найкращої відповідності соціально-економічним потребам людства». «Техносфера – це сфера або область техніки як в її предметному, так і операціональному аспектах. Тобто техносфера обіймає собою як технічні артефакти і їх функціонування, так і технічну діяльність, працю (точніше, її відповідні види). Крім того, функціонування, виробництво і відтворення техніки неможливе без відповідних знань, без розуму» [5, с. 141].

Розум – головний атрибут людської істоти, який якісно відрізняє її від іншої біологічної природи. «Біологічна реальність породила людину розумну (*Homo sapiens*) як єдиного (поки відомого самій людині) біологічного носія розуму» [3, с. 16]. Людина, будучи носієм розуму, за допомогою техніки і технології створює знаряддя праці, тим самим формує навколо себе технічну реальність – техносферу, проте самі знаряддя, як і їх похідні, ще не є показником розумності. Цілеспрямованість, цілепокладання – ось фактори, які відрізняють розумну трудову діяльність від нерозумної. «Наявність у людини свідомості, мислення, волі дає їй змогу передбачати в формі чуттєвих і уявних образів хід і результат практичних дій. Творчість, практичне перетворення дійсності в матеріальному плані супроводжується рухом у внутрішньому плані у вигляді уявлень, образів, думок, ідей і інших духовних феноменів, що утворюють зміст свідомості» [10]. «Можна сказати, що в цьому контексті труд починається з появи того, що, по Марксу, відрізняє найгіршого архітектора від найкращої бджоли (або будь-якої іншої істоти з числа тих, що створюють знаряддя), – з появи «ідеального», тобто передбачуваного в голові і того, що служить планом трудових дій, майбутнього результату» [9, с. 363]. Тобто в основі технічної реальності як матеріального свідчення розумної людської діяльності лежить не матеріальний принцип, який також служить критерієм самої розумності людини.

За допомогою розуму людина створює штучну реальність, але сам розум не виходить за межі біологічної природи людини. «Розум виникає тоді, коли виникає головний атрибут технічної реальності, який відрізняє її від реальності біологічної, а саме інформація,

яка існує окремо від технічних виробів і дає змогу відтворювати технічну реальність. Власне вміння створювати, зберігати і відтворювати інформацію і є головним вмінням людини розумної, яке відрізняє її від людиноподібних мавп» [3, с. 16]. Технічна реальність і інформація діалектично визначають одна одну, але в онтологічному значенні залишаються полюсами різної природи. Н. Вінер зазначає засновник кібернетики: «Інформація – це не матерія і не енергія, інформація – це інформація». Тобто людина (суб'єкт і носій інформації) і створюваний нею предметний світ (технічна реальність) виявляються відчуженими, відокремленими одне від одного. Тут під інформацією маються на увазі не лише певні відомості про світ, але і увесь пласт ідеальних утворень у вигляді понять, планів, моделей, намірів тощо. «Будь-який акт свідомості є інтенцією, це завжди інформація про щось. Коли ж говорять про свідомість індивіда як цілісність, то вона може інтерпретуватися у вигляді інформаційної структури» [6].

Інформація, будучи змістом ідеального, завжди потребує матеріального носія. «Інформація, що дана людині у вигляді явищ її суб'єктивної реальності (як її чуттєві образи, думки, цілі тощо), переважно втілена в певних мозкових нейродинамічних системах, які є матеріальними носіями цієї інформації» [6].

Тіло і розум – складові частини інтегральної людини як біологічної істоти. Тому логіка відтворення моделі вселюдського Антропоса (прообразом якого служить біологічна людина) в суспільно-історичному масштабі припускає наявність не лише матеріального тіла, яке представляє органопроекція, але і регулюючого нематеріального початку у вигляді «душі-розуму». Під душею в цьому значенні мається на увазі внутрішній, психічний світ людини, її свідомість і самосвідомість, що включає в себе світ ідеального – сукупність ідей і образів. Тому душа разом зі свідомістю складають ідеальну частину схеми інтегральної людини. Душа людини – індивідуальний феномен, вона складає і виражає собою унікальні особливості конкретної особистості, проте кожна душа є зосередженням спільних для людей властивостей, що дозволяє говорити про неї узагальнено в загальнолюдських масштабах.

Побудова колективного тіла людства – техносфери без урахування нематеріальної складової частини у вигляді душі-розуму загрожує негативними наслідками. Людство вже стало свідком того як технізація біосфери і надмірний розвиток техніки без розумного регулюючого підходу призвели до цілої низки катастроф і криз: екологічна та антропологічна криза, зростаючі процеси відчуження, винахід нових засобів масового знищення – усе це побічні продукти становлення техносфери. Подібно до того, як тіло людини для повноцінного життя потребує душі, так і тіло вселюдського Антропоса для забезпечення життєздатної моделі потребує розумного регулюючого початку.

Таким чином, колективне тіло людства, об'єктивоване в органопроекції, вимагає також об'єктивізації колективної душі і розуму. Наклавши цю тезу на схему суспільно-історичного процесу, ми побачимо, що органопроекція (об'єктивізація тіла Антропоса) у вигляді техносфери здійснюється в рамках індустріальної епохи її засобами, отже, слідуючи за логікою розвитку суспільства, здійснення об'єктивізації душі-розуму вже можливе в постіндустріальний період за допомогою засобів якісно нового рівня. Подібними засобами виступають інформаційно-комунікаційні технології, які забезпечуються наступною стадією еволюції техносфери – інформаційним суспільством.

Інформаційне суспільство – це суспільство, на передній план якого виходить інформація. «Термін «інформаційне суспільство» фіксує одну з найважливіших характеристик суспільства як об'єднаного єдиною інформаційною мережею. Концепція інформаційного соціуму базується на ідеї постіндустріалізму, що виникла в процесі науково-технічної

революції і якісних змін в економіці другої половини ХХ століття» [2, с. 198]. В інформаційному суспільстві «якість життя, так само як перспективи соціальних змін та економічного розвитку зростаючою мірою залежать від інформації та її використання. У такому суспільстві стандарти життя, форми праці і відпочинку, система освіти і ринок знаходяться під значним впливом досягнень у сфері інформації та знання» [8, с. 494]. Порівняно із суспільством попереднього типу, в якому людська діяльність спрямована на виробництво продуктів матеріального буття, в інформаційному суспільстві засобом і продуктом виробництва стають інтелект і знання, тобто ми спостерігаємо перехід від матеріальної–індустріальної формації до нематеріальної – інформаційної. Саме інформаційна складова частина як ідеальна дає змогу суспільству цього типу в перспективі реалізувати концепцію душі-розуму.

Засобом управління та впорядкування інформаційних потоків, що генеруються інформаційним суспільством, є інформаційно-комунікаційні технології. «Інформаційно-комунікаційні технології, на відміну від інших технологій, що реалізуються виключно в сфері матеріального виробництва та предметної діяльності, і лише опосередковано впливають на духовну діяльність, є засобом, який проникає переважно в сферу інтелектуальної праці» [12, с. 186]. «Сучасні інформаційно-комунікаційні технології породжують інтелектуальну технологію, що представляє собою сукупність артефактів, програмних продуктів і систем знань, що забезпечують народження принципово нового феномена в історії техногенної цивілізації. Цей феномен полягає в можливості продукування, трансформації, надшвидкісної передачі і реалізації інформації не лише за допомогою людського мозку і засобів зв'язку, але за допомогою абсолютно нових технічних пристроїв, що втілюють ідею штучного інтелекту» [12, с. 186–187].

Ці технології базуються на принципах інформації, однак, будучи продуктом технічної реальності, не перестають бути її компонентом. Інформаційно-комунікаційні технології продовжують залишатися технологією. З цього випливає, що функціонуючи, інформаційно-комунікаційні технології не заперечують технічну реальність, а наповнюють її новими властивостями.

Інформаційно-комунікаційні технології шляхом безперервного вдосконалення своєї матеріально-технічної та інформаційної бази стають центром зосередження інформаційного генезису. Вони формують загальнолюдську інтелектуальну матрицю, зв'язуючи в єдину мережу окремі інформаційні компоненти, тобто відбувається процес синхронізації індивідуальних свідомостей. Цей процес у перспективі має привести до виникнення колективного розуму, інтегрованого в техніко-технологічне середовище, це дасть змогу забезпечити зближення і гармонізацію сфер технічної та інтелектуальної реальності. Таким чином, об'єктивоване колективне тіло людства набуває об'єктивної колективної душі.

Звичайно, процес об'єднання людської свідомості з технічною реальністю (об'єктивізація душі-розуму) не може бути не пов'язаний із певними ризиками. Технічна реальність, маючи власне буття, може просто розчинити інтегровану людську складову частину в собі або зайняти щодо неї очолююче положення. Різні футурологічні концепції малюють нам сценарії майбутнього, в якому людина, розмиваючи межі людського, зливається з технікою, стає техноїдною формою життя або виявляється у веденні надрозумної машини, на яку покладені соціогенні функції. У таких сценаріях людина втрачає свої сутнісні характеристики – інтегральний і творчий перетворювальний початок, тобто технічна реальність у процесі еволюції починає замінювати собою людський фактор. Техногенний Антропос, отримавши незалежне тіло і душу, остаточно затверджується у бутті і займає місце свого творця. Очевидно, що ця модель не прийнятна для людства, адже в суспільно-історичному процесі воно прагне до більш високих форм існування, а не до свого заперечення.

Побудова адекватної моделі Антропоса передбачає збереження людського в людині з умовою його якісного перетворення. З усіх можливих футурологічних проектів цій вимозі найбільш повно відповідає концепція ноосфери, що запропонована В.І. Вернадським.

Ноосфера – сфера розуму, в ній людство, об'єднане колективною свідомістю, виступає як єдиний функціонуючий організм. У ноосфері людина, вірніше, її розум, постає у вигляді основної рушійної сили не тільки суспільно-історичного, а й навіть космічного масштабу. Ноосфера не виключає ні людську, ні технічну, ні природну складові частини, а служить умовою їх синхроністичної єдності. «Ноосфера – це унікальна єдність людства, виробництва і природи, яка має перетворюватися і управлятися вищим людським розумом. Саме останній гарантує всебічний прогресивний розвиток людства на основі нових соціальних законів і глибокого знання природно-історичних закономірностей» [13].

Ноосфера забезпечує органічну інтеграцію людського розуму в технічне середовище з урахуванням збереження і множення його сутнісних антропологічних характеристик. Тобто в ноосфері людина як природна істота і техніка як штучна реальність приходять до своєї внутрішньої єдності. У цьому значенні ноосфера постає як заключна і найбільш прийнятна стадія процесу набуття колективним Антропосом своєї душі.

Таким чином, визначивши сутнісні характеристики техніки крізь призму антропологічного виміру, вдалося виявити її філософські аспекти, які були конкретизовані у вигляді категорій: Антропоса, органопроекції, техносфери і ноосфери. Аналіз цих категорій у порядку діалектичної зумовленості дав змогу розкрити онтологічне протиріччя між людиною і технікою: людина – природна істота, що наділена розумом, техніка – штучна формація, яка позбавлена розумного принципу. Онтологічне протиріччя актуалізується на фізичному рівні у вигляді кризових явищ екологічного та антропологічного характеру. Вирішення протиріччя «людина – техніка» бачиться в об'єднанні сфер технічної та інтелектуальної реальності в єдину систему на основі інформаційно-комунікаційних технологій. Інформаційно-комунікаційні технології, поєднуючи в собі принципи інтелекту і технології, матеріального і ідеально-го в перспективі дають змогу здійснити перехід від органопроекції до ноосфери.

Список використаної літератури

1. Алексеева Л.О. Філософія науки і техніки. Навчально-методичний посібник для магістрантів. Вид. третє, випр. і доп. / Л.О. Алексеева, Р.О. Додонов. Донецьк: ДонНТУ, 2010. 128 с.
2. Белов А.В. Информационное общество и информационная культура в России: к постановке проблемы. Вестник Волгоградского государственного университета. 2009. № 1 (9). С. 198–202.
3. Гнатюк В.И. Техника, техносфера, энергосбережение. Сборник статей. Часть 3. М.: Берлин: Директ-Медиа, 2014. 435 с.
4. Горохов В.Г. Техника и культура: возникновение философии техники и теории технического творчества в России и Германии в конце XIX – начале XX столетия. М.: Логос, 2009. 376 с.
5. Дегтярев Е.В. Проблема техносферы в контексте воззрений В. И. Вернадского на ноосферу. Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 29 (167). С. 140–143.
6. Дубровский Д.И. Идеальное и информация. URL: <https://novainfo.ru/article/?nid=2197>.
7. Заксе Х. Антропология техники. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/3132/3144>.
8. Калинкина Н.Н. Контуры формирования информационного общества в России: информатизация общества и развитие информационной инфраструктуры. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2010. № 3 (2). С. 494–499.

9. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). СПб.: Алетейя, 2007. 720 с.
10. Симоненко О.Д. Развитие техники как эволюция техносферы. URL: <https://www.portal-slovo.ru/impressionism/36320.php>.
11. Терешкун О.Ф. Антропологическое осмысление техники (Э. Капп и П. Флоренский). Приволжский научный вестник. 2013. № 9 (25). С. 46–53.
12. Удовик В.Е. Роль информационно-коммуникационных технологий в современном обществе: материалы междунар. науч.-техн. конф. [«Автомобиле- и тракторостроение в России: приоритеты развития и подготовка кадров», посвященной 145-летию МГТУ «МАМИ»] (Москва, 2010) / М.: МГТУ «МАМИ», 2010. С. 186–189.
13. Учение Вернадского о ноосфере. URL: <http://www.grandars.ru/shkola/geografiya/noosfera-vernadskogo.html>.

ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO TECHNOLOGY: PHILOSOPHICAL ASPECTS

Armen Mykhailovskyi

*Zaporizhzhia National University,
Faculty of Social Sciences and Public Administration, Department of Philosophy
Zhukovskoho str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine*

Philosophical aspects of anthropological approach to technology are analyzed. The mechanisms of reproduction, ontological interrelations and the key technique problem nodes are considered. The prospects for the interaction of Technology and a Person are outlined.

Key words: Anthropos, soul, mind, organo-projection, technosphere, noosphere.

УДК 1.316.3:165.92+111.32

СУЧАСНІ АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДИФІКАЦІЇ НОМО ECONOMICUS: НЕОАВСТРІЙСЬКА ШКОЛА ТА ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Оксана Петінова

*ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»
кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
вул. Старопортофранківська, 26, 65000, м. Одеса, Україна*

На основі аналізу основних теоретичних філософсько-економічних позицій представників неоавстрійської економічної школи та інституціоналізму виявлена та розкрита специфіка й особливості сучасних альтернативних модифікацій номо економікус. Показано, що модель економічної людини людини неоавстрійців націлена на глибокий аналіз фундаментальних проблем (природа ринку, капітал, економічні цикли, державна соціально-економічна політика, тощо). Інституціоналістська ж модель, з одного боку, характеризується зміною економічної поведінки, а з іншого – зберігає рутинні схеми виживання. З'ясовано, що опортуністична максимізація корисності є властивою всім учасникам суспільно-економічних процесів.

Ключові слова: економічна людина, раціональний максимізатор корисності, конкуренція, опортунізм, раціональність, соціальні інститути.

Диалог наукових програм, націлених на дослідження людського ресурсу в найважливішій обмінно-продуктивній – економічній діяльності, сприяє виробленню оптимальних стратегій соціально-економічного розвитку суспільства. Різноманітність альтернативних послань побудови моделі економічної людини відображає складність і неоднозначність соціальних процесів, в яких формуються нові стандарти динамічної рівноваги у суспільстві.

Модель раціонального максимізатора в неокласичному варіанті є, безперечно, найактуальнішою в плані можливостей її застосування і затребуваності в соціально-філософському та економічному дискурсі. Її потенціал пов'язаний з ідеєю раціональної взаємодії економічних соціальних суб'єктів різного рівня, узгодження їх інтересів і цілей суспільства. Крім того, ця модель характеризується синергійними комплементарними можливостями, що дозволяє включити її в міждисциплінарне поле досліджень, використовуючи матеріали з різних, не лише економічних сфер. Критика моделі зосереджена, як правило, на окремих її недоліках. Серед основних альтернативних підходів прийнято виділяти австрійську теорію, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрям, радикальну економічну теорію. Перераховані підходи розрізняються за моделями поведінки людини та зумовлюються спеціалізацією. Моделі, пов'язані з теорією фінансів та ринків, характеризуються більш сильною «кількісною» мотивацією і значною економічною раціональністю, ніж моделі, пов'язані із теорією особистого споживання.

Серед авторів, що досліджували проблему моделей економічної людини, найбільш відомим є В. Автономов, що порівнює модель людини в повосенній західній економічній теорії з матрицею, яка складається з рядків та стовпчиків. Рядки – різні методологічні підходи, а стовпчики – економічні проблеми. На його думку, серед елементів цієї матриці буде багато нулів, адже практично не існує методологічних підходів, що дозволяють пояснити всі економічні проблеми [1]. Серед основних моделей людини виокремлюють три: перша –

«Людина економічна/господарча, homo economicus» (А. Сміт, К. Менгер, А. Маршалл, Ф. Хайек та інші), друга – «Людина соціологічна, homo sociologicus» (Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Зомбарт, Т. Парсонс та інші), третій – «Людина психологічна, homo psychologicus» (психоаналітична традиція – З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван, біхевіоризм – Е. Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скіннер, гуманістична школа – Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, соціотехнічна школа – К. Левін, Р. Батлер, когнітивна психологія – Д. Канеман, А. Тверські, Д. Кранц). Відповідно, наукові дискурси моделей homo economicus представлені з позицій економічної, соціологізованої та психологізованої людини, тим самим певна модель людини виступає основою пізнання. Ці моделі досліджували такі науковці, як В. Вольчик [6], П. Вайзе [7], Г. Саймон [12], В. Москаленко, Ю. Шайгородський та О. Міщенко [11], А. Шабунова й Г. Белехова [16] тощо.

Мета статті – розкрити специфіку та особливості сучасних альтернативних модифікацій homo economicus на прикладі неоавстрійської школи та інституціоналізму.

Моделі економічної людини в теоріях неоавстрійської школи (Ф. Хайек, Л. Мізес, І. Кірцнер) орієнтовані на рівноважну економіку в реальних темпорально-процесуальних обставинах, в умовах поширення інформації між економічними агентами, які самостійно приймають рішення, та обмеженостями знання через приховані економічні змінні. Рівновага не є готовою передумовою (також і оптимізація), як в неокласичній традиції, а досягається за допомогою спільних зусиль. Із цієї точки зору раціональність людини не може розглядатися в термінах максимізації та оптимізації, оскільки те, що є невід’ємним елементом оптимізаційної задачі – ціни і кількості, формується в процесі функціонування ринку [17, с. 87].

Т. Бахарєва зазначає, що концепція неявного (розсіяного) знання (tacit knowledge) Ф. Хайєка свідчить про його розуміння в широкому значенні, що включає і неусвідомлене. Для опису неявного знання в економіці використовуються поняття імпліцитного знання (implicit knowledge), неартикульованого знання (inarticulate knowledge), локального знання (local knowledge), розсіяного знання (dissemination knowledge), особистісного знання (personal knowledge), прихованого знання (hidden knowledge) [3, с. 12].

На думку Ф. Хайєка [14], до неявного знання належить таке, що може використовуватись людиною для ухвалення рішення чи здійсненні дії. Таке знання є «швидкоплиним» і не кодифікується, не вербалізується, не зберігається, не передається комунікванту. Але на ринку як особливому інформаційному пристрої здійснюється синтез абстрактного і конкретного (індивідуального) знання. Фонова інформація втілюється в професійних навичках і майстерності, які зчитуються в прямих контактах. Ринок створює умови для успішного використання особистісного знання. Абстрактна інформація виконує функцію координації розсіяного по індивідах конкретного знання. Власне, її відображають ціни, в яких закладені відомості про переваги, можливості, плани.

Концепція неявного знання пояснює механізми використання цінної інформації, що розсіюється серед економічних агентів, і з цієї точки зору критикує централізоване планування. Значна частина інформації має використовуватись оперативно, а її централізація вимагає часових і ресурсних витрат. Неорганізоване знання, на відміну від неявного, може бути відрефлексоване й кодифіковане носієм. Ф. Хайек припускав, що знання, як таке, «розсіяне» серед людей, це ускладнює завдання його зведення до єдиної картини світу.

Проаналізувавши роботи Ф. Хайєка, можемо зробити висновок, що він приділяє багато уваги розгляду механізму динамічної конкуренції. Його позиція відрізнялася і від кейнсіанської, де конкуренція розглядається як недосконалий механізм досягнення збалансованості економічної системи, і від неокласичної, де конкуренція – швидкий і

ефективний спосіб оптимального розподілу ресурсів. Філософ першим розглянув конкуренцію як процедуру і спосіб відкриття нових продуктів та технологій. Конкуренція змушує підприємця в пошуках високого прибутку шукати нові продукти, використовувати нові ринки сировини, нові виробничі комбінації, які і забезпечують динамічний розвиток економічної системи.

Водночас Т. Веблен, основоположник американського інституціоналізму, критикує попередників за «неправдиву концепцію людської природи». Мислитель пов'язував, таким чином, недосконалість економічної теорії з нерозвиненістю моделі економічної людини. У свій міждисциплінарний проект він включає новітні досягнення психології, антропології, філософії. Не пасивний гедоніст як згусток бажань, які він прагне задовольнити в результаті взаємодії із середовищем, а активна людина, гармонійна структура нахилів і звичок, яка реалізується та виражається в процесі діяльності, стає об'єктом його уваги. Змінюється предмет дослідження (і, відповідно, модель економічної людини), в який Т. Веблен включає інститути як елемент становлення економічної науки як еволюційної дисципліни. На думку мислителя, еволюційна економіка повинна бути теорією культурного зростання як процесу, що визначається економічним інтересом, теорією кумулятивної послідовності економічних інститутів, яка сформульована в термінах процесу [4, с. 25, 26, 28]. Еволюція суспільного устрою є процесом природного відбору соціальних інститутів. Соціальні інститути не тільки самі є результатом процесу відбору і пристосування, що формують домінуючі і панівні типи відносин і духовну позицію, вони водночас є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, своєю чергою, виступають дієвим фактором відбору. Крім того, Т. Веблен ототожнював інститути та економічну структуру суспільства [5, с. 200, 215].

Природа людини, на думку Т. Веблена, зумовлена психічними і соціальними чинниками (інстинктами і інститутами). Інстинкти (як цілі усвідомленої поведінки людини, що формуються в певному культурному контексті і передаються з покоління в покоління), визначають цілі, а інститути (як комплекс звичних способів мислення і загальноприйнятої поведінки) – засоби їх досягнення. Характеризуючи людину економіки, Т. Веблен вводить, наприклад, такі поняття, як «демонстративне споживання» (conspicuous consumption), «грошове суперництво» (pecuniary emulation), «власники, що є відсутніми» (absentee ownership), «свобода контролю» (discretionary control), «здатність продаватися» (vendibility), «здатність надати послугу» (serviceability).

До рушійних мотивів поведінки належить, як вважає Т. Веблен, не максимізація вигоди, а інстинкти майстерності (закладені від народження в людині прагнення до творчості), цікавості (продовження інстинкту гри як форми пізнання світу), батьківський інстинкт (турбота про ближнього), схильність до придбання, набір егоїстичних схильностей (схильність до суперництва і агресії, бажання прославитися), інстинкт звички. Наприклад, розмірковуючи про один із найпотужніших – інстинкт майстерності, – Т. Веблен розглядає людину як агента «телеологічної» діяльності, який прагне в будь-якій дії досягти конкретної, об'єктивної безособової мети. Вона наділена схильністю до роботи, що приносить результати, і відчуває неприязнь до даремних зусиль. Вона віддає собі звіт у перевагах, якими володіють такі якості, як корисність або результативність, і не бачить переваг у марній витраті сил або неспроможності до праці. Цю схильність до ефективних дій Т. Веблен і називає «інстинктом майстерності». Там, де традиції суспільного життя або обставини призводять до звичного порівнювання однієї людини з іншою за ефективністю їх дій, там у зіставленні себе з суперником, в порівнянні, що викликає заздрість, на думку Т. Веблена, виробляється інстинкт майстерності. Залежно від попиту на таку якість у суспільстві,

розвивається й інтенсивність її прояву. У тій спільності, де стає звичайним таке засноване на заздрості порівняння, демонстративний успіх як основа поваги стає метою, яку переслідують заради неї самої. Виявляючи свої здібності в дії, людина знаходить повагу і уникає осуду. В результаті інстинкт майстерності виливається в суперництво і демонстрацію перед іншими своєї сили [5, с. 68]. Якщо інстинкти є затребуваними в певному культурному і соціальному контексті, вони «входять в звичку». Однак, підсумовуючи, наголошуємо на тому, що все ж головним мотивом індивідуальної економічної поведінки людини можна виокремити прагнення до підвищення соціального статусу, що стимулює творчі сили і сприяє технічному прогресу.

Серед філософсько-економічних позицій Т. Веблена ми виокремимо розгляд протиріч капіталізму крізь призму соціальних відносин бізнесу (торгівля, кредит, біржові маніпуляції) і промисловості (матеріального виробництва), адже їх суб'єктом виступає саме людина. В індустріальній сфері працює інженерно-технічний персонал – це прогресивні підприємці, менеджери, робітники. Представники ж бізнесу стурбовані отриманням прибутку, а не розвитком виробництва. Інституційна мирна перемога (після страйку фахівців) влади технічної інтелігенції над «панівним класом», на думку Т. Веблена, призведе суспільство до процвітання, метою виробництва буде задоволення суспільних потреб на основі ефективного використання природних ресурсів, виробничої ефективності і справедливого розподілу продукції, яка споживається. Критика концепції пріоритету технократизму Т. Веблена [8] акцентована на тому, що він занадто переоцінив ступінь солідарності інженерно-технічних працівників, їх роль у суспільстві та можливість заміни політичних інститутів виробничо-технічними.

У новому інституціоналізмі (О. Уільямсон, Д. Норт, Р. Познер) використовується функціональний підхід із визнанням значущості реалістичних передумов для опису взаємодії економічних агентів. Пізнавальна передумова означає тип раціональності, а мотиваційна – ступінь слідування індивідом своїм інтересам. Вище вже були розглянуті різні форми раціональності за О. Уільямсоном. Серед них сильна форма раціональності (максимізація) передбачає вибір оптимального варіанту з усього набору альтернатив. Відомо, що цей варіант визнає неокласична теорія. У теорії трансакційних витрат є прийнятою напівсильна форма – обмежена раціональність, що розширює спектр розуміння обмежених ресурсів шляхом включення інтелектуальних, психічних та інших показників. Слабка (органічна) форма раціональності, раціональність процесу використовується в австрійській школі (К. Менгер, Ф. Хайек та інші) та еволюційному підході (Р. Нельсон, С. Уінтер, А. Алчіян).

У мотиваційній передумові також виділяються різні за силою форми. Нагадаємо, що сильна – це опортунізм як слідування своїм інтересам будь-якими способами, егоїзм, обман, маніпуляції з інформацією тощо. Вона є актуальною в теорії трансакційних витрат (вивчення витрат економічної взаємодії, інституційного середовища та угод, проблем координації і розподільчих конфліктів, ринкових угод).

Філософи та економісти визнають, що в інституційній теорії немає єдності в поясненні природи трансакційних витрат. Відомі три версії виникнення трансакційних витрат: теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору, теорії угод. У теорії трансакційних витрат допускається існування інформаційних витрат. У неокласичній економічній теорії визнається один вид витрат – виробничих. Теорія суспільного вибору пов'язує виникнення трансакційних витрат із проблемами, які супроводжують будь-яке узгодження позицій індивідів із питання суспільних благ. Наприклад, володіння специфічними активами створює стимули для опортуністичної поведінки. З огляду на, що в здійсненні угоди зацікавлені

обидві сторони, сторона, що володіє специфічним активом, отримує можливість для шантажу і маніпулювання контрагентом. Трансакційні витрати високі в двох випадках: якщо важко знайти заміну учасникам торгу (їх кількість обмежена), і коли число потенційних учасників торгу велике. Теорія угод враховує неоднорідність інституційного середовища. Наявність різних дотичних угод, крім високих витрат на пошук і обробку інформації, створює передумови для перетворення раціональної поведінки в опортуністичну. Асиметричність інформації та суперечливість норм, які можна використовувати при укладанні угоди, дають змогу індивідам переслідувати власні інтереси всупереч інтересам партнерів. Відповідно до теорії угод, усі труднощі та витрати, що виникають під час укладання угод, пов'язані з фактом постійного зіткнення різних угод. Світу з нульовими трансакційними витратами не існує, тому що ринок завжди є включеним у більш складну і всеосяжну нормативну систему [9, с. 139–140].

Можемо розрізнити передконтрактний і постконтрактний опортунізм. Із передконтрактним опортунізмом пов'язується отримання вигоди внаслідок маніпуляцій із приватною інформацією і незнанням партнера. Постконтрактний опортунізм передбачає несумлінне виконання контракту, порушення рамок договору з партнером на свою користь (страхування, договір найму, оренда тощо). У постконтрактному опортунізмі характерною є форма, заснована на прагненні отримати дохід, що не відповідає витраченим зусиллям (порівняно з іншими учасниками). Це ухиляння. Проблема ухиляння виникає у відносинах між принципалом і агентом, наприклад, кредитором і боржником, виборцем і депутатом тощо. Прикладами іншої форми постконтрактного опортунізму – шантажу – можуть служити взаємини замовника і виконавця, роботодавця і цінного «незамінного» працівника, який може вимагати особливих переваг для себе.

Модель О. Уільямсона [15] є певною «золотою серединою», ідейним компромісом як заставою між «чистими» неокласичними та інституціоналістськими підходами. За У. Даггером [18], обмежена раціональність гібридної людини О. Уільямсона знаходиться між повною раціональністю неокласичного максимізатора корисності та інституціональною культурною раціональністю. Моделі порівнюються за наявністю знань і ступеня незалежності, в якій на перше місце виходять неокласична і гібридна модель, а інституціональна описує людину, яка не є суворо незалежною. На одному кінці шкали опортунізму економічна людина переслідує власний інтерес, але без підступності та примусу (сили), на іншому – інституціональна людина переслідує свій власний інтерес із підступністю і примусом. Гібридна людина О. Уільямсона є зацікавленою у підступності, але недостатньо сильною, щоб вдатися до примусу, тому переслідує власний інтерес з її використанням, але без примусу [10, с. 57].

Новоінституціоналістська модель раціональної максимізації побудована на більш суворій логіці аналізу, ніж неокласична. При цьому спостерігається відхід від принципу методологічного індивідуалізму. Самостійністю наділяється суспільний вибір, адже пояснення еволюційного відбору інститутів, що забезпечують найбільшу економію на трансакційних витратах, має холістський функціональний характер [1, с. 196]. Цей же висновок можна застосувати і до еволюційного напрямі сучасного інституціоналізму (Р. Нельсон, С. Уінтер), що бере початок у теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, але з опорою на інший понятійний апарат. Тут фігурує категорія «рутини» як зразка поведінки, що сприяє наступності та збереженню фірми.

Отже, неоавстрійська школа в контексті альтернативних філософсько-економічних підходів моделювання homo economicus характеризується націленістю на глибокий аналіз теоретичних фундаментальних проблем. Це стосується досліджень природи

ринкового процесу, функцій неповного, розсіяного і асиметрично розподіленого знання, капіталу, економічного циклу, державної економічної політики. Різниця ж інтерпретацій альтернативних моделей неокласичної та новоінституціональної еволюційної школи полягає в тому, що на обурення середовища новокласична модель реагує зміною економічної поведінки людини, а новоінституціональна – зберігає рутинні схеми і виживання. Другий варіант є вигідним економічно, крім того, він не є руйнівним для сформованих відносин із партнерами, однак можливий при порівняно несуттєвих збуреннях середовища. Відрізняються і функції моделей: для інституціоналістів на першому місці знаходиться завдання пояснення самої системи та її історичної еволюції, а не верифікований прогноз. Інституціональна модель економічної людини ґрунтується на концепціях обмеженої раціональності (Г. Саймон) і опортуністичної поведінки. У центрі уваги – опортуністична максимізація корисності, яка є властивою всім учасникам процесу, адже в предписаних правилах, умовах контракту неможливо передбачити всі нюанси і ситуації, в яких варто приймати рішення людині, що має уяви і є схильною до спокусу. Ніхто не дасть гарантії, що власний інтерес, який прагне задовольнити економічна людина, не відведе її в сторону обману, зловживання, присвоєння, перевищення повноважень, брехні, фальсифікації, крадіжки, шахрайства, корупції, вимагання. Опортунізм ускладнює процес економічної взаємодії, заважаючи організаційним завданням, провокує невизначеність поведінкових стратегій.

Список використаної літератури

1. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. Санкт-Петербург, 1998. 230 с.
2. Агапова И.И. История экономических учений. Москва, 2001. 285 с.
3. Бахарева Т.В. Неявное знание и его использование в фирме. Вестник Саратовского гос. соц.-экономич. ун-та. 2012. № 4 (43). С. 11–17.
4. Веблен Т. Почему экономическая наука не является эволюционной дисциплиной? Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса. Москва, 2006. С. 10–32.
5. Веблен Т. Теория праздного класса. Москва, 1984. 367 с.
6. Вольчик В.В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики: монография. Ростов-на-Дону, 2004. URL: http://www.studsupport.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=262&Itemid=198 (дата обращения: 25.09.2017).
7. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук. THESIS. 1993. Вып. 3. С. 115–130.
8. Динес В.А. Власть и знание: эволюция технократических концепций. Власть. 1998. № 10/11. С. 106–112. URL: <http://tech-al.at.ua/publ/1-1-0-64> (дата обращения: 13.11.2017).
9. Олейник А.Н. Институциональная экономика. Москва, 2002. 416 с.
10. Литвинцева Г.П. Институциональная экономическая теория. Новосибирск, 2003. 336 с.
11. Москаленко В.В., Шайгородський Ю.Ж., Міщенко О.О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ, 2012. 348 с.
12. Саймон Г.А. Рациональность как процесс и продукт мышления. THESIS. 1993. Вып. 3. С. 16–38.
13. Суименко Е.И. Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект. Киев, 2004. 244 с.
14. Хайек Ф.А. Индивидуализм и экономический порядок. URL: <http://www.libertarium.ru/9935> (дата обращения: 14.08.2017).

15. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция. Санкт-Петербург, 1996. 703 с.
16. Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты. Вологда, 2012. 134 с. URL: <http://library.vscs.ac.ru/Files/books/> (дата обращения: 01.08.2014).
17. Шаститко А.Е. Модели человека в экономической теории. Москва, 2006. 141 с.
18. Dugger W.M. Williamson, Oliver E. The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics. In 2 vol. Vol. 2. L-Z. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA, 1994. P. 378–380.

MODERN ALTERNATIVE MODIFICATIONS HOMO ECONOMICUS: NEO-AUSTRIAN SCHOOL AND INSTITUTIONALISM

Oksana Petinova

*South Ukrainian National Pedagogical University after K.D. Ushynsky,
Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activities
Staroportofrankivska str., 26, 65000, Odessa, Ukraine*

Based on the analysis of the main theoretical philosophical and economic positions of the Neo-Austrian economic school and institutionalism representatives, the specific character and peculiarities of modern alternative modifications of homo economicus are revealed and developed. It is shown that the Neo-Austrian economic man model is aimed at a deep analysis of fundamental problems (market nature, capital, economic cycles, state social and economic policy, etc.). The institutional model, on one hand, is characterized by an economic behavior change, and on the other hand, it keeps the routine survival patterns. It has been determined that opportunistic utility maximization is peculiar to all participants of socioeconomic processes.

Key words: economic man, rational utility maximizer, competition, opportunism, rationality, social institutes.

UDC 1.14

**MOTIVES OF POSTMODERN IN HELLENISTIC PHILOSOPHY
(ALIENATION AND FORMATIONAL CRISIS ON THE EXAMPLE OF CYNICISM)**

Maria Predeina

*V. I. Vernadsky Taurida National University,
Department of History and Philosophy
Ivana Kudri St., 33, Kyiv, Ukraine*

Our time is the era of postmodern. It ruptures with the pursuit of truth, because being is unfathomable, and expresses opinions but not knowledge through short stories. These stories aren't represented as a system and their writing is consistent not with the laws of being but with the rules of the conversation or game. Therefore such stories are written not seriously and they claim neither on explanation nor on change the world. Such renunciation from systematicity, rationality and practical significance leads philosophy on the road of self-negation or "deconstruction". History of philosophy gets trend from "construction" to "deconstruction". However, transition from modern to postmodern doesn't exhaust history of philosophy. Its holistic contemplation reveals cyclic alternation of "construction" and "deconstruction": systems of Democritus and Plato and "Various Stories", scholastic scholarship and "Letters of Obscure Men", systems of Hegel and Marx and "Tympan" of Derrida. This cyclic recurrence allows to search regularities in the history of philosophy, determines the relevance of the analysis of internal (philosophical) and external (social) reasons for such oscillations.

Key words: postmodern, alienation, philosophical system, deconstruction, irony.

"Deconstruction" of philosophy in Hellenism. Displaying of alienation in Cynicism

Hellenistic "deconstruction" of philosophy expresses disintegration of system "physics-logics-ethics": the first, as Ariston said, is above us, the second is not for us and only the last concerns us [1, p. 317]. Disintegration of system leads to dissipation of the criteria of truth and falsehood and, consequently, to dissolution of the criteria of good and evil because goodness is knowledge. Therefore, the world loses certainty and meaning and the game becomes the only way to do with it.

Philosophy enters the consumption: anecdotes of Diogenes Laertius or Elian are told at feasts, and their "patchwork" transforms any funny incident into philosophy and there is no place for philosophy. It evokes protest. But according to the rules of the game protest should be expressed also by means of game because there are no other forms.

The transformation of philosophy to game, when "doggy" Diogenes occupies a place of eloquent Plato, is a manifestation of inanity to change world by means of cognition. The reason of it is not in defects of cognition but in social relationships – change of the world occurs through interaction of people. But the interaction wherein, as Diogenes said, people compete who would be the first which pushing another into the ditch [1, p. 242], excludes the success of social transformations: it's too late to teach, it remains to mock.

The Cynics expose to mockery the foundations of social life. They deny private property comprehending its connection with commodity fetishism, with the conversion of human being in commodity or in a servant of commodity. "It's better", as Diogenes notes, "to be a sheep at Megarian inhabitant than a son" [1, p. 246], because Megarians look after about sheep as commodity but they don't care about son. Such replacement of human being by commodity shows to the

Cynics an incarnation of the essential powers of human being in something external, alien for him (in the money, land and slaves). This substitution discloses the essential powers as unnecessary for such man that have money. For example, there is unnecessary to be eloquent but necessary to have money to buy rhetor. There is unnecessary to play on cittern but necessary to have money to buy kifared etc. “You would be quite happy”, as Diogenes said to wealthy man, “if your slave wiped your nose; do slash your hands then it will be so” [1, p. 248]. That is, by purchasing of a slave (of his feet, hands, head), rich man eliminates the need to have all of this himself and thus the rich man turns into nothing or the cheapest place in the house.

The Cynics deny compromise with the authorities, disclose the myth about philosopher-counselor. Philosopher doesn't change a tyrant but changes himself in favor of the tyrant; philosopher doesn't unselfishly serve truth but sells himself to for the tyrant. “If you were able to wash vegetables”, as Diogenes said to Plato, “you wouldn't have to serve to Dionisios” [1, p. 252]. Tyrant buys philosopher as rich man buys slave. But, unlike the slave, the philosopher sells himself falling under the captivating charm of the authorities and attributing intelligence and virtue to the ruler. Therefore, the power, like money, is able to convert a person into something he is not, in the sage as Dionisios, in the god as Alexander. And here it does not matter whether Plato considers Dionisios a wise or the Athenians consider Alexander the god; it is important that they do so as if it were true.

The Cynics deny religious superstitions, disclose rituals as a way of the illusory satisfaction of needs: “Unhappy!”, said Diogenes to the praying man, “you don't understand that the purification does correct neither the sins of life nor grammatical errors” [1, p. 247]. Rituals, initiations into mysteries “as if” convert vicious sinner in virtuous person; they give him the right to be pleased by himself, at the fact that he remains the same person. Consequently they make a person even more perverted.

Briefly, the Cynics deny all alienated form of human existence (property, authorities, religion), everything that hides the essence of man from himself making him not that he is. Such denial is essentially revolutionary; it is a threat to social order and therefore should be punished. However, punishment does not occur: the Athenians burned works of Protagoras, they expelled Anaxagoras and put to death Socrates but they liked Diogenes and, as wrote namesake of the last, presented him with a new cask [1, p. 247]. The reason for this indulgence and even love is in the form of denial. This form is not rational and conceptual but the game and therefore it disappears therein the line between wisdom and madness, truth and falsehood, criticism and verbiage. And, therefore, the Athenians can not accept seriously the Cynics and enjoy their own prudence in front of the face of their stupidity.

The game puts the Cynics outside society and reconciles the society with them. The Cynics get freedom: they deny property, power and they live as if did not have them. For example, Diogenes asks his friends not to “give him the money” but to give back “his money” [1, p. 248]. However, in reality, property and power continue to exist, but for others. That is to say, the Cynics reach a freedom not due to the changes in the social system but by excluding themselves from this system, and their freedom coexists with unfreedom. Therefore, their freedom has no real basis and depends on the patience of power. But power endures it until the Cynics play.

Reasons for “deconstruction” of philosophy in Hellenism.

Alienation in society

Hellenism is the time of destruction of the classical polis. During this period, land property is concentrated in a few hands, slave labor displaces free labor; economically independent citizen as social basis of democracy disappears and power goes to the oligarchy.

New conditions change the relationship of man to society and to himself. In the classical polis a person perceives public duty as his own, in the Hellenistic polis – as something alien. For example, during the Greco-Persian wars the Athenians were fighting for their freedom, for the right “with ease and grace to manifest their personality in a variety of conditions of life” [2, p. 508]. In the Hellenistic wars (in Alexander’s wars) the Athenian was fighting for his slavery, for the enrichment of their “own” oligarchy and the destruction of democracy. In these circumstances, something that is useful for power, does not benefit for man. Polis is converted to force that is alien and hostile to man; it occurs an alienation of man from polis and from society because polis is a form of social organization. The person remains alone.

Person manifests itself in interaction with others and disruption of social connections attaches antinomy to his being. He needs men (“I am looking for the person” [1, p. 247]) and despises the people (“There is full of people but a little of persons” [1, p. 253]). He makes himself by judge of others (“I’m a winner of men” [1, p. 247]) and humiliates himself before them. He denies values of polis (“I’m citizen of the world” [1, p. 254]) and sees the tragic curse of their loss. He tries to “cancel” this antinomy positively in restoring of social relations and “cancels” it negatively in the alienation from others.

Alienation from others deprives the human activities of sense. “Appropriation” of being, changing of natural and social world, occurs in conjunction of private actions. But now the “appropriation” is impossible even with goodwill. Alexander could restore Thebes at the request of Crates but Crates doesn’t see the sense in it: the new Alexander will come and destroy Thebes again [1, p. 264]. And Crates is right: soon the time of diadochi will come. Hope for the implementation of social projects disappears and so disappear the projects themselves. Plato wrote “State” in the hope of changing society. Now writing is pointless.

Interest in nature also disappears: neither atoms of Democritus, nor “ideas” of Plato will help in a hostile world. Now nature is reduced to human nature, or rather, to the animal in man, and by this quality it confronts with social being similarly freedom confronts to coercion. That is, as Marx wrote, “there is obtained such a position that the person feels himself like freely acting only when fulfilling his animal functions (eating, drinking, sexual acts) and he feels himself only as animal in the own human functions” [3, p. 91]. Crates loosens up Metrokles and Hipparchia convincing the first of them “send forth a wind” and the second lie down with him (with Crates) in front of everybody. Here animal qualities in man convert into valor and social qualities turn into cowardice. An alienation of man from the human qualities in him occurs, that is, self-alienation.

Alienation of man from others turns around by alienation of man from himself. It is logical that the person turns into an animal in the absence of social ways of self-expression.

Impossibility for man to express himself in social activities is an evidence of formational crisis, that is, that method of organizing of people in society prevents their activism. Man strives to action but it is impossible to act. Antisthenes considers labor as a boon [1, p. 237]. But the opportunity to labor for free man has sunk into oblivion from Hesiod time; farmer went bankrupt and lost ground. Athenians, including the poor men, appreciated democracy but economic inequality essentially excluded them from politics. Athens is “school of Hellas” [2, p. 508]. But teaching in Athens is unsafe (Socrates was executed), useless (social processes get out of control) and there is nobody (people come running not for philosophical conversations but for fun). So there is nothing left for Diogenes except as “squeal like a bird” [1, p. 242].

“Deconstruction” of philosophy nowadays.

Displaying of alienation in postmodern

The being of philosophical systems from Aristotle to Heidegger, according to Derrida, is permeated by “phallogentrism and logocentrism” [4, p. 19], and therefore eliminates the “lib-

erty at the attitude of the philosophical order” [4, p. 18–19]. The “appropriative dominance” of philosophical systems is a threat because it outputs philosophy from under a fire of criticism. And this dominance is subject to “deconstruction” through the destruction of systematic and rational nature of philosophy.

“Deconstruction” of philosophy destroys the evaluation criteria of being and knowledge about it. That is, by Baudrillard, “the performing of calculations in terms of beauty or ugliness, of truth or falsehood, of good or evil is as impossible as to calculate the velocity of particle and its position in space at the same time” [5, p. 11]. Here the classical problems of philosophy (truth, goodness, beauty) are unsolvable and all projects by the explanation and by the change of being are illusory. And therefore you need to write differently, to recognize the chaos, mixing of categories, epatage as the norm.

Hence follow paradoxes, for example, a rational proof of the absence of rationality (Feyerabend), destruction of philosophy by the forces of philosophy (Derrida), etc. All these paradoxes show “how easy is to fool people in a rational manner” [6, p. 164]. And paradoxes do not require a positive “removal”, do not targeted on thinking over the problem. Their goal is the transformation of rationality into a tediousness, of philosophy into a joke, of life into a game.

Paradoxes express metamorphosis of the concept of “freedom”: the transition from freedom through knowledge of the laws of being (“modern”) to freedom through negation of the laws of being (“postmodern”). A man of postmodern, like the Cynic, is anarchist; he denies everything that limits him including science because the laws of science constrain his imagination by distinguishing between possible and impossible. This denial in postmodern, again like denial in Cynicism, does not concern to the world as such: laws of being continue to exist and science continues their studying. Hence the new paradox: the inviolability of the world promotes anarchy of spirit. For example, Feyerabend boldly advocates the separation of school from science because he knows that his advice will not be realized and he will still be able to rely on doctors or engineers. That is, responsibility for a written word disappears, you can write anything you want, and with it, the value of the written word also disappears, no one reads your texts. So, an alienation from creativity arises.

The alienation from creativity leads to the denial and misunderstanding of “big story”. This story is inappropriate in the present because there is no currently great goals, great heroes and all utopias have been realized. It is inappropriate also in the past since Hegel or Marx (if you follow the logic of postmodernism) wrote not for the benefit of humanity but for enjoying the endless rotation of one and the same categorical wheel – “tympanum”. The creativity loses humanistic sense and there is indistinguishable between the natural and social in it; Derrida not accidentally equates phallogocentrism and logocentrism.

The alienation of philosophical creativity from humanism and the transformation of philosophy at trivial thirst of domination depersonalize philosophical systems. As neither materialism nor idealism, neither dialectic nor metaphysics or neither communism nor liberalism at postmodern perusal serve to mankind, all they are nothing else than the closed to itself “water-wheels”. Hence human indifference to the basic questions of philosophy, his weariness of old games and readiness for the new game: the game of “deconstruction”.

Causes of “deconstruction” of present-day philosophy.

Alienation in society

Postmodern, according to Baudrillard, is a time when all utopias have been realized, and we should continue to live as if that was not [5, p. 8]. Hence the paradox: the dreams that come true deprive us of the strength to live. But have dreams come true whether?

Dream (and purpose) of mankind, as Engels wrote rightly, is a “leap from the kingdom of necessity to the kingdom of freedom” [7, p. 295]. That is leap from the kingdom of alienated being, kingdom of domination unknown natural and social forces over man, to the kingdom of appropriated being, kingdom of man’s dominion over cognized natural and social forces. Through this leap man (= mankind) becomes a genuine creator of himself and completes its separation from nature, becomes by creator (but not by toy) of history. Therefore the degree of a person’s control over their own social relations is the measure of freedom (and of dream).

But postmodernism is not time of the “appropriation” of being by man and for man. On the contrary, this is a time of human perplexity before chaos of being.

The man of postmodern loses himself in the infinitely reproducing processes of production, policies and information. He is forced to act but his action, as Baudrillard stressed, is devoid of meaning, value and idea. And, therefore, this is alienated action, the action to which man remains indifferent secretly. And this indifference is hopeless: progress, science, technology, revolution – all it has been but nothing has saved human.

Hence the paradox: at the external feverish activity person is internally passive; he finds the strength to adapt to life, to include himself to the overall game but he has no power to change life. For example, he finds the strength to sell himself as a commodity on the market (and even to be indignant by this) but he has no power to change attitudes in society. And this powerlessness he justifies that “capital has moved into a different orbit, out of limits of industrial relations and political antagonisms” [5, p. 18]. Thus he supposes capital inaccessible and problem unsolvable or, rather, he shifts the problem (but not capital) to another orbit, beyond limits of solvable.

Recognition of his own powerlessness alienates man from the human in him: from the creativity, knowledge, practice. The man in these conditions refuses from knowledge because knowledge imposes on him a duty to act. For example, if Marx is right, you need to change society. But, if Baudrillard is right, and “capital has moved to another orbit” it remains to ascertain “deadlock in political economy” [5, p. 18]. In the first case you need to act, in the second case you can go to sleep. And as the second is preferable for alienated man so the “deconstruction” of philosophy finds to its adepts.

“Deconstruction” of philosophy deprives a person of the ability to change the world because the jump into the realm of freedom requires an awareness of the laws of being. Therefore, postmodern, at all the seeming freedom (or, rather, at ideological disorder) is compatible with the actual unfreedom, with a forced human activity under the authority of uncontrolled social forces. And, then, dreams are far from implementation.

Baudrillard’s paradox, a man lost himself in being as a result of the implementation of utopias, is imaginary: utopias have not been realized. Moreover, attempts of their implementation encountered resistance of social system. And here the chaos, so vividly described in postmodern, does not weaken but increases the stability of order; at the seeming disorder no one is responsible for anything and there is no guilty. For example, the economic crisis has arisen by “fault” of markets. But the market is neither by a capitalist and nor a tyrant; you cannot fight with it; it cannot be overthrown: it is none and everything. In other words, the market, like the fate in the ancient world, is cruel, headstrong and unknowable. Thus, the Hellenistic powerlessness of man is reproduced in a new way in which even the good will of Alexander does not guarantee salvation of Thebes. This alienation of social life from a person expresses an antagonistic contradiction between man (with his desire for freedom) and social system (that reproduces unfreedom), in other words, it expresses the transformation of the social system into the “shackles” for person, that is, formational crisis.

*Crisis of the present and crisis of the past.**Postmodern in the mirror of Cynicism*

Postmodern and Cynicism are combined by disappointment in human beings: a person was gone, a mass has swallowed him. Hence, the antinomy of their worldview: the longing for man ("I am looking for a man!" [1, p. 247]) and bravado before a crowd ("There are few persons among array of people" [1, p. 253]). And the "removal" of this antinomy is in bravado because the crowd laughs over dreamers and is afraid of cynics.

Diogenes and Baudrillard both try to live with the truth: to wait for something from crowd is silly. "Indifference of masses relates to their essence", teaches Baudrillard, "and any revolutionary hope, any expectation on social change remain by hope and expectation exclusively for one reason: masses go away, shy away from ideals" [8, p. 19–20]. The problem is that to live with this "truth" is difficult and cognition and creativity are impossible, because cognition requires an implementation of the ideals in the practical change of social being. Therefore, neither the postmodern philosopher nor philosopher-Cynic can create systems; they are alone in the face of the crowd.

In this loneliness (equal to infertility) is disclosed the social nature of creativity: the philosopher creates as a social being and waiting for the response of society. And, therefore, indifference of society to the ideals, the alienation of society from history, deprives philosopher of creative power, of hope for future. There is no coincidence that postmodern is the end of modernism but not the beginning of something new.

"As society itself produces man as man", Marx wrote, "so and he produces society" [3, p. 118]. Hence the danger of circle, because alienated society produces alienated man who produces alienated society, and the ability to get out of it since people change themselves and society in revolutionary practice.

Motion in a circle is the reproduction of the old principles. It is given not only in apologetics, because apologetics with the increase of instability becomes problematic, but in the "deconstruction" without "construction".

Game of postmodernist philosopher (as also Cynic philosopher) consists in destroying (but not in creation), thus it cannot be a real alternative to the existing order and therefore is transformed into an elitist form of culture. Neither Diogenes nor Baudrillard spoke to the crowd. For them, crowd (people, masses) is not a subject of history but is something amorphous, mindless and dark, in short: "black hole, whither sociality falls through" [8, p. 8]. They deprive crowd of voice and so pay to crowd for its indifference. Here a mutual indifference that perpetuates alienation arises; crowd has alienated from philosopher and philosopher has alienated from crowd. It shapes the "spiral of alienation" (becoming isolated in the circle) in moving by which philosophy and practice are endlessly removed from each other; philosopher says, crowd acts, and nobody understands anybody.

In these conditions philosopher opposes himself to the crowd, defines crowd as something inherently unwise and inactive and disclaims of any obligation for cognition of the laws of being. This way he fastens his own and the public unfreedom because the change of being begins from its cognition.

The mapping of postmodern in the mirror of Cynicism extends the time horizons: the past loses monotonicity, it included both "construction" and "deconstruction"; and the present loses the absoluteness because current "deconstruction" is not the end of philosophy. Alternation the periods of "construction" and "deconstruction" reveals conjugation of philosophical and social crises or, rather, reveals the "deconstruction" of philosophy as a manifestation of alienation in society. That is, "deconstruction" shows itself not as the negation of philosophy "generally" but

as a denial of philosophy in its concrete historical form. And, therefore, it is expected the recovery of philosophy in the new form, in the form of the “removed” alienation.

Conversion of forms of social organization in the “shackles” of man generates alienated forms of activity including the alienated forms of philosophizing: the Cynicism and the post-modern. Therefore, the theoretical critique of these forms allows us to formulate transformation conditions of philosophy, the conditions of its new “construction”.

Cynic philosopher (or postmodernist) excludes social interaction, opposes himself to the crowd and the crowd to himself. Diogenes shouts: “I am calling for people, not for scoundrels” [1, p. 243–244]. Under these conditions of mutual alienation a negative character is inherent for the “revaluation of values”; well done such man, “who wanted to get married and did not get married, wanted to travel and did not go, was going to go in for into politics and did not engage in it” [1, p. 242]. That is the good fellow who excluded himself out of the system of social relations and thus has won freedom for himself. The problem is that such freedom is essentially unfreedom; the person excluded himself from human activities and became by nothing. As a result, mutual alienation of the philosopher and the crowd is destructive for both sides; neither a philosopher nor a crowd or, rather, the people, cannot find a way out of the crisis.

Therefore restoration of philosophy, its “reconstruction”, is associated with a change in the relation of philosopher to society, with their interaction and creation in this interaction of new values for the practical changes in social life. That is, according to Marx, it is associated with the theoretical critique of social alienation system and with its practical revolutionary transformation [9, p. 2]. The last is difficult due to the domination of alienated forms of social life, forms of weaning people from social activities. But without this transformation the “removal” of alienation is impossible because, as experience of Cynicism shows, the search for individual freedom out the freedom of society gives the illusion of freedom, turns to the alienation of man from himself.

References:

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1979. 620 с.
2. Фукидид. Речь Перикла. Античная литература. Греция. М.: Высшая школа, 1989. С. 504–510.
3. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года. Сочинения. Т. 42. Издание второе. М.: Политиздат, 1974. С. 41–174.
4. Деррида Ж. Поля философии. М.: Академический проект, 2012. 376 с.
5. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. М.: Добросвет, 2012. 260 с.
6. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. М.: Прогресс, 1986. 542 с.
7. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Сочинения. Т. 20. Издание второе. М.: Политиздат, 1961. С. 5–342.
8. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства или конец социального. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. 95 с.
9. Маркс К. Тезисы о Фейербахе. Сочинения. Т. 3. Издание второе. М.: Политиздат, 1955. С. 1–4.

**МОТИВИ ПОСТМОДЕРНУ В ФІЛОСОФІЇ ЕЛЛІНІЗМУ
(ВІДЧУЖЕННЯ ТА ФОРМАЦІЙНА КРИЗА НА ПРИКЛАДІ КІНІЗМУ)****Марія Предсіна**

*Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
кафедра історії та філософії
вул. Івана Кудрі, 33, 01042, м. Київ, Україна*

Наш час – час постмодерну. Ми відмовляємося від пошуків істини, тому що буття не можна пізнати, та висловлюємо думки (але не знання) в «малих» оповіданнях. Ці оповідання не відтворюють буття як систему, та їх написання визначається не законами буття, а правилами розмови чи гри. Тому вони є щось не серйозне та не претендують ані на пояснення, ані на зміну світа. Така відмова від системності, раціональності, практичної значущості призводить до самозаперечення філософії, тобто до «деконструкції». Історія філософії починає розглядатися як шлях від «конструкції» до «деконструкції». Але перехід від модерну до постмодерну – ще не уся історія філософії. В історії філософії є циклічність у чергуванні «конструкції» та «деконструкції»: системи Демокрита і Платона та «строкаті» оповідання, схоластичні системи та «листи темних людей», системи Гегеля та Маркса і «тімпан» Дерріди. Наявність цієї циклічності дає змогу шукати закономірності в історії філософії, визначає актуальність аналізу внутрішніх (філософських) та зовнішніх (соціальних) чинників такого чергування.

Ключові слова: постмодерн, відчуження, філософська система, деконструкція, іронія.

УДК 130.2

АЛЬТЕРНАТИВНА ТЕОРІЯ ТВОРЧОСТІ ТА ДИСКУСІЯ «ФІЗИКІВ І ЛІРИКІВ» У РАДЯНСЬКИХ АКАДЕМІЧНИХ КОЛАХ КІНЦЯ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1960-Х

Яніна Пруденко

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
факультет філософської освіти і науки, кафедра культурології
вул. Тургенівська, 8/14, 01054, м. Київ, Україна*

У статті розглядається альтернативна теорія творчості – «інша теорія творчості», що розвивалася у СРСР у міждисциплінарних дослідженнях, які виникли як результат розвитку кібернетики. Підкреслюється важливість вкладу перших радянських математиків в «іншу теорію творчості», яка частіше за все ставала предметом критики з боку представників гуманітарних наук за радянської доби та нині залишається малодослідженим відгалуженням академічної естетики другої половини ХХ ст.

Ключові слова: «інша естетика», «інша теорія творчості», кібернетичне мистецтво, машинне мистецтво, машинна творчість, радянська кібернетика, СРСР, дискусія «фізиків і ліриків».

Бурхливий розвиток сучасних технологій, який в області постгуманізму називають таким, що пришвидшується у пропорціях експоненційного зростання, впливає на всі види діяльності людини, в тому числі і на художню культуру. Від найдавніших часів відомі види мистецтва, що існували в тісній взаємодії з технічними пристроями (як, наприклад, давньогрецький театр із його прийомом *Deus ex machina*). З другої половини ХVIII – початку ХІХ ст., тобто часу розгортання промислової революції, художня діяльність людини вже не мислить себе без інженерних винаходів. Поява та розвиток кібернетики у середині ХХ ст. так само здійснили чергову революцію не тільки у техногенній культурі людства, але й в художній.

Добре знайоме нам нині поняття «цифрове мистецтво» було нетиповим для часу зародження кібернетики у СРСР. У середині ХХ ст. більш звичними були терміни «машинне мистецтво» або «кібернетичне мистецтво». У попередніх статтях ми вже торкалися питань історії радянського машинного мистецтва та альтернативної естетичної теорії – «іншої естетики»¹ [1; 2; 3], що народжувалася в середині ХХ ст. у СРСР у міждисциплінарних колах на межі математики, естетики, психології, біології. Так само нами вже була розглянута «інша теорія творчості», що виникла у кінці 1950-х рр. у середовищі радянських математиків, які прагнули навчити ЕОМ азам творчої діяльності. У цій розвідці ми розглянемо розвиток «іншої теорії творчості» у дискусії «фізиків та ліриків» – відомій суперечці, що виникла на сторінках радянської преси одночасно з радянським кібернетичним мистецтвом та перенеслася в академічну сферу.

Як відомо, почалася дискусія 11 жовтня 1959 р. після публікації у «Комсомольській правді» коментаря одного з раних апологетів радянської кібернетики І.А. Полетаєва на

¹ Термін «інша естетика» ми вводимо у науковий обіг та використовуємо для позначення маргінальних, альтернативних естетико-філософських досліджень, що виникли під впливом бурхливого розвитку математичних наук і кібернетики у СРСР з середини 1950-х років. Це дослідницьке поле було маргінальним по відношенню до академічної естетики, хоча і взаємодіяло з нею. «Інша естетика» активно розвивалася у СРСР з кінця 1950-х років і до початку 1980-х.

статтю письменника та журналіста Іллі Еренбурга². Не вдаючись до подробиць розгортання та суті дискусії, варто зазначити, що розгорілася вона саме на території естетичного. Дівчина Ніна нарікала на сторінках «Комсомольської правди», що її друг Юрій не цікавиться мистецтвом і вважає кращими за нього явища науки і технічного прогресу. Як ми вже знаємо, дівчину підтримав письменник, а юнака – кібернетик і, безумовно, це зіграло вирішальну роль в дискусії. Вже практично під кінець дискусії її останній і, можливо, вирішальний раунд відбувся на сторінках науково-популярного збірника «Можливе і неможливе в кібернетичі» (1963), де вже відомі і реабілітовані до цього часу кібернетики («фізики») розпочали відкритий бій із «ліриками». Однією з основних тем, що обговорювалися в збірнику, було машинне мистецтво.

Відкривали збірник статті авторитетних західних кібернетиків У.Р. Ешбі і Н. Вінера, але вже буквально через кілька сторінок ставало зрозуміло, що книга присвячена не загальним темам кібернетики, а конкретній дискусії – чи може машина замінити людину в акті творчості? Доктор філологічних наук, фахівець із творчості М. Горького Б.А. Бялик у статті під назвою «Товариші, ви це серйозно?» критикував представників точних наук, що зробили замах на розкриття таємниць творчості і бажали наділити ними машину. Зокрема, Б.А. Бялик полемізував із призвідником дискусії фізиків і ліриків І.А. Полетаєвим і відомим радянським математиком А.Н. Колмогоровим, який аналізували поезію за допомогою ЕОМ³.

Без зайвої дипломатичності Б.А. Бялик прямо заявляє, що представникам точних наук і їх прагматичним машинам нічого робити на території художньої творчості, оскільки «деякі великі вчені та інженери мають таке ж уявлення про процес художньої творчості, яке багато художників – про конструкції сучасних автоматичних систем» [4, с. 81]. Свою статтю він резюмує, зводячи дискусію про творчість штучного інтелекту до жарту. «Важко допустити, що наведені думки вчених і літераторів висловлені цілком серйозно, – іронічно зазначає Б.А. Бялик. – Мабуть, товариші жартують. Мабуть, вони дають вихід прекрасній людській якості – гумору, зайвий раз демонструючи свою принципову відмінність від будь-яких, навіть кібернетичних, машин» [4, с. 81].

Чи не менше роздратування, ніж ідеї А.Н. Колмогорова і І.А. Полетаєва, у Б.А. Бялика викликала опублікована в газеті «Неделя» (1962, № 18) стаття «Колиска роботів» академіка Б.М. Петрова, одного з основоположників радянської космонавтики, в минулому директора Інституту автоматики і телемеханіки АН СРСР. Б.А. Бялика дратували думки Б.Н. Петрова про «вторгнення машин в область літератури і мистецтва», а також про те, що в майбутньому машина може істотно спростити життя композитора і художника.

Автори всіх наступних статей збірника, що містилися в розділі «Машина не може жити, цвіль не здатна мислити»⁴, або підтримували Б.А. Бялика, або вступали з ним у дискусію. Табір Б.А. Бялика представляли академік, фахівець в області теорії механізмів і машин І.І. Артоболевский і доктор технічних наук, співавтор науково-популярної книги про

² Історія і суть дискусії вичерпно викладені у статті К. Богданова «Фізика vs. лирика: к истории одной «придурковатой» дискуссии», опублікованій у журналі «НЛО» за 2011 рік (№ 111). Цікаві для ознайомлення і коментарі самого І.А. Полетаєва про дискусію, опубліковані вже в кінці 1990-х в статті його сина (Див.: Полетаев А.И. «Военная кибернетика», или Фрагмент истории отечественной «лже-науки» // Очерки истории информатики в России / Ред.-сост. Д.А. Поспелов и Я.И. Фет. – Новосибирск, 1998. – С. 515-531).

³ Статтю А.Н. Колмогорова «Автомати і життя» і відкривався збірник "Можливе і неможливе в кібернетичі". Вона представляла собою чергове перевидання тексту його публічної лекції про кібернетику, прочитаної в МГУ 6 квітня 1961 року.

⁴ Назву глави було взято з розшифровки виступу «Автомати і життя» А.Н. Колмогорова.

кібернетику «Швидше думки» (1959) А. Кобринський, а також болгарський філософ-марксист і естетик Т. Павлов зі статтею під красномовною назвою «Людина – не машина».

З гострою критикою Б.А. Бялика виступив відомий радянський математик, академік С.Л. Соболев зі статтею «Так, це цілком серйозно!». Математик пояснює різку критику Б.А. Бяликом машинної творчості нерозумінням філологом понятійного апарату кібернетики і пропонує «все-таки допомогти йому», пояснюючи поняття «машини», «живі істоти», «штучне», «природне». Закінчивши з роз'ясненнями основних понять, якими оперує кібернетика, С.Л. Соболев переходить до розгляду принципів творчості і можливостей її алгоритмізації:

«У будь-якому творі мистецтва тільки на перший погляд немає ніяких правил і норм. Підшукування рим-заготовок, які Маяковський створював на ходу, записуючи їх у себе в книжечці, оркестровка музичних творів, правила гармонії і контрапункту і багато іншого можуть бути з успіхом виконані навіть такими електронними машинами, які існують зараз. Звичайно, правила – правилами, а творчість – творчістю. Але навряд чи можна було б слухати музику, автор якої не користується правилами» [5, с. 85].

Наприкінці своєї статті математик критикує технофобію, що охопила супротивників кібернетики і висловлює «кілька слів про майбутнє», які нині прочитуються як ідеї сучасного постгуманізму:

«Людяма майбутнього буде вельми потішно дізнатися, як багато турботи, хвилювань і страхів за їхнє життя висловлювалося в наш час. Як би їх не поневолили кібернетичні потвори, як би самі вони не втратили почуття прекрасного, не стали ходячими арифмометрами, як би чого не сталося з їх совістю і почуттям обов'язку.

У моєму уявленні майбутні кібернетичні машини - це, зокрема, майбутні люди. Люди ці, до речі кажучи, будуть набагато досконаліше сучасних нам людей» [5, с. 88].

С.Л. Соколова підтримали ще кілька авторів збірника. Радянський фізіолог, член АМН СРСР, професор В.В. Парін у статті «Їзда в незнайоме» наводить аргументи про те, що машини значно полегшили механічний працю людини, починаючи з ХІХ ст. А літературознавець К. Зелінський у статті «З точки зору літературознавця», виступаючи на захист А.Н. Колмогорова, С.Л. Соболева та кібернетики, наводить приклади статистичного аналізу епітетів М. Гоголя А. Білим і висловлює жаль із приводу того, що в СРСР ще немає комп'ютерних програм і ЕОМ для аналізу епітетів і стилів письменників.

У відповідь С.Л. Соболеву та на підтримку Б.А. Бялика виступило кілька авторів збірника: фахівець з творчості М. Горького, А.П. Чехова, Л.Н. Толстого, Ф.М. Достоєвського, активний учасник політичних кампаній проти письменників 1920–30-х рр. В.В. Єрмілов у статті «Умови серйозності»; дійсний член АМН СРСР, професор П.К. Анохін у статті «Точки над "і"» та радянський поет і перекладач Павло Антокольський, який в статті «Дві репліки в суперечці» опублікував у збірнику «Стихи-хи-хи», що закінчувалися чотиривіршем:

«Никогда, никогда, никогда
Не отдаст человек
Своего превосходства
Умнейшим на свете машинам» [6, с. 106].

П'ять років потому вийшло перевидання збірки під новою назвою «Кібернетика очікувана і кібернетика несподівана» (1968). До 1968 р. велика частина технофобських статей зі збірки була вилучена і тема критики машинного творчості в новій редакції практично зам'ялася. Так, наприклад, вчорашній супротивник кібернетики болгар-

ський філософ-марксист Т. Павлов, який 1967 р. видав свою прихильну по відношенню до кібернетичного мистецтва монографію «Інформація, віддзеркалення, творчість», у новій редакції збірника серед авторів не був присутній. Замість того, в збірнику було розміщено велику кількість нових радянських і перекладних статей із загальних і спеціальних питань кібернетики.

Незважаючи на значне потепління щодо кібернетичної творчості, у збірнику була збережена глава «Машина не може жити, цвіль не здатна мислити», для якої нові автори написали статті про неможливість алгоритмізації акту творчості. Один із провідних радянських письменників-фантастів С.Ф. Гансовський стверджував: «Прирівнюючи людину до машини, ми цим актом вже десоціалізуємо її і відриваємо від суспільства. Кібернетика могутня, в ній можливо багато, але неможливе прирівнювання робота до Homo Sapiens» [7, с. 105]. Доктор фізико-математичних наук і автор науково-популярних книжок Г.Ф. Хільмі міркував про те, що машину, звичайно, можна навчити правилам створення поезії і вона «може створювати тексти, в яких дотримані ритмічні правила і правила римунання» [8, с. 281]. Машина також, згідно із Г.Ф. Хільмі, «може використовувати заданий обсяг інформації і вкладений в неї запас образних виразів» [8, с. 281]. Але, продовжує математик, вона не людина. У машини «немає потреби у віршах, вона не сприймає своїх віршів. Між машиною і створюваними нею віршами немає зворотного зв'язку; машині бракує інтелекту, здатного на собі випробувати зворотній вплив своєї творчості» [8, с. 281]. Крім того, вважає Г.Ф. Хільмі, ЕОМ не здатна надихатися, оскільки «не сприймає тих явищ і подій зовнішнього світу, які відчуває людина і які дають поживу її поезії» [8, с. 281]. «Машина не бере участі в подіях життя, – констатує математик, – у тому сенсі, в якому бере участь у них людина, і тому не може на основі життєвого досвіду і внутрішніх переживань контролювати свою поезію за допомогою зворотного зв'язку, необхідного як для вибору, так і для оцінки образів, що використовуються у вірші для емоційного забарвлення інформації» [8, с. 281].

На час публікації збірника «Кібернетика очікувана і кібернетика несподівана» (1968) кібернетика, вчорашня «лженаука» зайняла міцні позиції в суспільній свідомості і культурі. Але, незважаючи на це, суперечка між «фізиками» і «ліриками» в полі естетичної теорії творчості тривала практично до самого кінця існування радянської кібернетики і, відповідно, «іншої естетики».

Так, наприклад, у збірнику «Методологічні проблеми кібернетики» (1970) велика кількість статей була присвячена питанням мистецтва і кібернетики, в тому числі згадувалася і дискусія навколо машинної творчості. У статті під назвою «Суперечка “Машина і творчість”» математик Е.С. Вентцель намагається захистити «ліриків», які на момент публікації збірника вже однозначно програли сутичку у дискусії і дорікає своїм колегам математикам, які ділять науки «на «справжні» (тобто точні) і науки, так би мовити, «другого сорту» (гуманітарні)» [9, с. 113].

На початку 1970-х виходить книга лінгвіста-літературознавця Б.С. Мейлаха «На рубежі мистецтва і науки. Суперечка про дві сфери пізнання і творчості» (1971), присвячена дискусії «фізиків і ліриків» і питанням машинної творчості. У книзі Б.С. Мейлаха наводиться досить докладний опис історії дискусії в СРСР, а також на прикладі книги Ч.П. Сноу «Дві культури» описуються такі процеси на Заході. Розглядаючи питання машинного творчості, Б.С. Мейлах стверджує, що «проблема «машини-поета» сьогодні втратила свою гостроту» [10, с. 186], про що, на його думку, «свідчить і місце цієї теми в збірнику «Кібернетика очікувана і кібернетика несподівана» порівняно з попереднім збірником «Можливе і неможливе в кібернетиці»» [10, с. 186].

У книзі Б.С. Мейлах неприхильно відгукується про «синтез віршів, здійснюваний професором М. Бензе⁵» [10, с. 187]. Про тести Тьюринга, проведені математиком Р.Х. Заріповим із метою довести, що естетичне сприйняття людини не відчуває різниці між музикою створеної машиною і людиною⁶, Б.С. Мейлах також відгукувався холодно. Нівелюючи реальні факти, Б.С. Мейлах стверджував у своїй монографії, що той факт, «що слухачі не могли відрізнити» [10, с. 186–187] машинні композиції «від створених композиторами, свідчить лише про невисоку якість «композиторських мелодій», з якими вони зіставлялися» [10, с. 186–187]. Таким чином, Б.С. Мейлах не просто дискредитує важливі міждисциплінарні естетичні дослідження, проведені Р.Х. Заріповим⁷, але і замовчує те, що музичні композиції, написані людиною, були взяті для теста Тьюринга-Заріпова з матеріалів, опублікованих «Музгізом» [11, с. 129] – державним музичним видавництвом.

Відлуння дискусії «фізиків і ліриків» були чутні і в пізніших виданнях, присвячених мистецтву і кібернетичі. Зі статті «Перевірити алгеброю гармонію... Чи можна? Чи потрібно?» кандидата технічних наук Г.Г. Азгальдова, опублікованої у збірнику «Число і думка» за 1980 р., стає зрозумілим, що тема машинного творчості все ще була актуальною на заході «іншої естетики» і радянської кібернетики. Автор статті посилається на оптимістичні щодо машинного творчості слова директора київського Інституту кібернетики В.М. Глушкова про те, що «процеси творчості не можна успішно моделювати у відриві від усіх інших процесів, що становлять повний духовний світ людини» [12, с. 19]. Заявлений масштаб необхідних досліджень, стверджував В.М. Глушков, «буде свідчити, зрозуміло, про колосальні труднощі завдання, але аж ніяк не про принципову неможливість її вирішення» [12, с. 19]. Посилається Г.Г. Азгальдов і на 10 теорем Мак-Каллока-Піттса (1943) про можливість машинного моделювання людського мислення і поняття «формальний нейрон», введене У.С. Мак-Каллоком і У. Піттсом в 1958–1959 рр., що означає одиницю «формальної нейронної мережі, яка принципово може бути створена за допомогою ЕОМ» [13, с. 33]. «А на основі такої формальної нейронної мережі, – стверджує Г.Г. Азгальдов, – вже є можливість моделювати будь-яку (в тому числі і в сфері естетики) розумову діяльність людини, що піддається кінцевому опису засобами математичної логіки» [13, с. 33].

Нині поняття «нейронні мережі» є одним із найпопулярніших не тільки у колах програмістів, але й в колі творчих людей, які, використовуючи можливості нейронних мереж, створюють художні твори – музичні, поетичні, живописні. Сучасне генеративне мистецтво – ще один приклад завбачливості радянських вчених, що відстоювали право штучного інтелекту на акт творчості. Нині комп'ютер є невід'ємним помічником художника, а сама постаць художника надто розмивається, щоб закріплювати за нею саме це поняття.

У цій статті розглянуто тільки один аспект «іншої естетики». Окремого подальшого розгляду вимагають естетичне сприйняття та естетична свідомість, нова видова систематизація мистецтва, що досліджувалися міждисциплінарними радянськими науковцями в

⁵ Німецький філософ Макс Бензе ввів в 1960-х поняття «інформаційна естетика», а також проводив експерименти в області машинної поезії зі створення електронною обчислювальною машиною віршів.

⁶ Див. про це більш докладно: Пруденко Я.Д., Искусство и ЭВМ в СССР. Реконструкция альтернативных эстетических исследований // FELIX AESTHETICUS: Гуманитарная миссия эстетики / VII Овсянниковская международная эстетическая конференция. – М.: МГУ, 2015. – С. 167-174; Пруденко Я.Д. Альтернативные исследования в советской эстетике. Институционализация маргинала // Галеевские чтения: Материалы международной научно-практической конференции. – Казань: Бриг, 2015. – С. 118-122

⁷ Один з таких тестів був проведений Р.Х. Заріповим і І.Б. Гутчіним в 1968 році на Симпозіумі «Проблеми художнього сприйняття», що відбувся в Ленінграді і був організованим під головуванням Б.С. Мейлаха.

рамках «іншої естетики». Так само вимагає уваги сучасних дослідників системний аналіз як нова методологія, що виникає у СРСР на початку 1960-х рр. завдяки теоретичним розвідкам у галузі кібернетики та в подальшому апропріюється гуманітарними науками, естетикою зокрема. Брак сучасних досліджень, присвячених історії радянської естетики, її міждисциплінарним пошукам, зумовлює інтерес до «іншої естетики» та відкриває нові дослідницькі перспективи.

Список використаної літератури

1. Пруденко Я.Д. Методологія дослідження естетики нових медіа. Vol. 1. Digital Humanities. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 30 (43). С. 152–159
2. Пруденко Я.Д. Искусство и ЭВМ в СССР. Реконструкция альтернативных эстетических исследований. FELIX AESTHETICUS: Гуманитарная миссия эстетики: VII Овсянниковская международная эстетическая конференция. М.: МГУ, 2015. С. 167–174.
3. Пруденко Я.Д. Альтернативные исследования в советской эстетике. Институализация маргинеса. Галеевские чтения: Материалы международной научно-практической конференции. Казань: Бриг, 2015. С. 118–122.
4. Бялик Б. Товарищи, вы это серьезно? Возможное и невозможное в кибернетике: Сборник статей / Под ред. академиков А. Берга и Э. Кольмана. М.: Изд. АН СССР, 1963. С. 77–82.
5. Соболев С. Да, это вполне серьезно! Возможное и невозможное в кибернетике: Сборник статей / Под ред. академиков А. Берга и Э. Кольмана. М.: Изд. АН СССР, 1963. С. 82–88
6. Антокольский П. Две реплики в споре. Возможное и невозможное в кибернетике: Сборник статей / Под ред. академиков А. Берга и Э. Кольмана. М.: Изд. АН СССР, 1963. С. 103–108.
7. Гансовский С. Машина как личность. Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная: Сборник / Предисл. А. Берга и др. М.: Наука, 1968. С. 101–105.
8. Хильми Г. Логика поэзии. Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная: Сборник / Предисл. А. Берга и др. М.: Наука, 1968. С. 269–283.
9. Вентцель Е.С. Спор «Машина и творчество». Методологические проблемы кибернетики: Материалы к Всесоюзной конференции / АН СССР. Науч. совет по комплексной проблеме «Кибернетика». Науч. совет по комплексной проблеме «Философ. вопросы соврем. естествознания. Ин-т философии». Том II. М.: [б.и.], 1970. С. 108–121.
10. Мейлах Б.С. На рубеже науки и искусства: Спор о двух сферах познания и творчества / АН СССР. Науч. совет по истории изучения мировой культуры. Комис. комплексного изучения худож. творчества. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1971. 245 с.
11. Бирюков Б.В., Гутчин И.Б. Машина и творчество. Результаты, проблемы, перспективы. М.: Радио и связь, 1982. 151 с.
12. Глушков В.М. Кибернетика и умственный труд. М.: Знание, 1965. 46 с. (Новое в жизни, науке, технике. 9 серия. Физика. Математика. Астрономия; 15).
13. Азгальдов Г.Г. Проверить алгеброй гармонию... Можно ли? Нужно ли? Число и мысль. 1980. Вып. 3. С. 29–43.

**ALTERNATIVE THEORY OF CREATIVITY AND DISCUSSION OF
“PHYSICISTS AND LYRICISTS” IN THE SOVIET ACADEMIC SPHERE
IN THE END OF THE 1950S - THE BEGINNING OF THE 1960S**

Yanina Prudenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophical Education and Science, Department of Cultural Studies
Turgenevskaya str., 8/14, 01054, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the alternative theory of creativity – “other theory of creativity” that developed in the USSR in interdisciplinary studies that arose as a result of the development of cybernetics. The importance of the contribution of the first Soviet mathematicians to the “other theory of creativity” is emphasized, which most often became the subject of criticism from the representatives of the humanities in the Soviet era and remains an underestimated branch of academic aesthetics of the second half of the twentieth century.

Key words: “other aesthetics”, “other theory of creativity”, cybernetic art, machine art, machine creativity, Soviet cybernetics, USSR, discussion of “physicists and lyricists”.

УДК 1(109)

ПРОБЛЕМА «СПРАВЖНЬОЇ ТЕОЛОГІЇ» У ФІЛОСОФІЇ ТОМАСА ПЕЙНА

Ярослав Соболевський

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна,*

У статті досліджено філософські погляди американського просвітника Томаса Пейна. Розкриваються суспільно-політичні утопічні ідеї філософа щодо утворення громадянської республіки в Америці. Продемонстровано зв'язок політичних та релігійно-філософських ідей Т. Пейна, а також його просвітницьку віру в неминучість наукового та суспільного прогресу. У пошуку справжньої теології мислитель звертається до раціонального аналізу сакральних текстів та ритуалів, та називає свою позицію дійсною. Божа істина не може міститися у вигляді людських слів, а лише у безпосередньому одкровенні.

Ключові слова: Томас Пейн, американська філософія, американське Просвітництво, теологія, людина.

Англо-американський філософ, ідеолог Американської революції Томас Пейн (Thomas Paine, 1737–1809 pp.) назвав розум «могутньою зброєю проти всякого роду помилки». В епоху американського Просвітництва роль та значення розуму були зведені до абсолюту, про що свідчить навіть побіжний огляд американської філософської літератури XVIII ст.: Ітан Аллен (Ethan Allen, 1738–1789 pp.) «Розум – єдиний оракул людини» (“The Only Oracle of Man”, 1785 p.), Еліху Палмер (Elihu Palmer, 1764–1806 pp.) «Храм розуму» (“Temple of Reason”), а також «Епоха розуму» (“The Age of Reason; Being an Investigation of True and Fabulous Theology”, 1794 p.) Томаса Пейна тощо.

Відомий філософ, політик, активіст народився в Тетфорді (Thetford) в англійському графстві Норфолк (Norfolk). Син квакера, він залишив місцеву гімназію у віці 12 років щоб допомагати батькові, у 20 почав займатись мореплаванням, у 1759 р. відкрив свій власний магазин. У 1774 р. у віці 37 років Т. Пейн, заручившись підтримкою Бенджаміна Франкліна (Benjamin Franklin, 1706–1790 pp.), відправився до Америки, щоб узяти участь у революції, головним ідеологом якої він врешті і став. Політичний памфлет «Здоровий глузд» (“Common Sense”, 1775–1776 pp.), в якому філософ описав необхідність незалежності колоній від корони, став відомий серед американців настільки, що американський політичний діяч Джон Адамс (John Adams, 1735–1826 pp.) напише: «Без пера автора «Здорового глузду» меч Вашингтона був би марно піднятим» [3]. Цю цитату наводить у своїй статті «Загострене перо» (“The Sharpened Quill”, 2006 p.) американський історик професор американської історії в Гарварді, Джил Лепоре (Jill Lepore). Авторка вказує на те, що його памфлету був притаманний «лібералізм Лока, класичний республіканізм та радикалізм левелерів» [3]. Важко дослідити наскільки добре він був ознайомлений з роботами Джона Лока (John Locke, 1632–1704 pp.). Вплив Т. Пейна на інтелектуальне середовище свого часу був настільки ж великим, як і швидкість, з якою його забули.

У книзі «Історія початку, розвитку та завершення американської революції» (“History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution”, 1805 p.) відома письменниця Мерсі Отіс Воррен (Mercy Otis Warren, 1728–1814 pp.), яка була свідком головних

подій революції, обділила Т. Пейна увагою, стверджуючи, що «він відомим був би довше, і його ім'я шанувалося б оплесками, якби він [Т. Пейн] не пішов з політики і не зайнявся релігійними питаннями, в яких він був грубим невігласом, та абсолютно байдужим до всіх релігій» [7]. Така радикальна критика Т. Пейна частково була справедливою. Справа в тім, що мислитель виступав із рішучою критикою релігії як абсолютної істини, а церкви – як соціального інституту.

Відродження інтересу до вивчення політичних та філософських поглядів мислителя відбулося у 40-их роках ХХ ст. Так, у 1945 р. за редакцією Філіпа Фонера (Philip Sheldon Foner, 1910–1994 рр.) вийшли друком твори філософа «Повне зібрання творів Томаса Пейна» («The Complete Writings of Thomas Paine», 1945 р.). У рецензії до видання «Томас Пейн, Раціоналіст» («Thomas Paine, Rationalist», 1946 р.) дослідник ранньої американської філософії Перрі Міллер (Perry Gilbert Eddy Miller, 1905–1963 рр.) зазначає, що тимчасовий інтерес до постаті мислителя був зумовлений особливостями тогочасної публіки та наголосив на зростаючій зацікавленості ХХ ст. [4, р. 228].

Вивчення раннього періоду історії американської філософії зростає у другій половині ХХ ст. разом із посиленням інтересу до ранньої американської культури. У Сполучених Штатах дослідженнями ранньої американської філософії займалися Б. Маккінон, П. Міллер, В.Л. Паррінгтон, І.В. Райлі, Г. Шнайдер та інші, радянські історики та історики філософії О.С. Богомолів, М.Є. Покровский, Є.В. Староверова, у вітчизняній традиції питаннями пуританізму, колоніальної філософії займалися П.В. Голобуцький, В.І. Любашенко, М.Г. Тофтул та інші. Проте дослідження філософських поглядів отців-засновників американської держави є лише поодинокими розвідками і не мають комплексного характеру. Втім, у 1968–1969 рр. у багатотомній збірці «Філософський спадок» («Философское наследие») вийшло два томи «Американські просвітники» («Американские Просветители. Избранные произведения в 2-х т.»), 1968–1969 рр.), упорядниками яких були М.М. Гольдберг, Б.Е. Биховський та ін. Авторству М.М. Гольдберга належать книги «Томас Пейн», 1959 р., «Вільнодумство та атеїзм в США (XVIII – XIX ст.)», 1965 р. та роботи по історії суспільної думки США.

Американське Просвітництво з'явилося на тлі пуританського світогляду, як своєрідна опозиція релігійному ригоризму. Так, наприклад: «рання американська філософія проявлялася переважно у богословських творах і церковних гімнах, а також, трохи пізніше, в працях історичної та політичної тематики» [2, с. 83]. В епоху просвітництва носіями філософської думки стали авторські трактати та белетристика, які уможливили філософський сумнів.

У 1787 р. Т. Пейн покинув Сполучені Штати та повернувся до Англії, де написав першу частину «Права людини». Цю книгу він вважав англійською версією американської книги «Здоровий глузд». Трактат «Права людини» («Rights of Man», 1791 р.), в якому виступив з обґрунтуванням Французької революції з позицій Просвітництва. Через рік Т. Пейн написав другу частину «Права людини», в якій закарбував власні політичні принципи: він наполягав на природних правах та рівності. Критикуючи деспотизм Людовика XIV, він підкреслив: «<...> люди, схоже, втратили будь-яке почуття власної гідності, споглядаючи свого великого монарха <...> Єдині ознаки свободи у той період можна знайти в працях французьких філософів. Монтеск'є, президент Парламенту Бордо, пішов настільки далі у цьому питанні, наскільки це можливо у таких умовах, обираючи між принципами і обачністю, його розум часто не договорював» [6, р. 298]. Схожої думки він був і про Вольтера, якого назвав «одночасно і підлабузником, і сатириком деспотизму. Його сильна аргументація полягла у викритті і висмію-

вання забобонів, священства, разом з урядом» [6, р. 298–299]. Втім, він досить високо оцінив дипломатичний досвід Б. Франкліна у Франції, підкреслюючи, що «філософський склад розуму» допоміг йому у вирішенні складних питань. Т. Пейн писав, що «характер філософа» разом з ерудицією допоміг йому всюди бути за свого.

Аналізуючи форми держави, Пейн розрізняв монархічну та республіканську форми. В основу цієї класифікації були покладені принципи правління – успадкування або виборність. У роботі «Права людини» Т. Пейн пише: «Дві форми правління переважають у світі: перша, коли уряд створюється шляхом виборів і представництва; друга, коли уряд успадковує владу. Перша форма називається республікою; а друга – монархією і аристократією» [5]. Ці дві різні форми ґрунтуються на двох протилежних засадах: на розумі (reason) – перша та на невіданні (ignorance) – друга. Здійснення влади вимагає талантів і здібностей, і оскільки, на думку філософа, таланти і здібності не можуть мати спадкового характеру, країна, яка керується розумом є краще влаштованою. Правління, засноване на передачі влади в спадщину є рішуче несправедливим і недосконалим, така влада, на думку Т. Пейна, неминуче стає тиранічною, а абсолютна монархія є «ганьбою для людської природи», підкреслює філософ: «Ті, хто при владі, непридатні керувати <...> народом» [1, с. 145].

У 1794 р. він написав філософську працю «Епоха розуму», в якій пропагував ідеї деїзму та віри в могутність розуму, критикуючи церковного інституту. Філософ наголошує у передмові своєї роботи на тому, що він завжди завзято відстоював право кожної людини на свою власну думку, навіть якщо вона суперечить загальноприйнятим нормам. Так само і робота Т. Пейна викликала неабиякий резонанс, оскільки ідеї, викладені в ній, більше стосувалися філософії здорового глузду, ніж теологічних доктрин. Усі релігії, на думку мислителя, є винаходом людей задля залякування та поневолення. Т. Пейн критикує церковні інститути та заможене духовенство, що посилює його віру у необхідність релігійної революції після політичної, щоб врешті-решт людство повернулося б до чистої, справжньої теології та віри в єдиного Бога.

Філософські погляди на релігію Т. Пейна не сильно відрізнялися від думок багатьох представників не лише американського Просвітництва, але й Просвітництва загалом. Характерною лише для нього рисою можна назвати те, що він, на відміну від інших інтелектуалів, висвітлював власні ідеї для публіки у власних книгах, у той час як більшість листувалась між собою. Просвітники обмінювалися думками, особливо такими небезпечними, як про релігію, між собою більш таємно, що вилилось у багату спадщину філософської белетристики. Навіть «Епоху розуму», як зазначають всі біографи, філософ писав, будучи ув'язненим за власну просвітницьку діяльність. Із цього приводу Джил Лепоре пише: «Пейн писав, як завжди, для всіх. Його сучасники вважали, що радикальні філософські спекуляції, особливо критика релігії, мали бути розділені лише з людьми освіти. Бідним не можна довіряти такі поняття» [3]. Важливо, що філософські погляди Т. Пейна на релігію нероздільно пов'язані з його думками про владу та політику. У висновку до «Епохи розуму» мислитель пише: «Схема Християнської Церкви та всіх інших винайдених систем релігії існує для того, щоб тримати людину в незнанні Творця, як це відбувається коли уряд не бажає, щоб людина знала про свої права» [5].

Аналіз релігійного світогляду мислитель починає з пошуку певного аподиктичного знання про ту чи іншу релігію, а саме про джерела сакрального знання. Так, досліджуючи історію про месій та про божественні одкровення, Т. Пейн наводить приклад: «У євреїв є Мойсей, у християн – Ісус Христос, апостоли і святі, у турків – Магомет, як ніби шлях до Бога не відкритий однаково для кожної людини» [5]. Кожна релігія має тексти, які називаються одкровеннями, ці слова Бога в юдеїв були передані Мойсеєм, у християн у результаті

божого натхнення, у мусульман Коран було принесено янголами з неба. Резюмуючи вищезазначене, Т. Пейн ствердно проголошує невіру у жодну з релігій: «<...> що стосується мене, то я не вірю їм усім» [5]. Філософ досліджує саме поняття одкровення (revelation), яке означає безпосередню комунікацію Бога та людини, певний таємничий акт: «Одкровення – це повідомлення того, що людина, якій ця річ розкривається, раніше не знала» [5]. У такому разі одкровення є таким лише тоді, коли воно адресоване першій особі, а після того, коли вона переказує його, це вже тільки слова, в які інші можуть лише вірити. Якщо перекази одкровенень стають багатовіковою традицією, то є велика вірогідність викривлень, спотворень та запозичень. Ось чому Т. Пейн вважає, що необхідно дослідити, як «теорія так званої християнської церкви виникла з залишків міфології <...> Статуя Марії замінила статую Діани Ефеської; обожнювання героїв перетворилося на канонізацію святих; міфологи мали богів на будь-який випадок; християнські міфологи мали стільки ж так само; церква стала такою ж переповненою святими, як Пантеон – героями, а Рим був місцем для одних, а згодом для інших. Християнська теорія є ні чим іншим, як ідолопоклонством давніх міфологів, так само пристосована до цілей влади та збагачення; і це все залишається на долю розуму та філософії бути усуненим як звичайне шахрайство» [5].

Філософ робить певну оцінку особистості Ісуса та історії його життя та діянь, наголошуючи на тому, що мораль, яку проповідував та яку сповідував месія, була благородною. І хоча такі повчання зустрічаються і в конфуціанстві, і у вченнях певних давньогрецьких філософів, всіх, хто шанує добродійність, етика Христа, на думку Т. Пейна, є найкращою з можливих. Втім, вчення та події життя месії не позбавлені суперечностей. По-перше, щодо вознесіння: чому лише невелика кількість людей була свідками настільки важливої події. Це повертає до міркувань про природу одкровення. По-друге, Т. Пейн вважає, що досить дивно є традиція цитування старозавітних юдеїв, які так і не визнали Христа у питаннях християнської віри. Філософ продовжує: «Ісус проповідував чудову мораль та рівність всіх людей», проте «християнська міфологія зіставлена частково з давньої міфології, частково з юдейських оповідей» [5]. Історія була б менш суперечливою, на думку філософа, якби міфологи розповіли б історію світу навпаки, а саме, що всемогутній Бог змусив зло постати розп'ятим в образі змія, щоб добро перемогло. Втім, замість цього «грішник торжествує, а всемогутній зазнає поразки» [5].

У дусі американського Просвітництва Т. Пейн розцінює Всесвіт як механізм, який знаходиться у постійному русі. На думку філософа, очевидним є те, що не людина «запалює сонце, спричиняє дощі, збагачує землі» [5]. І хоча філософ не називає себе деїстом, він пише: «Погляди, які я висунув <...> є наслідком найбільш ясної та довгострокової переконаності, що Біблія та Заповіт є нав'язаними світові, що гріхопадіння людини, свідчення Ісуса Христа, як Сина Божого, і його смерть існують лиш для того, щоб заспокоїти гнів Божий, – це всі казкові вигадки, негідні мудрості та могутності Всевишнього; єдиною справжньою релігією є Деїзм» [6, р. 582–583]. Філософ впевнений, що характерною рисою його часу є усюдисуша зневіра у правдивість вчення церкви. У пошуках справжньої теології філософ переконував, що сумнів не применшить віри аж ніяк, втім, тих, хто сумнівається вони переконують, у що саме варто вірити. Так християнські міфологи особисто у минулому визначили тексти, які лягли в основу християнського вчення, а ті, що не підійшли, були проголошені апокрифами. Іронічно, але люди вірять у те, що колись голосуванням обрали самі ж люди. Пророків філософ іменує поетами, і їх творчість лягла в основу Святого Питання.

Аналізуючи сакральні тексти, Т. Пейн звертає увагу на тривалу історію переписування та передруків, наголошуючи на таких нюансах, як пошук відповідних слів при пере-

кладі тексту. Слова постійно змінюють сенс, немає універсальної мови, сумнівно, що мова може слугувати для передачі божої істини: «Слово Боже не може існувати ні в одній письмовій, ні в розмовній людській мові<...> Слово Боже існує в якомусь іншому виді» [5]. Якби Ісус мав намір заснувати нову релігію, стверджує філософ, він, безсумнівно, написав би її систему сам або зробив би так, щоб вона була написана за його життя. Втім, творів його авторства не залишилось, всі книги Нового Завіту були написані після його смерті. Мислитель наголошує, що месія вчив моральним принципам і не творив жодної системи, але вже люди, використовуючи обрані тексти, створили систему з розгалуженою ієрархією, індульгенціями та чистилищем: «Церква створила систему релігії, дуже суперечливу характеру особи, ім'я якої вона носить» [5].

Радикальна критика філософом релігії несе в собі застереження, якими мислитель прагнув поділитися з людьми. Найкращий божий дар – це розум, вважає Т. Пейн, як справжній просвітник. Людському розуму відкрита єдина ідея, яка пов'язана з Богом, – це те, що він є першопричиною всіх речей (first cause). Досліджуючи існування Бога, його атрибути, мислитель визначає: «Важко усвідомити, що простір не має кінця, але ще важче зрозуміти його скінченність. Вище людських сил осягнути вічну протяжність того, що ми називаємо часом, але ще неймовірніше уявити час, коли не буде часу» [5]. Все в світі має причину, як-то у кожного є батько, жодна істота сама себе не створила, кожна подія є наслідком якоїсь причини. Аналізуючи тотальну причинність, філософ доходить висновку, що Бог є першопричиною, і людина здатна відкрити його завдяки розуму. Мислителя не влаштовує, що у сакральних текстах мало уваги приділяється самому Богові, майже єдині частини в Біблії, на думку Т. Пейна, в яких описуються уявлення про Бога, – це деякі глави в книзі Йова і 19-й [19-й псалом англійського тексту відповідає 18-му псалму українського тексту] та 8-й псалом. Ці частини, філософ називає справжніми дійстичними творами, бо вони розглядають божество в його творіннях, не спираючись на інші тексти. У процесі пізнання Бога розуму доступна ідея його існування, але недоступні всі атрибути Всевишнього.

У власних роздумах про християнство, як про систему, Т. Пейн вважає її насправді атеїстичною. Справа в тому, що вся мета релігії, на думку мислителя, «сповідувати більше людину, ніж Бога<...> Вона [християнська релігія] являє собою суміш обожнення людини (manism) та частини деїзму, та настільки ж близька до атеїзму, як сутінки до темряви» [6, р. 486–487]. Критика Т. Пейна спрямована проти посередників, проти месій, які, на його думку, затьмарюють велич Бога. Як справжній просвітник він звертається до фізичної аналогії, порівнюючи Бога з сонцем, а месію з місяцем у час затемнення. Бог є першопричиною, вищим розумом, всемогутнім творцем, який не брав участі у всіх сумнівних історіях давнини, а створив орбіти планет та заклав фізичні закони в цей світ, тому жодним би чином не допустив би такого затемнення.

Теологія, на відміну від «справжньої теології», досліджує людські діяння, людські історії та людські погляди, думки, фантазії щодо самого Бога. Покоління міфотворців та теологів займалися тим, що досліджували не самого Бога в його діяннях, а діяння людей про Бога, і в цьому криється головна суперечність.

Розум Т. Пейна повертається від релігії до світу фізичної реальності. На думку мислителя, всі ті знання, які називались натуральною філософією (natural philosophy) за його часів, і які охоплювали проблеми математики, фізики і астрономії, яка посідає чільне місце серед всіх наук, дають нам уявлення про справжні діяння Бога. Всемогутній залишив своєрідні сліди, за яким можна відшукати божу мудрість та «справжню теологію», і цими слідами є складні та прекрасні божі діяння.

Людина не здатна створити щось вічне та незмінне, наголошує мислитель, усі людські винаходи неідеальні. «Вічними та незмінними, є закони, за якими рухаються небесні тіла, вічними та незмінними є принципи, на кшталт фізичних законів» [6, р. 488]. Врешті-решт, філософ приходить до своєрідної максими, що «людина не творить принципи (principles), вона здатна лише відкривати їх» [6, р. 488]. Ці принципи є логічними правилами, фізичними законами та необхідністю (necessity), яку Бог заклав у цей світ. Так, наприклад, стверджує філософ, принцип важелю буде існувати, якщо самого важелю не існує. У своїх поглядах на цю проблему філософ дотичний до середньовічної суперечки між реалістами та номіналістами у питаннях універсалій. Так, у питанні, чи існують універсальні люди, тварини чи навіть троянди, реалісти, на відміну від номіналістів, беззаперечно стверджували позитивно. Трикутник існує незалежно від людини, і навіть, якщо намалювати трикутник, це не буде його винаходом. Намальований трикутник буде лише «образом принципу», тому можна погодитися, що філософським розмислам Т. Пейна характерні ідеалістичні мотиви, оскільки він стверджує про вічність та незмінність принципів та їхні змінні образи.

У власних релігійних пошуках справжньої теології Т. Пейн, подібно до інших просвітників, схилився до деїзму та теофілантропії. Мислитель вважає Біблію виключно літературною спадщиною, а не натхненним духом сакральним текстом.

На початку трактату «Епоха розуму» у першій частині автор стверджує: «Я вірю в одного бога і не більше, і сподіваюся на щастя після цього життя <...> Я вірю в рівність людей <...> Я не вірю у віровчення, яке сповідує єврейська церква, римська церква, грецька церква, турецька церква, протестантська церква і жодна з церков, про які я знаю. Мій власний розум – це моя власна церква» [5]. Ця цитата якнайкраще характеризує погляди Т. Пейна як релігійного раціоналіста.

Список використаної літератури

1. Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 255 с.
2. Соболевський Я.А. Провіденціальні мотиви в філософських поглядах перших колоністів Нової Англії. Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. № 18. С. 82–89.
3. Lepore J. The Sharpened Quill. The New Yorker. October 16, 2006 Issue. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2006/10/16/the-sharpened-quill> (viewed on February 28, 2018).
4. Miller P. Thomas Paine, Rationalist. The Nation. Vol. 162. New York City, 1946. PP. 228–231.
5. Paine T. The Age of Reason. New York: Citadel Press, 1974. 190 p. URL: <http://www.ushistory.org/paine/rights/index.htm> (viewed on February 28, 2018).
6. The complete writings of Thomas Paine. Collected and edited by Philip S. Foner. Complete in two volume. New York: Citadel Press, 1945. Vol 1-2. 632 p.
7. Warren Mercy Otis. History of the Rise, Progress, and Termination of the American Revolution. Indianapolis: Liberty Fund, 1994. URL: http://oll.libertyfund.org/titles/815#Warren_0025-01_1479 (viewed on February 28, 2018).

**THE PROBLEM OF “TRUE THEOLOGY”
IN THE PHILOSOPHY OF THOMAS PAINE**

Yaroslav Sobolievskiy

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, History of Philosophy Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Philosophical views of the American educator Thomas Paine are examined in this article. The public, political, utopian ideas of the philosopher about the creation of a civil republic in America are revealed. The connection between the political and religious, philosophical ideas of Thomas Paine is demonstrated, as well as his enlightenment belief in the inevitability of scientific and social progress. In the search for true theology, the thinker turns to the rational analysis of sacred texts and rituals, as a result defines his position as deistic. God's truth cannot be contained in the form of human words, but only in direct revelation.

Key words: Thomas Payne, American philosophy, American Enlightenment, theology, man.

УДК 232.1

РОЗВИТОК ХРИСТОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АПОСТОЛЬСЬКИХ ОТЦІВ

Олег Соколовський

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Здійснено аналіз христологічних концепцій апостольських Отців, які мали суперечливі моменти в змістовому й формальному відображенні. Встановлено, що апостольські Отці сформували христологічний погляд на Христа як на єдину особу Боголюдини, яка поєднала Божественну та людську природи в тісну іпостасну єдність. Доведено, що акт боготілення сприймався ними не лише як реальний факт народження Христа від Діви Марії, а також як ікономія в сотеріологічному значенні.

Ключові слова: христологія, доктрина, титул, есхатологія, Логос, «Месія», «Син Божий», «Син Людський».

Християнська культура як цілісна духовна традиція впродовж тривалого часу визначала здатність спільнот замислюватися над сенсом людського існування крізь призму релігійної парадигми світобачення, світосприйняття та світопереживання. Зважаючи, що секуляризаційні тенденції, які потенційно можуть знайти придатний ґрунт для свого поширення на теренах демократичної України, у наш час актуальною постає проблема внутрішньої єдності християнства, без якої неможливий духовний розвиток людини із чітко визначеною системою смисложиттєвих координат.

У зазначеному контексті важливе значення набуває христологічна проблематика, основні положення якої мають не лише теоретичне, а й практичне застосування в різних варіаціях релігійних систем. Тому її дослідження у філософсько-релігійному контексті і вивчення всіх її теологічних аспектів є потребою, зумовленою часом. Зважаючи на це, предметом нашого дослідження стане історія христологічних теорій, відображених у літературі апостольських Отців.

У статті здійснено аналіз основних тенденцій при вивченні проблеми формування христологічних положень християнської патристики на основі праць богословів Л. Беркхова, Г. Вермеша, І. Мейєндорфа, О. Меня, Л. Писарева, М. Поснова А. Сидорова, які зосереджувалися переважно на історичному контексті процесу становлення христології. Проте в працях зазначених дослідників христологічна доктрина не посіла належного місця, хоча саме вона є смисловим центром християнського віровчення. При аналізі літератури дослідження було зазначено, що проблемою христологічної доктрини займаються переважно теологи, це вказує на недостатність висвітлення цієї проблематики в сучасному релігієзнавстві.

У своєму аналізі ми будемо виходити з того, що дослідження святоотцівської христології потребує виконання двох завдань: простежити джерела і розвиток христологічних ідей та систематизувати основний зміст христологічного вчення. Складність цього завдання полягає у відсутності єдиного методологічного підходу. Важливо зазначити, що більшість дослідників під час аналізу христології апостольських Отців надає перевагу історичному розвитку христологічної доктрини або послуговується розбором семантики

христологічної терміносистеми, вибудовуючи на їх основі історичну лінію. Використання зазначених підходів окремо призводить до нагромадження всієї проблематики новозавітного богослов'я в межах конкретної теми.

У сучасному богослов'ї утвердилося переконання, що розгляд христології в межах історичного підходу викривляє розуміння ранньохристиянської віри, якщо спочатку не осмислити первинний текст або підходити до нього з упередженими судженнями. Зазначений спосіб аналізу христологічної доктрини властивий богословському осмисленню цієї проблематики, однак унеможлиблює використання інших міждисциплінарних підходів. Загалом ми вважаємо прийнятним використання історичного методу, котрий дасть змогу простежити трансформацію ранньохристиянської христології й окреслити серед розмаїття концепцій спільний погляд на христологічну доктрину. Таким чином, ми проаналізуємо семантику титулів Ісуса Христа в творах апостольських Отців, потім прослідкуємо історичний розвиток христологічної доктрини в різних формах її вираження, а також визначимо загальні основи, об'єднуючи різні концепції.

Звернення до семантичного аналізу титулів Ісуса Христа, як у Новому Завіті, так і в апостольській літературі, зумовлено використанням нової доктринальної термінології в сучасних христологічних системах. Її застосування має ґрунтуватися на догматичній традиції для рівнозначного наукового інструментарію при тлумаченні христологічної доктрини. Нехтування цим принципом призведе, за словами С. Булгакова, до прямого розриву зі святоотцівським письмовим переказом [1, с. 38]. Тому потреба релігієзнавчого аналізу терміносистеми новозавітної христології є важливою передумовою об'єктивного і повного дослідження. Ігнорування святоотцівської термінології, яка стала основою формулювання християнських догматів, призведе до викривлення соборної догматичної думки. Новітня термінологія створює можливість довільної інтерпретації доктрини за допомогою сучасних мовних засобів. Тому святоотцівська термінологія потребує точної розробки, без якої не можливе комплексне релігієзнавче дослідження.

Зауважимо, що мужами або апостольськими Отцями називають авторів ранньохристиянських творів, більшість з яких не була учнями апостолів. Натомість богословська спадщина апостольських Отців пов'язана з розвитком христологічної доктрини в донікейський період, проте деякі вчені вказують на компілятивний характер їх творів, представлених у дослівних цитатах Святого Письма [2, с. 37–38]. Крім того, узгодження позиції з приводу ідентифікації авторства творів із безпосередньою діяльністю Отців піддається сумніву [3, с. 164]. Тому більшість учених ототожнює праці з тими Отцями Церкви, авторитет яких не викликає заперечень – Варнава, Єрма, Климент Римський, Полікарп, Папій та Ігнатій. Основний зміст їх творів повністю узгоджується зі Святим Письмом, ускладнюючи дослідження поглядів самих Отців, які повторюють вже відомі свідчення, не коментуючи і систематизуючи їх [3, с. 157]. Незважаючи на це, твори апостольських Отців є важливими при дослідженні розвитку христологічної доктрини, оскільки вони свідчать про канонічність і цілісність книг Нового Заповіту й утворюють богословський зв'язок між новозавітними текстами та більш систематизованими писаннями апологетів II ст.

Центральна ідея христології апостольських Отців міститься в ікономії, через Божий план спасіння, в якому Христос представлений як Спаситель і Син Божий. Таким чином, у посланнях вони підкреслюють божественну сутність Христа, який за своєю природою є істинним Богом. Цей аспект є важливим для подальшого розвитку христологічної доктрини в християнському богослов'ї, оскільки протиставлялася христологія ебїонітів та гностиків, які мали власні переконання з цього приводу. Ебїоніти вважали Христа звичайною людиною, поєданою з Богом на моральних основах. Натомість гностики, не заперечуючи Його

божественної сутності, вважали Христа божественним еоном, що зійшов із плероми Бога на землю для звершення спасіння людини. Таким чином, у теологічних посланнях апостольських Отців надавалося конструювання христологічної проблеми, за яким одночасно спростовувалися як ебіонітський адопціонізм, так і гностичний еонізм через утвердження божественної гідності особи Христа Спасителя.

Христологія гностицизму сприяла усвідомленню апостольськими Отцями значення іншого аспекту христологічної проблеми, яке торкалося вчення про людське єство Христа. Вчення гностиків про спасіння відображало ідеї дуалістичної філософії, це в христології призвело до заперечення людської природи Христа або ототожнення Його із примарною сутністю. Гностики вважали, що між божественним Христом (еоном) та людиною Ісусом був лише зовнішній зв'язок, протиставляючи дві природи Христа: божественну (Христос) і людську (Ісус). Ебіонізм, натомість, був послідовником адаптаційної христології, коли протиставлялася ідея Ісуса як звичайної людини та Бога Єгови. Таким чином, христологічні доктрини гностицизму й ебіонізму прямо суперечили ортодоксальній ідеї боговтілення, створюючи небезпеку викривлення християнського вчення. Тому, небезпідставно, значну увагу апостольські Отці приділяли обґрунтуванню христології людської природи Ісуса Христа. Однак розрізненість христологічних ідей у творах апостольських Отців потребує їх систематизації та виокремлення на їх основі тих концепцій, які сприяли подальшому розвитку христології.

Найбільш повне визначення людської природи Христа міститься в христології апостольського Отця Ігнатія Богоносця. Його послання є найбільш ранніми свідченнями про книги Нового Заповіту. Вони містять посилання на Євангелії від Матвія, Луки та Івана, тим самим підтверджуючи загальноживаність новозавітної літератури на межі I–II ст. [4, с. 471].

У посланні до Єфесян (1:3) він вказує наявність у Христа реальної людської природи, а не примарної, на протигагу гностицизму. Стверджуючи, що Христос є Богом, Ігнатій поєднав дві природи в одній Особі, заперечуючи христологію ебіонізму [5, с. 11]. У подальших своїх роздумах Ігнатій розкриває низку христологічних положень, вибудовуючи сотеріологічне вчення. У теорії спасіння христологічна концепція апостольського Отця набуває остаточного формулювання, встановлюючи значення викупної жертви Ісуса Христа, як Бога і людини, не лише для душі, а й для тіла [3, с. 164]. Таким чином, Ігнатій Богоносець формулює христологічні положення, які в поєднанні з сотеріологією протиставляються христологічним доктринам гностицизму і ебіонізму у вигляді систематизованої концепції.

У христологічній доктрині Ігнатій розрізняє дві природи Ісуса Христа в протиставленні між собою. Він є «тілесним і духовним, народженим й ненародженим, Богом у плоті та смерті, схильним до страждання й без емоційним» [6, с. 24]. Ці христологічні анти тези, які зустрічаються в посланнях Ігнатія тринадцять разів, акцентують на історичному характері Втілення і Відкуплення, із метою показати єдність Христа з Богом Отцем [7, с. 129]. Особливе значення в христологічній концепції Ігнатія посідає тема гармонійної єдності людської та божественної природи Ісуса Христа. Саме цей христологічний аспект дає змогу стверджувати, що Ігнатій одним із перших в історії християнського богослов'я формулює вчення про «взаємне спілкування властивостей» двох природ Христа [7, с. 130], встановлюючи зв'язок із теорією спасіння.

Християнство як релігія Одкровення потребувало роз'яснення образу Христа, який прийшов у людській подобі, як антитеза докетичної христології та сотеріології гностиків. Цим і зумовлене висвітлення Ігнатієм у посланнях фактів земного життя й діяльності Христа, від народження до Воскресіння. Народження Христа стало символом творення «досконалої людини», чка прийняла не примарний, а людський образ: «Христос є Сином

людським – з роду Давидова – і в той же час Сином Божим» [8, с. 385]. Ця позиція апостольського Отця встановила взаємозумовленість христології та сотерології.

Важливим аспектом христологічної доктрини Ігнатія стало введення трансцендентного смислу іпостастного поєднання божественної та людської природи. Такий підхід призвів до отождолення апостольським Отцем понять Сина Божого і Христа: «Син Божий є Христом, тому що Він від віку був призначений Отцем для виконання таємниці відкуплення роду людського – у плоті людській» [8, с. 386]. Однак ідея трансценденталізму властива також христологічним концепціям гностицизму, провокуючи ідентифікацію системи поглядів на цю проблематику. Втім, характер докетичного вчення, відображеного в христології гностицизму, яке витікає з уявлень гнозису, спростовує зв'язок доктринальних положень у питанні трансцендентної тілесності Христа.

Сприйняття Христа як істинної людини, за твердженням Ігнатія, дасть змогу християнам знайти шлях до спасіння. Христос, проповіданий гностицизмом як безтілесний еон, не пов'язаний з емпіричною людиною і не може бути, на думку Ігнатія, основою спасіння, а тому має бути відкинутим та заміненим історичним Христом, який, вступивши в органічний зв'язок з усім людством, став початком реального, а не примарного порятунку душі та тіла людини [9, с. 20–21].

Подібні ідеї в своїй христологічній концепції розвивав апостольський Отець Полікарп. До нас дійшли три документи, пов'язані з апостольським Отцем: «Лист святому Ігнатію Полікарпу», «Послання до Філіппінців» самого Полікарпа і опис його мучеництва в «Посланні Смирнської Церкви до Філомелійської Церкви» [9, с. 27]. Важливо зазначити, що його христологічна тематика вибудовувала осмислення сутності християнства. Відносно Ісуса Христа Полікарп крім традиційних титулів тричі використовує поняття «раб», яке часто застосовували ранньохристиянські автори, що знайшло своє відображення в Дідисі та Першому посланні Климента [10, с. 253]. Христос також є єдиним Посередником між першою Особою Святої Трійці і людьми, через Якого Отець відкривається людям для Його пізнання [7, с. 145].

Заперечення людської природи Христа як основоположної ідеї Святого Письма для Полікарпа було рівноцінним спростуванню самого християнства. Ідея боговтілення для апостольського Отця набуває характеру втілення Христа в людський стан як підґрунтя особистісного виправдання [8, с. 389]. При цьому умовами викупної жертви Спасителя були факти Його страждань, смерті та воскресіння в людському тілі.

«Послання» апостольського Отця Варнави є апологією проти христології ебїонізму та трактуванням Старого Заповіту. На переконання Д. Гусева, це «послання належить найглибшій християнській традиції» [11, с. 49]. Варнава відзначає наявність прихованих символів Старого Заповіту, які безпосередньо стосуються Ісуса Христа, розкриваються і знаходять у Ньому здійснення. На думку Г. Вермеша, христологія Послання Варнави значно розвиненіша від доктрин інших апостольських Отців і сягає Павлових та Іванових висот [10, с. 226]. Христологія «Послання» позначає вічність та божество Ісуса Христа, Який «Господом всієї вселеної, Якому раніше створення світу Отець говорив: «Створімо людину за образом і за подобою Нашою»» (5:6). Важливим у христологічному значенні є використання Варновою титулів «Син» і «Син Божий» у Посланні близько двадцяти разів, причому останній, як і Ігнатій Богоносець, він протиставляє в христологічному контексті імені «Син Людський». Він вважає: «Не Син Людський, а Син Божий з'явився в прообразі і в плоті <...> для того, щоб люди могли врятуватися» [6, с. 32].

Боговтілення апостольським Отцем розглядається в антропологічному значенні творення людини, на думку Варнави, вказує на прихід Христа в людській плоті. Важливо відзначити, що подібно Ігнатію Варнава застосовує окремий термін для Христа в людському

тілі, який осмислюється як «сосуд духу», з метою показати Його реальне, а не примарне боговтілення [8, с. 390]. Мета пришестя Христа у плоті є подвійною – викупити людство і наповнити міру гріхів юдеїв. Звершення Варнавою визначається в значенні викупної діяльності Христа в плоті, принесений як жертва за гріхи наші, «щоб скасувати смерть та показати воскресіння з мертвих» [3, с. 160]. Саме спасіння полягало у відродженні людей із Господнім посередництвом прощення гріхів, що дає початок нового життя. Тому заново сотворені Ним люди мають душу немовляти. Значення викуплення Христа людиною усвідомлює й засвоює хрещенням: «Ми входимо в воду повні гріхів і нечистоти, а виходимо із неї з надбанням – зі страхом у серці і надією на Ісуса в душі» [8, с. 390]. Есхатологія послання пройнята хіліазмом. Таким чином, як вважає Г. Вермеш, Послання Варнави зазнало впливу христологічних доктрин апостола Павла та новозавітних думок євангеліста Івана [10, с. 228]. Ісус описується як есхатологічний Син Божий, Який існував ще до створення світу. Він Варнавою прямо не називався Богом, але Його людське тіло свідомо приховувало божественну сутність.

Для аналізу христологічної доктрини апостольського періоду важливими є свідчення ранньохристиянського мислителя Климента Римського. У своїх Посланнях він цитує євангелістів Матвія, Марка, Луку та міркування апостола Павла про Ісуса Христа, підтверджуючи широку вживаність книг Нового Заповіту серед християн [12, с. 65]. У христологічній доктрині апостольського Отця Климента Римського боговтілення розглядається як беззаперечний доказ людської та божественної сутності Христа: «У любові прийняв нас Господь; за любов, яку мав до нас, Ісус Христос, Господь наш, з волі Божої, дав кров задля нас, і плоть за плоть нашу, і душу – за душі наші, і, таким чином, вчинив спокуту для всіх тих хто сподівається на Бога, і всьому світу дарував благодать покаяння. Христос – наш порятуюнок і Помічник у наших слабостях» [6, с. 19]. У людській сутності Христа Климент виокремлює наявність тіла і душі як доказ приналежності до людського роду.

Однак у своєму «Другому посланні до Коринтян» Климент у христологічній тематиці підкреслює божественну сутність Христа, яка позначається поняттям «Дух». При цьому значення «Духа» для апостольського Отця є тотожним людському тілу в інтерпретації євангеліста Івана: «І Слово сталося тілом, і перебувало між ними, повне благодаті та правди» (Івана 1:14). Характерною особливістю антропологічного виміру христології Климента є вчення про приниження Господа через прийняття на Себе людського єства. Сам процес приниження як «викупної жертви за гріхи всього світу», доволі детально зображується і тісно переплітається з сотеріологічним вченням [7, с. 106]. Автор цього твору, під впливом аскетичних ідей, що протиставлені христології ортодоксального християнства, прямо та рішуче говорить на користь визнання в Особі Христа не лише божественної, а й людської природи, оскільки лише в такій іпостасі Христос може слугувати основою спасіння людини – не лише по духу, але й по тілу. «Як Христос Господь, спас нас, хоч досі був духом, але зробився плоттю й таким чином призвав нас: так і ми отримаємо винагороду в цій плоті» [8, с. 291–292]. Важливо зазначити, що втілення Христа проголошується основою нашого спасіння саме в людській подобі, тому Христу властива реальна, а не примарна плоть.

Повноцінне довершення христологічна концепція апостольських Отців здобула в інтуїтивній христології Єрми, відображеній у трактаті «Пастор». Центральною ідеєю твору є проблема християнської моральності, яка розкривається покаянням. Догматичні переконання Єрми формулюються в невиразній формі, зокрема в ученні про Бога, до Якого він замість терміну «Отець» застосовує поняття «Господь», що в ранньохристиянській писемності вживався переважно по відношенню до Христа, а не до першої Особи Святої Трійці [7, с. 163]. У «Пасторі» Бог з'являється не стільки як «Отець» для християн, а скоріше, як «Пан».

Звідси християни характеризуються не як «чада Божі», а «раби Божі». Утім, для автора Бог є Творцем світу і «Владикою» не лише людських, але й інших істот.

Взявши за основу христологію Ігнатія Богоносця, Єрма запропонував оригінальну реконструкцію христологічної проблеми, побудовану на характеристиці людської природи в Особі Христа. Тому його доктрина має суперечливий і двозначний характер. У творі «Пастор» Єрма не вживає імені Ісуса Христа й поняття «Логос», а найпоширенішим христологічним титулом є «Син Божий» та «Син Господа», які використовуються в синонімічному значенні [7, с. 164]. Доволі часто Друга і Третя Особи Святої Трійці ототожнюються, при цьому в онтології Христа Єрма виокремлює дві особливості: буття Сина як «Святого Духа» та буття Сина як «раба Божого» або «Сина Божого» [8, с. 392–393]. У христологічній концепції Єрми «Син-Святий Дух» є визначенням божественної природи Христа, а «Син-Раб Божий» – Його людська сутність.

Таким чином, христологія Єрми розкриває онтологічну сутність Ісуса Христа – людську і божественну, визначаючи Його зверхність над усіма іншими свідомими істотами, які були Ним створені. Ця властивість, яка вирізняє Його від решти живих творінь, апостольським Отцем зображується в акті боговтілення, який формує двоїтий погляд на христологію: «Передіснуючий Святий Дух Бог, що створив всяку тварюку, поселив в плоть, яку Він обрав. І ця плоть, в яку вселився Святий Дух, добре послужила Йому, ходячи в чистоті та святості й нічим не осквернивши Дух. А оскільки вона жила прекрасно і непорочно, трудячись разом із Духом і сприяючи Йому в усякій справі, а також поступаючи гідно і мужньо, то Бог обрав її до спілкування зі Святим Духом. Бо життя плоті цій догодило Богові, тому що вона не осквернилася на землі, маючи в собі Святий Дух. І Бог тримав раду з Сином й зі славними Ангелами, щоб ця плоть, що непорочно послужила Духу, набула місця того, що упокоїло і не втратила нагороду за своє служіння» [7, с. 164]. Якщо під вказаним виразом Святий Дух уособлює Третю Особу, тоді в акті боговтілення він сходиться з Особою Сина, як Другою Іпостассю, розчиняється в ній, наділяючи Христа божественною природою.

На думку Поснова, Єрма не випадково акцентував увагу на плоті Христа, зображаючи її активним початком у боголюдській Особі Христа, яка «діє разом із Духом Божим та з Його допомогою» [8, с. 394]. Таким способом автор «Пастора» прагнув зобразити взаємодію божественної і людської природи в Особі Боголюдини Христа. Хоча титул «Син Божий» Єрмою застосовується для позначення «рабської» (людської природи), через взаємодію двох властивостей він відноситься до Христа. Враховуючи особливість світосприйняття автора і символічність його твору, христологічна доктрина апостольського Отця не викликала нарікань із боку ранньохристиянських богословів, які розуміли специфіку подібного мислення, використовуючи «Пастор» переважно в контексті вивчення християнської моралі.

Таким чином, христологія апостольських Отців, яка вибудовувалася в полеміці з гностиками й ебіонітами, мала багато суперечливих моментів у змістовому і формальному відображенні. Незважаючи на це, вони, беззаперечно, сповідували віру в Христа як Бога. При цьому поєднання божественної та людської природи осмислювалося в тісній іпостасній єдності, що сформувало христологічний погляд Христа як єдину особу Боголюдини. На протигагу гностикам, вони не бачили відмінностей між божественним Христом і людиною Ісусом, а поєднання двох сутностей розкривалося в передіснуванні Христа. При цьому акт боговтілення сприймався не лише як реальний факт народження Христа від Діви Марії, а також як ікономія в сотеріологічному значенні. Звідси витікало ототожнення імен Ісус Христос і Син Божий, для позначення буття другої іпостасі Святої Трійці. Богосинівство Христа, на відміну від ебіонітів, не ідентифікується із хрещенням, а розкривається вічним актом трансцендентних відносин Божества, так що «в момент зачаття Ісус виступає Богом,

бо Він був зачатий від Духа Святого по божественній волі». Історичні факти народження, страждання, воскресіння Христа розглядаються апостольськими Отцями як божественні діяння в умовах земного життя. Важливо зазначити, що спасіння людини в ученнях апостольських виводилося з христологічних положень.

Список використаної літератури

1. Булгаков С. Догмат и догматика. Живое предание. Православие в современности. М., 1997. С. 8–25.
2. Беркхов Л. История христианских доктрин / пер. с англ. М.С. Каретникова; богослов. ред. К. Пеннер. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2000. 317 с.
3. Поснов М. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). Брюссель: Жизнь с Богом, 1964. 614 с.
4. Мень А. Игнатий Богоносец / Библиологический словарь: в 3 т. Т. 1. А–И. М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. С. 471–472.
5. Храните веру и любовь и на деле показывайте себя христианами / Летописец. Издание храма в честь святого равноапостольного князя Владимира Днепропетровской епархии Украинской Православной Церкви. 2010. № 1 (11). С. 10–11.
6. Скурат К. Святыя отцы и церковные писатели (I-V вв.): Учеб. пособие. Воронеж, 1998. 400 с.
7. Сидоров А. Святоотеческое наследие и церковные древности. Т. 2: Доникийские отцы Церкви и церковные писатели. М.: Сибирская Благовонница, 2011. 528 с.
8. Писарев Л. Очерки из истории христианского вероучения патристического периода: Век мужей апостольских (I и начало II в.). Казань: Центральная типография, 1915. 653 с.
9. Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие / Пер. с англ. Л. Волохонской. Изд. 4-е, испр. и доп. К.: храм прп. Агапита Печерского, 2002. 360 с.
10. Вермеш Г. Христианство: как все начиналось / пер. с англ. Г.Г. Ястребова. М.: Эксмо, 2014. 384 с.
11. Гусев Д. Чтение по патрологии. Вып. 1: Введение в Патрологию и век Мужей апостольских. Казань, 1895. 278 с.
12. Мень А. Климент Римский / Библиологический словарь: в 3 т. Т. 2. К–П. М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. С. 65.

DEVELOPMENT OF CHRISTOLOGICAL MENTIONS IN THE CREATIVE HERITAGE OF APOSTLES FATHERS

Oleg Sokolovskyi

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

An analysis of the Christological concepts of the Apostolic Fathers, which had controversial moments in the content and formal reflection, was analyzed. It has been established that the Apostolic Fathers formed the Christological view of Christ as the only person of the God-man, which united the divine and human nature into a close, hypostasis unity. It is proved that the act of incarnation was perceived not only as a real fact of the birth of Christ from the Virgin Mary, but also as iconomy in the soteriological meaning.

Key words: Christology, doctrine, title, eschatology, Logos, “Messiah”, “Son of God”, “Son of man”.

УДК 322;130.3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОН'ЮНКТУР У КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ НА РЕЛІГІЙНО ПЕРМАНЕНТНУ СВІДОМІСТЬ

Іван Цихуляк

*Чернівецький національний університет,
кафедра культурології, релігієзнавства та теології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Черговий, ювілейний рубікон української незалежності не тільки воскресив мертвий вірус суто національної проблематики, але й осучаснив нео-сервіс фундаментального аналізу. Спонукав до пошуків ціннісних ідеологічних орієнтацій як системуутворюючих факторів громадської активності. У фокусі наукового огляду суспільний продукт – трансформація ідеологій та вплив на суспільну та релігійну свідомість, які характеризують актуальні зміни в Україні та світі.

Автор статті розглядає ідеологію як центральний компонент та конституціональну особливість психосоматичної структури особистості. Шляхом ретроспективного огляду розкриває проблематику суспільно ідеологічних трансформацій та особливості соціальної детермінації людської поведінки. Аналізує значення та вплив політичних ідеологем на соціокультурну, релігійну та духовну сфери.

Загальнолюдські та індивідуальні зсуви морально-світоглядних парадигм, що відбулися за чверть століття, настільки фундаментальні, що ставлять під питання життєздатність соціальних утворень, статус взірцевості яких сприймався як константа суспільного діапазону. Надважливим ключем розуміння тектоніки глобальних ідеологічних модифікацій є питання регенеративної ролі релігії та місця самої церкви як найвпливовіших соціальних інститутів, що претендують на конструювання уявлень про світ та пропонують «експертні» рецепти політикам і громадськості щодо шляхів досягнення бажаного стану речей на тлі вітчизняних і світових реалій.

Ключові слова: доктрина, суспільство, церква, ідеологія, світогляд, епоха, трансформація, політика, релігія, католицизм.

«Нова мітла по-новому мете». Невідомо, коли і які саме критерії сформували основу цієї аксіоматичної теорії, але очевидним є те, що за цим, на перший погляд, простим алгоритмом формується вся життєдіяльна архітектоніка: побут і мистецтво, політика й культура, а також релігійна ментальність як одна із форм суспільної свідомості.

Кожна історична доба визначається новими тенденціями та торжеством ідеологій. Вносячи в соціокультурний вакуум нову шкалу вартостей та переформатовуючи понятійний скелет «благ цивілізації», епохи ознаменуються водночас глобальними як дієвими, так і теоретико-ідеологічними пертурбаціями. При цьому єдиним мірилом істинності ідеалів та принципів є суспільно-історична практика. Як у кривому дзеркалі, саме в площині історії людських перипетій та духовно-соціальної взаємодії, утверджуються проби та істинність нових стандартів людського буття. Чи то заснованих на ідеях пошани особистості та визнанні гідності й незалежності кожної людини, чи то на ідеях створення належних соціокультурних умов для її вільного розвитку і самоутвердження. За тими самими соціальними лекалами розкривається й недолугість та міфологізація, а інколи й абсолютна фальшивість аксіологічних посівів. Наукове спостереження процесу еволюцій політико-софських ідеологічних концепцій у світовому вимірі веде до висновку про постійну трансформацію їхнього емпіричного змісту та складників.

Питання соціальної значимості церкви в умовах глобальної трансформації ідеологічних доктрин є надзвичайно привабливим не тільки для науковців, але й стало темою на «закуску» для «експертів» інших екзотичних жанрів. Дослідивши зміст «споживчого наукового кошика», можна зробити двотезовий висновок: 1. У цій ділянці не бракує дописів, статей чи досліджень, є брак науковців. 2. Абсолютна відсутність наукової спадковості як принципу досліджень.

Проблематиці соціальної ролі та значення церкви значну увагу приділяли такі зарубіжні мислителі, як М. Вебер, Теяр де Шарден, Жак Марітен. В історії суспільно-політичних думок України роль церкви у державотворчій архітектурі підкреслювалася І. Франком, І. Огієнком, В. Липинським та іншими дослідниками. У сучасній вітчизняній науці викристалізувалась добра традиція дослідження релігійного феномена як надважливого чинника духовного розвитку суспільства та регулятора у формуванні аксіологічної парадигми особистості й суспільства. Ці проблеми достатньо висвітлені в працях і думках І. Кураса, В. Бондаренко, М. Мариновича, І. Онищука, М. Поповича, В. Єленського, Ю. Кальниша, О. Киричука, М. Рибачука, О. Сагана.

Незважаючи на те, що питання соціальної синергії релігії та суспільства є надзвичайно актуальними в глобальному вимірі, вони не мають достатнього наукового висвітлення. Якщо в країнах Західної Європи це питання пройшло експертне горнило, то в українських реаліях виникають щораз нові побічні предмети дослідження. Резюме загально позитивного значення церкви в сучасному демократичному суспільстві потребує водночас детальних досліджень українських особливостей місця та ролі церкви у сучасних демократичних трансферах. Суспільний контекст українських реалій є тлом загальної характеристики церкви як соціального інституту.

Актуальність теми зумовлена не лише глибокими стихійними чи системними соціополітичними, економічними та ідеологемними змінами в сучасному українському суспільстві, але й взаємопов'язаністю цих перетворень із загальним контекстом сучасних цивілізаційних процесів та впливом на формування як суспільної доктрини церкви, так і релігійної свідомості у принципі. Основною платформою тут виступають надзвичайно швидкі та суперечливі багатовекторні секуляризаційно-модернізаційні та регенераційні явища в системі взаємодії релігійного світогляду з іншими формами суспільної формації.

Значення ідеології важко переоцінити. У простому визначенні ідея – це праобраз, логос – вчення. Отже, ідеологія являє собою структуровану систему ідейних алгоритмів, виражених у формі інституціональних концепцій, доктрин, програм тощо. Це теоретична і дієва система, крізь призму якої усвідомлюються критерії дійсності, оцінюється об'єктивно-суб'єктивне поле дієвих можливостей, що виражається у ставленні до індивіда, людей до навколишнього світу та загалом соціокультурної динаміки. На перший погляд термінологія сприймається як виключно політичний інструментарій. Однак таке враження є поверхневим, бо розщеплюючи поняття «ідеологія» як одного з важливих соціальних явищ, на полі наукового дослідження з'являється декілька трансформованих видів, кожний з яких формувався в котлі історичних суспільних реалій.

З часів, коли А. Дестют де Трасі ввів у науково-філософський обіг поняття «ідеологія», різні за штибом політичні системи, на відміну від релігійних формацій, намагались монополізувати інтерпретаційну парадигму взаємопов'язаності ідейних концепцій і соціуму, визначаючи тим самим нове розуміння світобудови та суспільного порядку.

Якщо у минулому роль ідеологічних наративів гіпертрофувалась, то сучасниками явно недооцінюється. В умовах глобальної інкультурації, міжнародної економічної співпраці, політичної, етно-релігійної інкорпорації та екуменізму саме ідеологія стає

ключовим і визначальним елементом організації соціального порядку та ціннісного нарративу існування.

Негативний дискурс та неоднозначність наукових підходів під час дослідження ролі ідеологій, умов формування, визначення впливу на соціокультурну, релігійну свідомість не означає зменшення її ролі чи значення в актуальному суспільному житті. Радше навпаки. Еволюція праобразів є важливою амбівалентною складовою психології та свідомості особи і суспільства. Соціальні ідеологеми є контрверсійними платформами, на основі яких відбуваються пошуки нового: спільних поглядів, ідей, цінностей, які й створюють підґрунтя для організації різного роду асоціацій, спілок і загалом будь-яких громадсько-політичних, релігійних об'єднань. Або ж навпаки, такі поборює. Це вказує на те, що ідеологія є сукупністю тісно пов'язаних між собою психологічних та духовно-інтелектуальних чинників, які є приводними ідей, позицій чи вірувань, властивих певній групі чи спільності.

Ідеологія політичної кон'юнктури минулих століть, яка, як рупор, формувалась залежно від формацій політичних режимів, як принцип, залишила в історії негативний шлейф. Упродовж віків млин ідеологізацій втягав у орбіту турбулентності ті сфери людського буття, які як феномени не підлягають мінливості. Саме такі ідеології минулого (а частково і сьогодення), як тоталітаризм, тиранія, деспотизм виривали людину з теоцентричного контексту, спустошували її, викидаючи з неї «нутроці» та переплавляли в бездушного й технічного адепта політичного культу. Подразником для тоталітарних ідеологій було ядро суспільства – особа, її трансцендентність, культура, духовність, мистецтво, релігія та віра. Ще більш згубним для духовного життя особи та суспільства було намагання підмінити ідеологією всі інші форми суспільної свідомості.

За роки атеїстичного диктату на різних континентах зі змісту ідеологічних концепцій значною мірою було вихолощено творчо-гуманістичні, плюралістичні додатки та знищено загальнолюдську демократичну, духовно-моральну основу. Диктатура, будучи частиною офіційної політики, виступала як ідеологія панування та насилля над особистістю, маніпулюючи свідомістю як особи, так і соціуму.

Ілюстрація зазначених маніакальних політико-програмних ідей означає, що протягом століть людина була позбавлена елементарного – права на гуманне та людяне ставлення до неї. Право бути людиною. Очевидно, зайвим є говорити і про феномен милосердя. Якщо немає Бога – немає людини як плоду креативного задуму Творця, немає ні любові, ні милосердя. На відміну від теїстичного світогляду, де Абсолют звернений обличчям до конкретної особи, меседжі ідеологосистем звернені та культивовані до безликих мас. Не випадково ярий критик християнства Ніцше говорив: «Любов до ближнього ми замінимо любов'ю до далекого». Це той, кого не бачиш. Хто не турбує, не існує. Це ніхто.

Контури гуманістичних доктрин задекларовані в ідеалістичній філософській думці давньогрецьких шкіл та ранньої поезії. Спостерігаються в культурі древнього Сходу та ізраїльського народу. «Герпеливий і милосердний» – на цей подвійний епітет ми натрапляємо в Старому Завіті, як опис суті Бога. [1]. Абсолютно нову ідею людяності та милосердя розкриває в своїй науці Христос через праобраз ближнього. Це той, хто поруч, кого знаєш, хто очікує, кому співчуваєш та виражаєш своє ставлення. Це конкретний і єдиний у своєму роді. Норми блаженства та любові, проголошені Христом, різко контрастували із релігійно-соціополітичною доктриною тогочасного Сходу і були певним чином реакцією та відповіддю на актуальні виклики не тільки своїх співвітчизників, але й утопій цілих цивілізацій. Варто зазначити, що на цьому негативному загальнолюдському історичному тлі речниками нової ідеології, що змінила цивілізацію, стануть на Сході об'єднання нових спільнот, названих «християнами».

Відтоді минуло двадцять століть. Універсальність церкви з простої теологічної концепції перетворилась на конкретну реальність, яка оживляє світ словами Христа: «Будьте милосердні». Папа Іван Павло II закликав людство творити «цивілізацію любові». Дорогою, яка може привести людство до нової ідеології, є правдива любов і відповідальність за «брата свого». У біблійній розповіді про перше вбивство ми бачимо, що людина має бути «сторожем брата свого». «Де Авель, брат твій?» – «Не знаю. Хіба я сторож брата мого?» (Бут 4, 9). Господь вимагає відповіді від Каїна, а отже, людина є відповідальною за життя свого ближнього. Іншими словами, людина має, з одного боку, право на життя, а з іншого – вона зобов'язана шанувати і берегти життя інших.

Доісторичні, а згодом систематизовані, концепти і форми ідеологій протягом століть, по черзі змінюючи одна одну, ліберальна чи консервативна або похідні від них, визначаючи своє ставлення до особи та суспільства, перетворювали часто екзистенціальну дійсність останніх на соціальне побутово-культурне рабство. Тривалий експериментальний процес «індустріальної революції», що позначився дегуманізацією людської суті, руйнацією фундаментальних прав і свобод людини, десакралізацією гідності та девальвацією цінностей європейської культури ХХ століття, науковою думкою закарбувався в історію світового суспільствознавства як період безтямного свавілля.

У світлі сучасних політико-економічних та соціодемографічних вивихів та зсувів принципово має стати ідеологія надрелігійної гуманності та співчуття, що сягають своїм корінням розуміння концепту походження, суті та призначення людини. Сіллю мають стати принципи толерантності, діалогу та екуменізму. Комунікативність міжконтинентальних спільнот з одного боку, безрезультативність та фіаско дипломатичних і менеджерських прийомів з іншого, увиразнюють необхідність мінімізації ризиків та небезпек, продиктованих теорією крайнощів. Під небезпекою мають ся на увазі помилкові тенденції та намагання взагалі відмовитись від ідеології в сучасному суспільному вимірі. Закритість, бар'єри та відмежування за релігійними, морально-світоглядними, географічними чи економічними принципами свідчатиме, що світ наближається до чергового гуманістичного ідеологічного апокаліпсису. Психологічні ідеологеми є гуманними маркерами та грають роль своєрідних механізмів, які концептують ідеї в пізнавально-наукову, а згодом у реальну економічну, культурну та релігійно-духовну сферу. Відмова від такого механізму унеможлиблює нормальний суспільний розвиток та консолідацію зусиль людей. По-справжньому конструктивна ідеологія має відповідати життєвим реаліям і спиратися на досягнення науки. Правильно сформульовані ідеологічні доктрини дають змогу розробити адекватні підходи до соціальних процесів, до проблем внутрішньої і зовнішньої політики. Діалектика розвитку суспільної свідомості полягає у переході суспільної психології в ідеологію, спонукаючи тим самим до якісних змін у соціальній доктрині суспільства. В умовах пізнання людиною багатогранності світу, свідомість набуває певною мірою рис науково-практичного відображення як побутової, так і ідейно-теоретичної дійсності.

Сучасний німецький філософ О. Лемберг у своїй праці «Ідеологія і суспільство» визначає поняття ідеології як систему ідей, що включають у себе певні аксіологічні норми, покликані для організації спільних благ людства. Оскільки «ідеологічний вакуум для людини нестерпний», люди не можуть жити в світі, який би був для них незрозумілий, вони не можуть жити без цінностей та норм, які є основою суспільного буття та поведінки. Ідеологія є духовним фундаментом, на якому будується свідомість індивідуума та аксіологічна парадигма суспільства.

Французька революція ХІХ століття, події у Російській імперії початку ХХ століття, європейські заворушення та рецидивність українських визвольних змагань і революцій ви-

разно вказують на досить об'ємну причинну тотожність. Конфлікт в ідеологічній системі світогляду. Політика насилля і страху для людини противна і неприйнятна. Рабство та пониження вбиває в людині «образ і подобу Бога», виключає таке поняття, як феноменологія людського ества.

Кон'юнктурно-адміністративний «промоушен» майже всіх епох, розгортаючи перспектні гуманітарні гасла та ініціативи, скеровані на реалізацію благ людства, конспірував притаманну йому доцільність та у цілому вороже ставлення до особи. Чорними дірами таких «соцпрограм» були прелюдії дегуманізації. Голокост, голодомор, геноцид, етноцид далеко не повний перелік знаряддя антилюдської ідеології тиранії. Утопічність доктрин, деструкція закономірних онтологічних принципів розвитку особи не давали можливості враховувати життєві реалії національно-етнічних суб'єктів. Не маючи зв'язку з культурно-духовною і релігійною спадщиною, ігноруючи політико-соціальні права індивідуума та орієнтуючись виключно на клубні політичні інтереси, залишали особу як суб'єкт суспільної політики на маргінесі. Говорячи про політико-релігійну складову свідомості, відомий британський політик Антоні Бенн наголошував, що віра – це те, заради чого вмирають, а ідеологія – те, заради чого вбивають.

При всьому досі зазначеному, ідеології минулих століть провадили людство на фінішний рубікон тотальної недовіри і скепсису ХХІ століття. Як ровесник минулих епох, так і сучасник-реаліст і критик цілком слушно ставлять запитання: «Чи є сьогодні інституції, які б проголошували вічні ідеї в «новій заквасці», опертій на вищу і дієву авторитетну складову»? З іншого боку, чи може церква в умовах світової глобалізації претендувати на роль промоушена нової ідеології гуманізму.

Безперечним, на мій погляд, є факт, що навіть «вічні і незмінні» морально-фундаментальні концепти та ідеологеми потребують нового переосмислення та вмонтування в нову парадигму соціокультурного виміру антропологічної дійсності. У цьому процесі церква відіграє колосальну і провідну роль.

Гуманітарну основу та суспільну політику церкви формує її соціальна доктрина. Так Павло VI, звертаючись до праць Марітена, енциклікою “*Populorum progressio*” привертає увагу до поняття «повного гуманізму» (за Марітенем, інтегрального гуманізму), а єдино істинним проголошує гуманізм, орієнтований на Бога, що виходить з принципу надприродного визнання людського щастя.

У контексті розгляду еклезіологічних ідей у цілому та феномена християнського ідеалу милосердя, як трансцендентної сутності особи і суспільно-нормативної цінності зокрема, варто звернути увагу, що католицька церква задекларувала (проголосила) 2016 рік – роком милосердя. Таким чином, волею долі, через сто двадцять п'ять років після оприлюднення на зламі епох Левом XIII енцикліки “*Regum novarum*”, церква знову, вкотре за багатовікову історію свого існування, повертає Земну кулю до Ідеалу (ідеології) Милосердя. В Буллі “*Misericordiae Vultus*” – «Обличчя Милосердя» Папа Франциск пише: «Як же я прагну, щоб наступні роки були позначені милосердям, щоб виходити назустріч кожній людині, несучи добро та ніжність Бога. Нехай же всіх, віруючих і далеких від віри, зможе досягти бальзам милосердя, як знак Божого Царства, вже присутнього між нами» [2].

Світ увійшов у турбулентність дилеми: гуманізм і милосердя або тоталітаризм та самознищення. Що насправді символізує цей грім церкви?

Попри те, що ідеологія тиранії закріпилась як офіційна політика в країнах азійського континенту, торжество світових утопічних ідеологій закінчилось. Проте немає сумніву, що планетарний ідеологічний вакуум терпітиме цей стан. Бо, як уже сказано, людина не може жити без ідеологічних конструкцій. І хвилі нових парадигм, здається, вже зароджуються.

Голос церкви завжди опереджав час. Подібно, як у часи великих пап Лева XIII, Івана XXIII, Павла VI, Івана Павла II на порозі третього тисячоліття церква серцем Франциска закликає до духовного пробудження. Стати на дорогу моральних орієнтирів та прямувати до ідеалу. Будьте милосердні, як Отець Ваш милосердний. Будьте святі. У рентгенологічній сьайві Об'явлення церква бачить наслідки недуг людства, спричинених інфекціями смертельних ідеологій минулого, та епідеміологічні загрози сучасних конспіративно-секуляризаційних тенденцій, які через суспільно-релігійні, геокультурні та психоіндивідуальні фактори мають здатність трансформуватись у нову сучасну світову ідеологію. Наслідки знову вразять людство духовно-моральною анемією. Брак людяності, милосердя та співпереживання, гуманності і співчуття, симптоматизуватиме про недугу не тільки особи, але й цілого суспільства. Висловлюючись по-медичному, церква закликає своїх вірних пройти обстеження – подивитись на Христа, який є обличчям милосердя Бога.

Панорамний огляд ідеологічних та соціальних змін у світі, з перспективи 25 років, уможлиблює оцінити шлях, що було пройдено, ідентифікувати чинники успіхів та невдач на цьому шляху, а також визначити перспективи України у контексті глобальної ідеологічної динаміки. Ідентифікувати сили та події, що окреслили перебіг трансформацій соціуму на регіональному та глобальному рівнях. Найдраматичнішими причинами, які стрімко припровадили Європу та Україну до фатальних національних криз ХХІ століття, стали девальвація ідеологій та десакралізація духовно-моральних цінностей. Намагання підмінити релігійно-суспільну свідомість неоідеологічними конструкціями. Кульмінація подібних намагань та наглядність проблем знайшли вираження в питаннях єдності не тільки Європи, але й світу загалом. Брекзїт, окупації частини України, війна у Сирії, формують порядок денний не щодо питань економіки, політики чи персоналій, але однозначно щодо питань національних ідеологічних аксіологій. Очевидним є факт: Європа втрачає свою взірцевість, про яку часто йшлося в публічному та соціально-науковому дискурсах, як приклад успішності модерного проекту демократичного транзиту від державного соціалізму до ліберальної демократії в межах ЄС.

Своєю чергою на перевірку піддано українську національну християнську основу, її моральну, культурну, суспільно-патріотичну складову. Якою вона стане після атестації залежить від духовної свідомості українців, громадської активності наших співвітчизників та розуміння ролі релігії та церкви в актуальних умовах.

Список використаної літератури

1. Булла “*Misericordiae vultus*” («Обличчя милосердя»). URL: http://news.ugcc.ua/documents/bulla_misericordiae_vultus_oblichchya_miloserdya_76220.html
2. Василь Цимбалістий, ЧСВВ, «При дверях Святого Року Божого Милосердя». URL: http://basilianfathers.ca/statti/2015/11/index.php?year=2015&month=11&article=Pry_dverjax_Svjatoho_Roku_Myloserdja.html

**TRANSFORMATION OF IDEOLOGICAL CONNECTORS IN THE CONTEXT
OF INFLUENCE ON RELIGIOUS PERMANENT CONFIDENCE****Ivan Tsykhuliak**

*Chernivtsi National University,
Department of Cultural Studies, Religious Studies and Theology
Kotsiubynskyi str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

The regular, anniversary rubicon of Ukrainian independence not only updated the spurious virus of purely national issues, but also crystallized the neo-service of fundamental analysis of value orientations as system-forming factors of social activity. In the focus of the scientific review is the social product of actual changes in Ukraine and the world. The human and individual socio-cultural shifts that have taken place for a quarter of a century are so fundamental, that they question the viability of social entities, the status of which models were perceived as a constant of social ranges. The important key of understanding the tectonics of global modifications is the question of the regenerative role of religion and the place of the church itself as the most influential social institutions, that pretend to construct ideas about the world and offer recipes (“expert experiences”) to politicians and the public on ways to achieve the desired state of affairs against the background of domestic and world realities. The author considers the ideology as the central component of the psychological structure of the individual. Through a retrospective of the review it reveals the problems of social transformation of ideological systems and the peculiarities of social determination of human behavior. Analyzes the significance and influence of political ideologists on socio-cultural, religious and spiritual spheres.

Key words: doctrine, society, church, ideology, worldview, epoch, transformation.

УДК 159.937.5

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ У ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ

Тетяна Чаркіна

Харківська гімназія № 65
Харківської міської ради Харківської області
вул. Менделєєва, 22, 61064, м. Харків, Україна

Прикордоння важливо вивчати у просторовому та територіальному вимірі, в ментальних особливостях, у взаємних інтересах держав, культур, релігії. Воно є тим місцем, де зустрічаються Своє та Інше, сприяє розумінню Іншого і важливості збереження цілісності за умов роздільності. Прикордоння слід розуміти як екзистенційний феномен із специфікою культурних кордонів, які часто не збігаються ані з географічними, ані з етнічними, ані з політичними. Переосмислення та наукове осягнення поняття «прикордонні території», вивчення фрагментованості, глокальності, регіональності даного феномена сприяють розвитку історичного пізнання, його збагаченню.

Ключові слова: прикордонні території, історичне пізнання, глобалізація, фронтір, культурно-ментальні кордони, периферійність.

Постановка проблеми. Сучасний світ глобалізується. І проблемними питаннями людства залишаються боротьба за території, за збереження, переміщення ліній кордонів, які виливаються у збройні протистояння. Сьогодення нашої держави також досить складне. Вона стала центром геополітичної конфронтації, на території якої розвернувся збройний конфлікт під назвою Антитерористична операція. Під величезною загрозою знаходяться на окупованих територіях загальнолюдські цінності: життя, здоров'я, свобода й гідність; територіальна цілісність і демократичні основи співіснування, добросусідства.

У таких умовах проблема прикордоння як соціокультурного феномена набуває особливого статусу. Адже вивчення прикордонних територій дозволить визначити проблеми, які створюють перешкоди на шляху до національної єдності, євроінтеграції України; визначити причини маргіналізації, відсталості і периферійності прикордонних регіонів, зниження їх економічного розвитку; може позитивно вплинути на формування добросусідських відносин, сприятиме підвищенню рівня життя населення, стимулюватиме до підтримки відносин і зв'язків у гуманітарній, культурній, інформаційній, соціальній сферах.

Аналіз актуальних досліджень. Погляд на «внутрішню людину», яка породжує із себе та визначає психічні особливості свого існування, своє соціальне й природне буття як «зовнішньої людини» давно цікавили науковців. Так, український філософ Г. Сковорода вбачав сенс життя у феномені «сродності». Західноєвропейський філософ М. Хайдеггер говорив про «укоріненість буття» стосовно території існування людини.

Учені багатьох країн вивчали прикордонні цілісності як феномен та продукт взаємодії різних культур у просторовому і часовому вимірах. А. Геттнер запропонував ученим погляд на географію як хорологічну дисципліну, що вивчає простори і просторові взаємовідносини [1]. Його послідовником став Р. Хартшорн, який обґрунтував просторово-часову парадигму та сформулював «теорію районування». У працях «Суть географії» (1939) і «Суть географії майбутнього» (1959) він говорив про хронологічну концепцію в географії. Е. Дюркгейм розглядав простір, який продукує певна соціальна група, він заснований на

власному її досвіді. Для суспільної самоорганізації простір має бути поділений, диференційований, орієнтований і щоб ці поділи й організації були відомі всім» [2].

А. Лефевр у праці «Продуктування простору» (1974 р.) доводив існування кількох різнорівневих «полів дослідження простору» – фізичного, ментального та суспільного. На думку автора, ментальний простір породжений ідеологічною й політичною площиною. Простір – це і базис історії, і її «соціальний продукт», писав учений. Вивчаючи суспільство, Ж. Бодрійяр вважав, що просторові відносини сконцентровані не на виробництві, а довкола семіотичних кодів, серійних знаків. М. Фуко пов'язував тривоги людства з простором, називав «сьогоднішню епоху» – епохою простору [3, с. 191].

За Г. Пушкарьовою, осмислення простору зазнає суттєвих змін, простір перетворився на самодостатній чинник впливу на зміст подій та їх сприйняття. Це зумовлює дослідження пограниччя як самостійного об'єкта зі специфікою культурної комунікації [4].

У сучасній українській історичній науці питання фронтиру розробляється багатьма авторами. Дослідження фронтиру розвинули Я. Дашкевич, С. Леп'явко, В. Брехуненко, В. Кравченко, І. Чорновол. Ідеями теоретиків фронтиру оперують історики козацтва, зокрема, Д. Білий, В. Грибовський, В. Мільчев, В. Маслійчук, застосовуючи їх у локальній історії.

Українські науковці І Колеснік, Я. Верменич, Н. Гнасевиц, О. Гомотюк, І. Грабовська надають увагу вивченню ментальних особливостей прикордонних територій, процесу їх формування.

Мета статті полягає у визначенні проблемних питань дослідження прикордонних територій. **Завдання** – дати поняття прикордонних територій, дослідити історичні умови формування культурно-ментальних кордонів, розкрити проблеми дослідження фронтиру.

Виклад матеріалу. Вивчення прикордоння дає змогу пізнати складні процеси міжнаціонального співіснування і міжкультурної взаємодії, що відбуваються у глобальних масштабах. Діалог культур, під час якого кожен «співрозмовник» виявляє свою самобутність і пізнає інші культури, збагачуючись, розвиваючись, – нагальна потреба сучасного суспільства.

«Прикордонні території» – це простір існування різних культур, довготривалих добросусідських відносин, економічних зв'язків, соціально-культурних контактів. Формування «прикордонних територій» залежить від впливу політичних, історичних, природних і географічних чинників. Об'єднує такі території спільна історія, етнокультурні нашарування, соціальні і релігійні відносини в регіоні.

На розвиток «прикордонних територій» впливає політичний режим держави, адміністративна політика, соціально-економічний, демографічний потенціал регіону, етнокультурна єдність. Інтенсивність суспільно-політичних процесів у «контактних прикордонних територіях» залежить від геополітичного розвитку та стратегій прикордонного діалогу. В одному випадку формується «ізольоване прикордоння», в іншому – «інтегроване прикордоння» суміжних держав. Будь-яка прикордонна територія знаходиться на перетині двох або більше держав. Прикордонна область – це місце, де ці відмінності нівелюються, утворюючи зону зі специфічними властивостями.

Методологія дослідження прикордонних територій базується на теоретико-методологічних засадах вивчення процесу з урахуванням географічних, соціальних, економічних, демографічних, ментальних факторів розвитку цих територій. Їх існування і розвиток відбувається у просторі «перехресних», «пов'язаних» історій, погранич, цивілізаційних та інших культурних впливів, і це треба враховувати під час досліджень.

Вивчення прикордонних територій і взагалі поняття «прикордоння» було визначено вперше у 1893 році американським істориком Ф. Тернером у статті «Значення кордону в

американській історії». Автор запровадив концепцію фронтиру (американського прикордоння), який став мистецьким втіленням ідей свободи та індивідуалізму, протиставивши марнославної суті метрополії повсякденне життя мужніх піонерів. Згодом у культуральній антропології поняття фронтиру (прикордоння) почали трактувати метафорично – як зону взаємодії культур, а «фронтирстудії» було поширено й на інші історичні прикордоння.

У 20-х роках ХХ століття поняття фронтиру дослідники стали використовувати для інтерпретації інших історій, а в 50-х роках «фронтирний дискурс» став однією з найпопулярніших моделей для вивчення історії етноконтактних зон, цивілізаційних перехресть та суспільств, які розташовані у їх зонах впливу.

У дослідженні фронтиру використовують визначення, яке у 1940 році дав американський учений О. Латимор. Він визначив його як зону інтенсивної взаємодії різних культур. Дефініцію фронтиру уточнила і американський історик літератури А. Холодна: «...обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» і сприймають, пристосовують або одомашнюють її» [2].

Вітчизняні дослідники С. Соловйов та В. Ключевський надавали фронтиру важливого значення під час написання історії Степу та впливу мусульманських сусідів. Але їхня концепція відрізнялася від концепції Ф. Тернера, бо вбачали вони його не прогресивним явищем, а негативним для долі українського світу.

Українські історики також вивчали межові території між Сходом і Заходом, апелюючи до мовно-культурної ідентичності українців. Зокрема, М. Грушевський застосовував їх у державницьких моделях. Історик вважав, що прикордоння має культурно-ментальний сенс. Він поділив українські території саме за культурно-ментальними ознаками: Слобожанщина, Лівобережна Україна (Лівобічна Україна), Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя), Південна Україна (Полуднева Україна), Волинь, Поділля, Наддніпрянина (Наддніпряньська Україна); західноукраїнські території ідентифікувались як Галичина, Буковина, Угорська Русь [5, с. 247].

Значний внесок у розроблення теорії кордону вніс В. Веб. На американському історичному досвіді він запропонував глобальний історичний наратив, заснований на ідеї Ф. Тернера. Американський фронтір розглядався як частина Великого фронтиру європейської цивілізації. Автор вважав, що фронтір є одним із основних чинників модернізації суспільства, запропонував термін «ера фронтиру» поряд із Ренесансом, Реформацією та Промисловою революцією.

Американську історію крізь призму теорії фронтиру вивчав Г. Болтон. Історію фронтиру він вивчав як складову історичного минулого того суспільства й держави, які потім поглинули його. Новітня концепція Д. Вебера вивчає фронтір як самодостатню структуру, вона є найсучаснішою.

Історики О. Шпенглер, А. Тойнбі розглядали теорію кордону в контексті цивілізаційного підходу. В. Макніл, виходячи з цивілізаційних позицій, розробив теорію компаративних фронтірів ХХ століття. У ХХІ ст. у цьому напрямі працюють вчені А. Каппелер та А. Рібер.

Український дослідник В. Брехуненко визначає фронтір (від англ. frontier – «кордон», «прикордонна смуга»; «великий кордон») як широку смугу незалюднених земель, яку тривалий час не в змозі поставити під свій надійний контроль жодне із суспільств, розташованих по обидва її боки. Ознаки фронтиру: наявність вільних, слабо контрольованих будь-ким земель, не поглинутих жодним суспільним утворенням; можливість проникнення рухливого населення з обох боків; комплекс різносуб'єктних і різнохарактерних стосунків, зав'язаних на проблемі фронтиру. Структуру фронтиру формують зона фронтиру та при-

кордоння, які одним краєм прилягають до контрольованих тим чи іншим суб'єктом земель, а другим плавно переходять безпосередньо в зону фронтиру. Рухлива й цілком відносна межа між фронтиром та прикордонням дістала назву «лінії включення фронтиру» [6].

Автор відрізняє поняття державного кордону та рухливого кордону динамічних поселень. Ключова відмінність вбачається у тому, що фронтір має не тільки географічний вимір, а й символічний, позначаючи цивілізаційне перехрестя. Прикордоння – це проміжна зона, яка то розширюється за рахунок фронтиру, відсовуючи його далі, то звужується, якщо опонент із протилежного боку набуває переваги. Фронтір уявляється інтеграційним чинником для спільнот, які знаходяться по обидва його боки, а в ширшому значенні – для взаємопроникнення різних цивілізаційних версій. Але кордони розмежовують суспільства та перешкоджають їхній інтеграції.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. відбулося становлення ментальної географії як геополітичного дискурсу. Сформувався ієрархія культурно-географічних матриць цивілізаційного, регіонального та локального рівнів: Європа («Східна», «Західна», «Центральна»), Україна («Україна Галицька», «велика Україна російська»), Галичина, Слобожанщина, Волинь, Південна (Степова) Україна тощо [7, с. 154].

Культурно-ментальні особливості українських територій вивчав географ С. Рудницький. Вчений вживав поняття, які мали геополітичні смисли, зокрема, «австрійська частина України», «Україна російська», провів розподіл території України, що збігається із кордонами культурно-ментальних зон [8, с. 375–380].

Норвезький політолог С. Роккан побудував теорію центр-периферійної полярності [9, с. 21–23]. Периферійність, за С. Рокканом, виявляється у трьох вимірах: політичному, економічному й культурному. Він говорив, що хід світової історії залежить від відносин між центрами і їхніми периферіями. У зв'язку з цим науковець уважно досліджував процес подолання кордонів і контрпрагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей, зумовлена воєнними завоюваннями, економічним домінуванням, культурним проникненням.

Звичайно, завжди існують проблеми взаємовідносин «центру» й «периферії», у яких криються питання національної і культурної ідентичності людської особистості, її існування у неоднорідному суспільстві. Так, існують проблеми культурної асиміляції. Культурне уподібнення особи чи етнічної групи до іншого етносу, засвоєння його мови і звичаїв у суспільстві може відбуватися як вимушено, так і добровільно. Проблема етноцентризму – погляд на світ крізь призму етнічної ідентифікації. Життєві та культурні процеси при цьому оцінюються через традиції етнічної самосвідомості, яка виступає як ідеальний зразок. Натомість, проблема ксеноцентризму – схильності сприймати цінності, норми, традиції, спосіб життя іншого народу як більш привабливі і достойні, ніж власні, полегшує спілкування з представниками інших світоглядів і культур, однак ускладнює проблему збереження культури для носія ксеноцентризму.

Таким чином, в умовах прикордоння є проблема збереження власної культури. Вписуватися у ландшафт місцевої культури, з нею гармоніювати, але зберігати свою самобутність і укорінювати традиції в таких обставинах та умовах досить складно.

Проблема розуміння і зіставлення глобального і локального стосується своєрідних за характером розвитку процесів у прикордонні.

М. Пістун пропонує вивчати питання прикордоння у системі, що передбачає такі етапи: з'ясування цілісності системи; структуризація; параметризація та формалізація; оптимізація системи. Головним етапом є інтегральна оцінка змісту процесів та рекомендації щодо подолання деструктивних тенденцій [10, с. 294].

Щоб об'єктивно вивчати прикордоння треба добре вивчити його історію, а саме обґрунтування витоків явищ, особливостей процесів розвитку, виявлення тенденцій та прогнозування вектора розвитку процесів [11, с. 295].

Проблемою досліджень прикордонних територій є простір і територіальність, адже в них співіснують культурні, етнічні, мовні, релігійні та інші ідентичності, створюючи гармонійну єдність багатоманітності.

Поняття «ментальна мапа» (“mental map”) уперше введене Е. Толменом у 1948 році. Про роль ментальної картографії як «абстрактного поняття, що охоплює ментальні й духовні здібності, які дають можливість збирати, впорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», писали Р. Доунз та Д. Стеа. Ментальну мапу визначали як «створене людиною зображення частини навколишнього простору. Вона відображає світ таким, яким його уявляє людина, може бути неправдивою» [12].

Ф. Шенк визначав ментальні мапи як міждисциплінарне поняття, що функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології й соціології. Ментальні мапи – це не територія, а ментальні конвенції [13]. А вчений І. Колесник зазначив, що в наш час картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, символи [14]. Тому під час досліджень ментального простору історико треба добирати об'єктивну, правдиву інформацію.

Сучасні вчені В. Щукін, Д. Замятін вживають поняття «гуманітарної/культурної географії», які є ширшими за «ментальну географію». Але як і ментальна географія, так і гуманітарна/культурна потребують термінологічного підґрунтя, розвитку й узагальнення понять. Ментальна географія сприяє вивченню прикордонних територій на регіональному та локальному рівнях, у ментальних картах відображаються культурні, ментальні, мовні особливості певних ареалів.

Висновки та перспективи досліджень. Таким чином, проблеми прикордоння стали особливо актуальними у зв'язку зі світовими глобальними подіями і потребують теоретичної рефлексії в історичному пізнанні. Адже збройні конфлікти та протистояння вимагають вирішення як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Вивчення особливостей прикордоння – формування географії простору, історико-культурних особливостей – сприяють визначенню історичних фактів розвитку та формування території, вивченню в її межах певного типу культури, регіональної ідентичності. Вивчення демографічних, етнокультурних чинників сприяють дослідженню проблем розселення, розміщення, переміщення населення, вивченню їх міжкультурної взаємодії.

Прикордонні території – це простір систематичних і довготривалих контактів «на стику» різних культур, що створений на основі довготривалих добросусідських відносин, економічних зв'язків, соціальних контактів, формування якого залежить від впливу історичних, політичних, природних і географічних чинників, які об'єднує спільна історія, етнокультурні нашарування, соціальні і релігійні відносини.

Прикордоння важливо вивчати у просторовому та територіальному вимірах, у ментальних особливостях, у взаємних інтересах держав, культур, релігії. Воно є тим місцем, де зустрічаються Своє та Інше, сприяє розумінню Іншого і важливості збереження цілісності за умов роздільності. Прикордоння варто розуміти як екзистенційний феномен із специфікою культурних кордонів, які часто не збігаються ані з географічними, ані з етнічними, ані з політичними. Переосмислення та наукове осягнення поняття «прикордонні території», вивчення фрагментованості, глокальності, регіональності даного феномена сприяють розвитку історичного пізнання, його збагаченню.

Список використаної літератури

1. Гетнер А. География. Ее история, сущность и методы. Л.: Гос. изд-во, 1930. 416 с.
2. Kappeler A. Great Russians and Little Russians: Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies. Seattle, 2003. № 39. P. 8.
3. Фуко М. Другие пространства. Интеллектуалы и власть. М.: ПРАКСИС, 2006. 416 с.
4. Пушкарева Г. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации. Полис. 2012. № 2. С. 166–176.
5. Грушевський М. Сіяння вітру. Твори: У 50-ти т. Т. 2. К., 1994. 345 с.
6. Брехуненко В.А. Фронтір України. Енциклопедія історії України. у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 337.
7. Замятин Д. Геоспациализм. Онтологическая динамика пространственных образов. Общественные науки и современность. 2011. № 6. С. 165–173.
8. Рудницкий С. Очерк географии Украины. Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2-х т. Петроград, 1914. Т.2. С.374–375.
9. Верменич Я. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. Український історичний журнал. 2015. №1. С. 108–134.
10. Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм. Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х томах. Т. 1. К.: Інститут історії НАН України, 2014. С. 16–54.
11. Субкультурна варіативність українського соціуму. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. 288 с.
12. Downs R. Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping / R. Downs, D. Stea. New York, 1977. 234 p.
13. Шенк Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе. Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. 2001. Вып. 4. С. 4–17.
14. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. Український історичний журнал. 2012. № 5. С. 135–155.
15. Колесник І. Ментальні мапи як інструмент історика. Ейдос. 2013. № 7. С. 159–168.
16. Гнасевиц Н. Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави / Н. Гнасевиц, І. Гнасевиц, В. Паучок. Психологія і суспільство. 2011. № 3. С. 14–21.
17. Гомотюк О. Ментальність українського народу: вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на процес її формування. Українознавство. 2011. № 4. С. 211–216.
18. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. Пам'ять століть. 2000. № 1/2. С. 3–13.
19. Ионов И. Идея цивилизации в Европе XIX века в контексте связанной и перекрестной историй. Диалог со временем. 2012. Вып. 40. С. 27–50.
20. Склярська О. Методологічні та методичні аспекти дослідження процесів у прикордонних районах. Вісник Львівського університету. Серія географія. 2009. Вип. 36. С. 292–300.
21. Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. Львів, 2013. С. 260–282.

**THE PROBLEMATIC ISSUES OF THE BORDER AREAS STUDY
IN HISTORICAL KNOWLEDGE****Tetiana Charkina***Kharkiv Gymnasium № 65**Kharkiv City Council of Kharkiv Region**Mendeleyeva str., 22, 61064, Kharkiv, Ukraine*

It is important to study the border area in the spatial and territorial dimension, in the mental characteristics, in the mutual interests of states, cultures, religions. It is the place where “My and Others” meet. It contributes to the understanding of the Others and the importance of preserving the integrity in the conditions of separation. The border areas should be understood as an existential phenomenon with the specifics of cultural boundaries, which often do not coincide neither with geographic, ethnic nor political ones. Reconsideration and scientific comprehension of the “border areas” term, the study of fragmentation, glocality, and regionality of this phenomenon contribute to the development of historical knowledge, its enrichment.

Key words: border territories, historical cognition, globalization, frontier, cultural and mental borders, peripherality.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.7

ЦІННІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ» ЯК ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНОЇ ОСНОВИ В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ

Тетяна Андрущенко

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій,
кафедра політико-психологічних проблем суспільних розвитку
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Розглянуто комплекс характеристик демократії як засобу поширення гуманістичних цінностей у масштабах світу. Простежено «цивілізаційний» характер її ідейно-сутнісного змісту, насамперед, у світлі протиставлення офіційних інститутів та неформальних практик, нормативних означень: свобода, право на усвідомлений вибір особистістю життєвих пріоритетів, плюралізм можливостей реалізації індивідуальної гідності. Обґрунтовано, в який спосіб демократія зможе слугувати практично-перетворювальною підставою для творення простору конструктивного політичного діалогу.

Ключові слова: демократія, гуманістичні цінності, цивілізаційний розкол, загальнолюдська світоглядна ідентичність.

Подолання ціннісного розколу цивілізації є головним завданням людства XXI століття. Доки не буде ліквідовано останній арсенал зброї масового ураження, будь-який розкол загрожує вибухом світового штибу, що, поза всяким сумнівом, призведе до самознищення людства як такого.

Центром і основною ланкою уникнення цієї перспективи є демократія, утвердження якої у всесвітньому масштабі продовжує прогресивний поступ останніх десятиріч. Адже тільки єдина система політичних координат здатна гармонійно поєднати світ ціннісної самоідентифікації людини та державно-владного режиму, в якому вона існує. У сучасному глобальному світі на зміну класичним ідеологіям приходять цивілізаційні світогляди – ціннісні системи, притаманні найбільшим із можливих соціальних спільнот – цивілізаціям як найвищим культурним спільнотам людей і найширшому рівню культурної ідентифікації [1, с. 47]. Отже, самоідентифікація громадян відбувається вже не за ознаками підтримки тієї чи іншої політичної доктрини, а за ознаками більш високого ціннісного порядку [2].

Саме на ґрунті демократичних цінностей стає можливим подолання цивілізаційного розколу сучасного світу. На думку відомих вітчизняних дослідників М. Михальченка та Ю. Шайгородського, цей розкол зумовлений не якимись «одвічними» рисами ворожості певних цивілізацій, а конкретними відмінностями різних систем цінностей, які (поряд з іншими критеріями – соціально-економічними, релігійними, расовими, ідеологічними) перебувають в основі визначення цих цивілізацій. Нині, коли світ став єдиною глобальною цивілізацією, будь-який народ, будь-яка країна є її складовою частиною. Може йтися лише про відмінність між загально визначеними ознаками цивілізованості й окремим проявом існування частини людської цивілізації, який цілком

не підпадає під ці загально визначені ознаки [3, с. 21]. З'ясування ціннісних відмінностей, усвідомлення того, що вони не є антагоністичними, пошук спільних ідеалів і норм мають сприяти подоланню ціннісного розколу сучасної цивілізації.

Подальший розвиток демократії має бути як «кількісним», так і «якісним» – демократія має не тільки поширюватися у різних країнах на рівні зовнішнього запозичення певних інститутів, але й долати притаманні їй внутрішні суперечності, оновлюючи свою систему цінностей. Можна стверджувати, що розвиток демократії значною мірою відображає загальний розвиток людства на засадах, викристалізованих історією. З давніх часів, коли тільки розпочали виникати демократичні інститути, і до сьогодення демократія засвідчила свій величезний потенціал щодо вдосконалення політичної системи, соціальних відносин, духовного світу людини.

Що ж таке демократія і в чому прихована її конструктивна роль стосовно подолання ціннісного розколу цивілізації? Зупинимось на цьому більш детально. Основну увагу присвятимо історичному розвитку поняття «демократія».

Розуміння категорії «демократія» в її широко відомому етимологічному змісті досі спричиняє безліч наукових дискусій. Адже абсолютне народовладдя, засноване на певній системі цінностей, свободі, рівності, суверенітеті народу, правах людини, видається дещо перебільшеною та далекою від реальності перспективою цивілізаційного розвитку. Не випадково вітчизняні політологи зазначають, що переклад поняття «демократія» не завжди сприяє розумінню її суті, а іноді навіть заважає йому [17, с. 22].

Поняття демократії викликало велику цікавість мислителів різних епох. Вже в античному світі, коли в Афінах склалася система рабовласницької демократії, філософи приділили серйозну увагу цьому феномену. Зокрема, Платон характеризував демократію як систему, що виникає, коли бідні верстви знищують та виганяють за межі країни частину своїх противників, а інших зрівнюють у громадянських правах, заміщуючи державні посади з решти населення [4, с. 151]. Отже, саме рівність постає головною характеристикою демократії. Однак при цьому, на думку Платона, за умов демократії через поширення численних суперечностей, через панування хибних думок, які характеризують владу натовпу, відбувається втрата моральних орієнтирів, а це призводить до занепаду демократичного ладу і встановлення протилежної системи – тиранії.

Аристотель вважав демократію виявом переваги бідних у сфері влади. Різновиди демократії він визначав залежно від критеріїв наділення різних верств населення громадянськими правами і їх участі у політичному житті – від рівної участі багатих та бідних у здійсненні верховної влади до її остаточного переходу в руки демосу, коли вирішальну роль відіграють демагоги, а роль магістратур зводиться нанівець. Серед усіх різновидів демократії Аристотель схвалює лише помірковану цензову демократію, що ґрунтується на примиренні багатих та бідних і пануванні закону [4, с. 201–202]. Прагнучи уникнути крайнощів демократії, мислитель водночас залучає її елементи до своєї моделі ідеальної держави – політії, що являє «середню» форму державного ладу, за якої в усіх сферах (в ідейному житті, майновому стані, політичній владі) домінує «середній», поміркований елемент.

Платон і Аристотель можуть бути визначені як фундатори народно-делегатської версії демократії. Вона трактує демократію як форму державного управління, за якої владою володіють усі громадяни. Демократія у цьому варіанті забезпечує безпосередню владу народу за будь-яким питанням державного життя і на всіх рівнях [5, с. 7].

Принципово нове тлумачення демократичних цінностей на теренах Західної Європи виникає у Новий час. У цю епоху під впливом Реформації в Європі, буржу-

азних революцій у Нідерландах, Англії, Франції складається народно-представницька модель демократії, принципи якої викладені у працях Ф. Бекона, Ж. Бодена, Дж. Лільберна, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є. Ця версія розглядає як безпосередні, так і представницькі форми народовладдя. Населення країни доручає здійснювати політичну владу інституту посередників, які обираються ними й утворюють парламент. Різниця двох моделей демократії полягає в обґрунтуванні системи представництва народу, мети демократичного правління (загальний інтерес / індивідуальний інтерес) і механізму виявлення народної волі [5, с. 7].

Епоха Нового часу історично демонструє більшу індивідуальну свободу основної маси населення за умов зменшення впливу античної традиції бачення людини частинкою ієрархії Космосу. Дихотомія державної й економічної влади (державних і пануючих господарських практик) породжує в добу Нового часу феномен державного управління, яке здійснюється на демократичних засадах [6, с. 10].

Стратегією розвитку новоєвропейських держав стали економічні практики, а не збереження жорсткої соціальної ієрархії. Демократична трансформація державного управління в епоху Нового часу полягала у подоланні жорсткої політичної та економічної стратифікації. Соціальну репрезентацію державного управління здійснювали вже не представники дворянства чи духовенства, які очолювали політичну еліту за часів Середньовіччя та Відродження, а члени третього стану – буржуазії, яка виступила від імені усього народу [7]. Її потреба легітимізувати свій статус у правовому вимірі створила інститут громадянського суспільства як засіб боротьби за поєднання економічної та політичної свободи. Буржуазно-демократичні революції були покликані знищити всі прошарки, корпорації, цехи, привілеї, інші інститути, які порушують принцип рівності підданих перед державою [8, с. 24]. Сфера державного управління мала бути не лише секуляризована, а й закріплена у новому соціальному статусі – системі демократії, яка становила основу всієї західної цивілізації Нового часу.

Впровадження ціннісних обґрунтувань і теоретичних здобутків демократії у практику державного управління в Західній Європі та Північній Америці розпочинається у XVIII ст. Воно було пов'язане з проголошенням Декларації незалежності, Біллія про права та Конституції США, Конституції та Декларації прав людини і громадянина у Франції. Декларація незалежності на державному рівні проголосила ключові принципи сучасної демократії: всі люди створені рівними, вони мають певні невід'ємні права, до яких належать право на життя, свободу, прагнення до щастя. Цей документ містив також тезу про свободу совісті як природне право людини [9, с. 18].

Один з авторів Декларації незалежності США Т. Джефферсон прагнув утвердити в американському стилі управління ідеальне «царство розуму», пов'язуючи його з утвердженням демократично-ліберальних цінностей. За Т. Джефферсоном, прогрес лібералізму викликає сподівання, що розум людини з часом повернеться до свободи. Походження нерівності серед людей Т. Джефферсон пояснював тим, що закони власності взяли гору над природними правами людей. Він наголошував, що закони можуть і мають змінюватися відповідно до людських потреб та потреб часу, але правова свобода не виключає й не може замінити моральну [7].

Інший американський політичний діяч Дж. Медісон висловлював думку: те, якою стає людина, перш за все залежить від суспільства. Тому люди мають самі обирати форму правління та умови спільного життя. Для цього треба забезпечити їм політичну рівність і повагу до прав кожного, враховуючи права меншин. Ці принципи мають становити основу державного управління й бути законодавчо закріпленими.

Умови для цього створює саме демократія. Республіканська форма правління є засобом забезпечення демократичних принципів на противагу монархії чи аристократії. Дві останніх форми правління, на думку Дж. Медісона, становлять серйозну небезпеку для республіканізму. Важелем, що підтримував би стабільність республіканського ладу та унеможлиблював переродження його в тиранію чи анархію, є система «стримувань і противаг», яку забезпечує поділ влади [10, с. 82–87].

Масштабні демократичні трансформації суспільної практики на рубежі XVIII – XIX ст. вимагали більш глибокого теоретичного осмислення. Зокрема, французький дослідник А. де Токвіль, досліджуючи американські демократичні інститути, визначив низку концептуальних положень щодо демократії як ідеології і політичного ладу. Він убачає першооснову життя в демократичних суспільствах у здатності людей утворювати різноманітні громадські об'єднання. Характерними рисами демократії як політичної системи, на думку А. де Токвіля, є централізація суспільної влади, її «всюдисущність», всемогутність, уніфікований характер законів цієї влади [19, с. 380].

Важливим здобутком демократичних суспільств А. де Токвіль визначає також вдосконалення стосунків між людьми в напрямі «пом'якшення», поглиблення взаєморозуміння. Він вважає, що демократія не створює міцного взаємозв'язку між людьми, але полегшує їх повсякденні взаємини. На думку дослідника, в епоху рівності, коли всі люди «приблизно однаково думають і відчують», кожна людина здатна миттєво оцінити відчуття всіх інших: для цього їй необхідно лише поглянути вглиб самої себе. Одна й та сама людина сповнюється найгуманніших відчуттів щодо подібних собі, коли вони займають рівне з нею становище в суспільстві, але втрачає співчуття до їх турбот, якщо ця рівність зникає. Тому А. де Токвіль вважає, що пом'якшення суспільного характеру варто більше пояснювати саме рівністю, ніж загальною цивілізованістю і обізнаністю людей [19, с. 411].

Коли кожна нація має свої особливі переконання, вірування, закони і звичаї, вона вважає себе наче єдиним повноправним представником всього людства загалом. Якщо між народами, налаштованими таким чином, відбувається війна, вона не уникне проявів жорстокості й варварства, свідчення чому знаходимо в історії людства з найдавніших часів. Мірою того, як народи зближуються, уподібнюючись один одному, вони стають все більш здатними на відчуття взаємного співчуття, а їхні уявлення про права народів – більш гуманними. На думку А. де Токвіля, войовничість духу демократичного народу зменшується через комплексну дію таких причин: зростання кількості свідомих прихильників миру; збільшення чисельності власників, які прагнуть зберегти своє майно від винищення у процесі бойових дій; пом'якшення вдачі і добросердя, породжувана рівністю здатність співчувати; переважання в характері людей раціоналізму над буйних пристрастями, що викликаються бойовими діями [19, с. 467]. Ця характеристика демократії як засобу поширення гуманістичних цінностей у всьому світі не втратила актуальності і нині.

У новітню епоху демократія зазнала низки важких випробувань, пов'язаних із посиленням авторитарних і тоталітарних режимів у різних регіонах світу. Найстрашнішим серед них стало поширення фашизму та нацизму у 20–30-х рр. XX ст., внаслідок чого було не лише зруйновано демократичні інститути в Німеччині, Італії та деяких інших європейських країнах, але й поставлено під загрозу саме існування людської цивілізації. Тільки об'єднання держав із різним політичним ладом для спільної боротьби у Другій світовій війні зробило можливим розгром антидемократичних сил. Рішення Нюрнберзького процесу закріпили цю перемогу, ви-

значивши злочинну, антигуманну сутність фашистського та нацистського режимів. Це стало важливою запорукою демократизації світу.

Поряд із процесом демократизації у ХХ ст. відбувалося і подальше теоретичне осмислення феномена демократії. Зокрема, відомий американський політолог Р. Даль визначає демократичну державу («поліархію») як систему, що дає своїм громадянам змогу користуватися порівняно високим ступенем колективного контролю над урядовими рішеннями, здійснюваним або безпосередньо в процесі зборів громадян, або побічно через вибраних ними представників, або іншими засобами. На думку дослідника, сучасні демократичні держави сформовані трьома фундаментальними змінами, а четверта зміна перебуває у стадії розвитку. Першою серед цих змін був перехід від міста-держави до нації-держави, або до країни. Другою трансформацією стало гігантське розширення демократичними урядами масштабів програм і політик, які вони реалізовували. Третьою подією стало величезне зростання кількості країн і громадян, що живуть в умовах демократичного правління. Четверта зміна полягає в тому, що демократичні уряди дедалі більшою мірою залучаються до недемократичних міжнародних систем [12].

Р. Даль розглядає головні соціокультурні умови розвитку і підтримання демократії: політичну культуру, модерне динамічне плюралістичне суспільство. Стрижнем демократії у Р. Далья постає політична культура, яка спирається на визнання людьми демократичних цінностей. Вчений вбачає важливе досягнення демократії в її здатності розвивати моральну відповідальність громадян і захищати їх інтереси [13, с. 13]. Ця риса демократії, яка не залежить від расових чи етнічних характеристик певної спільноти, а має загальнолюдський характер, виступає важливою умовою зближення цивілізацій і подолання ціннісного розколу між ними.

Інший американський учений Й. Шумпетер визначає демократію як форму правління, інституціональний устрій для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують змогу впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян [14, с. 378]. Це визначення впливає з емпіричних досліджень реальних форм демократичної держави.

Представник прагматизму Дж. Дьюї, розглядаючи психологічні аспекти існування демократії, ставить риторичне запитання: «Чи можна зберегти політичну свободу без свободи культури?» [15, с. 41]. Функцію доведення стратегій управління до культурних засад суспільства, на його думку, має виконувати саме демократична держава.

Узагальнюючи характеристику демократії, необхідно з'ясувати різницю в наявних правознавчих та політологічних підходах до визначення цього поняття. Для правознавця демократія – це, перш за все, принципи законності, закріплені в міжнародно-правових актах, конституціях, законах, які визначають верховенство закону, розподіл влади, права і свободи особи. Для політологів це, насамперед, реальна практика здійснення демократичних принципів і норм, владні відносини, особливості політичної системи, політичного режиму, поведінки громадян [18, с. 22].

Погодимось з думкою О. Бабкіної, що демократія є створений тривалим перебігом розвитку цивілізації спосіб та умова діалогу, компромісного узгодження, взаємного обмеження суперечливих та конфліктних інтересів, посягань і переконань різних суб'єктів соціального процесу. Це спосіб організації політичних та інших суспільних відносин та діяльності людей, що забезпечують інтеграцію суспільства на основі загальних інтересів, які виражають нормальну та оптимальну активність усіх його суб'єктів. Демократія – це одна із суспільно-політичних, морально-правових і

культурних цінностей, оскільки виражає права людини та єдність загальнолюдських, класових, інтернаціональних, та національних інтересів у політичному житті. Вона охоплює всі досягнення людства – не тільки культурні явища людського духу, але й матеріальне життя, економіку, соціальну сферу. Більшість політологів справедливо зазначає, що демократія є синонімом свободи [17, с. 9].

Таким чином, демократія належить до найбільш значущих надбань людства. Демократичні ідеї і принципи, що втілюються у різних типах демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія.

Незважаючи на відсутність єдиної для всіх аксіологічної системи, у світовому демократичному політичному просторі все ж діють цінності загальнолюдського характеру, тобто світоглядні ідеали, моральні норми, які відображають досвід усієї земної цивілізації, є спільними для всіх людей незалежно від їх національної, релігійної, політичної приналежності. Саме від людини залежить, чи стануть вони орієнтиром для творення конструктивного міжкультурного діалогу сучасному і наступним поколінням мешканців планети.

Список використаної літератури

1. Алексеев І. Процеси централізації та децентралізації в теоретичному дискурсі. Політичний менеджмент. 2008. № 2. С. 156–160.
2. Алексеев І.В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): монографія. К.–Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект – Поліграф», 2006. 360 с.
3. Андреева О. Цивілізаційний підхід як інструмент політичного пізнання. Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. Спецвипуск: Політичні технології. С. 140–148.
4. Андрієнко О.В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності. Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 3. С. 96–100.
5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. 498 с.
6. Андрущенко В.П. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть (Спроба прогностичного аналізу). Вища освіта України. 2001. № 1. С. 11–17.
7. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю.
8. 2-ге видання, допов. К.: Знання України, 2008. 819 с.
9. Андрущенко В.П. Філософія освіти в Україні: стан проблеми та перспективи розвитку / В.П. Андрущенко, В.С. Лутай. Наукові записки Академії наук Вищої школи України. 2004. Вип. 6. С. 59–72.
10. Андрущенко Т.В. Зближення цивілізацій в епоху глобалізації: можливості реальні і абстрактні. Гілея. 2009. № 27. С. 314–321.
11. Анилионис Г.П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. М.: Международные отношения, 2005. 676 с.
12. Аннан К. Доклад Генерального секретаря о работе Организации Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. 57-я сессия. Дополнение № 1. URL: www.un.org/russian/document/sgreport/a-61-1/a-61-1.doc.
13. Антонюк Р.І. Яким є український народ? Гуманітарні науки. 2007. № 2 (14). С. 180–191.
14. Аппатов В.П. Новое политическое мышление и современные международные отношения: анализ современной политологии: монография. Одесса: Астра-Принт, 1991. 278 с.

15. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. К.: Дух і літера, 2002. 539 с.
16. Афонін Е. Исторична місія сучасного авторитаризму / Е. Афонін, А. Мартинов. Політичний менеджмент. 2006. № 6. С. 52–62.
17. Ашин Г. Толерантность и элита. Власть. 2002. № 5. С. 17–25.
18. Бабкіна О.В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 5. С. 5–10.
19. Брегеда А.Ю. Основи політології: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2000. 312 с.
20. Токвиль А. де. Демократия в Америке: пер. с франц. М.: Весь Мир, 2000. 560 с.

**AXIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE NOTION “DEMOCRACY”
AS THE COMMON IDEAL-OUTLOOK’S BASIC FOR CONSTRUCTING
OF THE INTERCULTURAL POLITICAL DIALOGUE**

Tetyana Andrushchenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
Institute of Sociology, Psychology, and Public Communications,
Department of the Social Development’s Political-Psychological Issues
Pyrogova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The complex of characteristics of democracy as a tool of expanding of the humanistic values in the world scale is scrutinized. “Civilizational” matter of its ideal-ontological content, especially, in the light of juxtaposing the official institutions and informal practices, normative markers was put on the trail: freedom, a right for the conscious choice of personal vital priorities, pluralism of opportunities to realize individual’s dignity. The way of how democracy could provide the practical-transformative ground for creating of the constructive political dialogue is theorized properly.

Key words: democracy, humanistic values, civilizational cleavage, common human’s outlook identity.

УДК 32

РОЗМІРКОВУВАННЯ ПРО ІВАНА ГЕРБУРТА І ЙОГО «РОЗМИСЕЛ ПРО НАРОД РУСЬКИЙ...»

Ігор Береґ

*Львівський навчально-науковий інститут
ДВНЗ «Університет банківської справи»
кафедра менеджменту та соціальних наук
просп. Чорновола 61, 79019, м. Львів, Україна*

У статті, поруч із викладенням історично-політичного та теоретичного матеріалу, багато місця займають роздуми про постать Івана Гербурта, основні ідеї написаного ним «Розмислу про народ руський». Перекидаються гіпотезні містки між різними епохами. Йдеться про те, що, з певними застереженнями, І. Гербурта можна вважати предтечею концепції про необхідність формування української політичної нації, розвинутої через три століття потому українськими теоретиками Ю. Бачинським і В. Липинським. На думку автора, Гербурт, попри свій регіональний патріотизм і любов до своєї малої Батьківщини Русі-України, бачив її складовою частиною федеративної/конфедеративної Речі Посполитої. Він належав до католицької конфесії, але захищав право на свободу віросповідання православних і греко-католиків, обґрунтував принцип невтручання світської влади у церковні справи. У дослідженні також наголошується на внеску І. Гербурта у розвиток звичаєвого права. Його постать і дії неодноразово проєктуються на сьогодення.

Ключові слова: Іван Гербурт, Ренесанс (Відродження), гуманізм, Руське воєводство, політична нація, територіальний патріотизм, свобода віросповідання, звичаєве право.

Іван Гербурт (1567–1616) жив, творив і діяв в епоху Відродження, коли на чільне місце вийшли ідеї гуманізму, до розвитку яких на українському ґрунті він активно долучився. До слова, витоки українського гуманізму варто починати щонайменше зі своєрідного заповіту «Поченіє» староукраїнського монарха Володимира Мономаха та з «Моління...» Данила Заточеника (XII ст.). Зіставляючи роки життя і творіння українських гуманістів із зарубіжними, побачимо, що наші мислителі не тільки йшли в ногу з ними, а інколи й випереджували їх.

Отже, постать Івана Гербурта цілком зіставна з Юрієм Котермаком (Дрогобичем), Павлом Русиним, Станіславом Оріховським-Роксоланом, Герасимом і Мелетієм Смотрицькими, Лаврентієм Зизанієм, Еразмом Ротердамським, Гуго Гроцієм, Томасом Гобсом. Звичайно, в них усе-таки різні за розміром заслуги, ніші в українській та європейській історії, політичній думці. Але, поза сумнівом, практична діяльність і теоретична спадщина І. Гербурта посідає в одній із них вагоме місце. І подальші розміркування про його працю «Розмисел про народ руський» мають це підтвердити.

Чверть століття тому в антології «Українські гуманісти епохи Відродження» у двох частинах було опубліковано працю Яна Щасного-Гербурта «Розмисел про народ руський...» у перекладі Валерія Шевчука [1, с. 173–177]. Завдяки йому та упорядникам антології Іван Гербурт цілком заслужено і справедливо опинився в сузір'ї двадцяти п'яти видатних українських гуманістів епохи Відродження (кінець XV– поч. XVIII ст.). Але прикро, що популяризація імені Івана Гербурта та подібних до нього українських діячів не стала системною у нашому суспільно-державному бутті. Наприклад, в «Юридичній енциклопе-

дії» Іван Гербурт не згадується жодним словом. Натомість там знайдемо сотні статей про людей із сумнівними заслугами перед Україною, її ворогів, які, до того ж, не мали ніякого стосунку до юриспруденції. Так само прикро і за те, що ім'я Гербурта відсутнє на сторінках історичних, політологічних, релігієзнавчих, філософських довідників і словників, на мапах населених пунктів, у назвах їх установ.

Попри це, важко погоджуватись із розпачливим твердженням про 400 років забуття Гербурта на дні річки Вирви [2], яка протікає через родинне містечко Доброміль, тепер Старосамбірського району Львівської області. Так, його «Розмисл про народ руський...» понад два десятиліття тому опубліковано у згаданій антології «Українські гуманісти епохи Відродження». У контексті ширших тем йому чимало місця відведено у працях Ярослава Ісаєвича [12], Михайла Кріля [13; 14]. За останні роки життєпису, громадсько-політичній діяльності, світоглядній позиції І. Гербурта присвятив кілька спеціальних тематичних статей молодий науковець Олег Цебенко [7; 15; 16]. Однак їхній зміст інколи видається дещо суперечливим і позначеним надмірною довірливістю автора до відповідної польської історіографії. А її щодо І. Гербурта, треба зазначити, у рази більше від української. В ній він однозначно – польський діяч. Непересічна особистість І. Гербурта привернула увагу відомих майстрів художнього слова, він став героєм романів Г. Пагутяк [17] і Г. Вдовиченко [18]. Вони ж присвятили йому не одну публіцистичну працю, були серед ініціаторів і організаторів Перших гербуртівських читань у с. Нове Місто 27 травня 2017 р., виступ на яких автора цієї статті покладено в її основу.

Мета дослідження – проаналізувати основні положення праці І. Гербурта «Розмисл про народ руський...», зіставити з дотичними темами в іншому часовому вимірі, виокремити, образно кажучи, українську частину Гербурта від польської і повернути її Україні та українцям. Проблема актуалізується неодноразовими спробами теперішньої влади Польщі односторонньо і безвідповідально переписувати і спотворювати історичну правду про польсько-українські взаємини.

І. Гербурт був ровесником Люблінської унії (1569), яка об'єднала Польщу і Велике князівство Литовське у федеративну/конфедеративну державу – Річ Посполиту. Він народився і жив у Руському воєводстві (до того – Руське королівство, Руська земля), утвореного на захоплених Польщею теренах Галицької Русі. Спочатку до складу воєводства входили українські етнічні землі – Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська. Воно мало своєрідну автономію, що спиралась на ще не втрачену історичну пам'ять корінного українського населення про звичаї, традиції, культуру часів Галицько-Волинської держави.

Русини/українці разом із поляками і литовцями були найчисельнішими у складі новоутвореної держави. Але інтереси українців враховувались у ній найменше, щороку обмежувалися їхні національні, соціальні, економічні, культурні і релігійні права. Однак тоді українське питання, мабуть, можна було ще вирішити без шаблі Богдана Хмельницького, польсько-української війни 1918–1919 рр., пацифікації українців і руйнування їхніх православних церков у Другій Речі Посполитій, Волинської трагедії (1943), операції «Вісла» у комуністичній Польщі.

Ще чотири століття тому І. Гербурт почав шукати шлях вирішення українського питання. Аналіз цього пошуку дає підстави обережно говорити про висловлення ним ідеї щодо створення політичної нації. З його «Розмислу...» і діяльності випливає, що людина будь-якої національності має інтегруватися в середовище відповідної територіальної громади, жити її інтересами, поважати її культуру, мову, звичаї, традиції, релігію. Через три століття після «Розмислів» Гербурта В. Липинський (1882–1931) видав працю «Листи

до братів – хліборобів», в якій наголошував: «Для українського державника Українцем, своїм, близьким, людиною однієї нації – єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною... Популярне гасло – «Україна для українців» – український державник мусить розуміти так: «Україна для всіх, що живуть на Українській землі». Коли «Українцями стане тільки одна група мешканців України, то інші місцеві групи сполучаться з мешканцями чужих земель і спільними силами поб'ють, як завжди досі побивали, цю групу, що схоче змонополізувати для себе Україну» [3, с. 417]. Розвиваючи цю ідею, В. Липинський розробив концепцію територіального патріотизму, яка може бути складовою частиною поняття «політична нація».

За тридцять років до В. Липинського політичний діяч Юліан Бачинський (1870–1940, його рід – із с. Бачина біля Старого Самбора) у праці «Україна irredenta» запропонував економічну дефініцію визначення нації: «Боротьба за політичну самостійність не відноситься лише до українців – народу, а взагалі до всіх, що замешкують Україну без огляду на те, чи се автохтон – Українець, чи кольтоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний [економічний – *І. Б*] інтерес зукраїнщить їх, змусить стати українськими патріотами» [4, с. 95]. В. Дорошенко назвав цю думку «золотою», такою, що «свідчить про незвичайну прозорливість молодого автора» [5, с. XXVI]. Цю характеристику можна застосовувати і до Липинського, і до Гербурта. Їхні погляди на територіальний патріотизм дотичні та взаємодоповнювані.

Так, І. Гербурт своєю малою Батьківщиною вважав Русь/Україну, але є підстави думати, що він не уявляв її поза межами Речі Посполитої. Також можна допускати, що, на його погляд, ця держава мала б бути конфедерацією (федерацією) з рівними правами для всіх її народів. Тому з боєм стверджував: «<...> рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську» [1, с. 173]. Мабуть, він вітав би положення Гадяцького трактату (1658 р.) про створення триєдиної держави у складі Великого князівства Руського, Великого князівства Литовського і Польщі, з одним виборним монархом, власними виборними гетьманами, військом, грошовою системою.

У контексті сказаного хочеться поміркувати над самототожністю І. Гербурта. Перше. Якщо він називав себе русином, то чому ж тоді від третьої особи писав: «<...> оце колотнеча, яку почали з народом руським, братами і кривними нашими <...>» [1, с. 173]. Русин мав би написати приблизно так: «<...> оце колотнеча, яку почали з нашим руським народом брати і кривні поляки». А може, це не досконалий переклад? Друге. Якщо Гербурт вважав себе русином, то чому ж нинішні гербуртознавці зараховують його до «стародавнього польського шляхетського роду німецького походження» [6]; називають «типичним представником польської шляхти XVI – XVII ст.» [7], з чим важко погодитись. Визначаючи національну належність Гербурта, варто брати до уваги не лише його самоусвідомлення як русина, а й те, що його мати була русинкою, а син став греко-католицьким ченцем у Добромільському монастирі. До слова, у 1888 р. у ньому своє служіння греко-католицькій церкві розпочав її майбутній великий провідник митрополит А. Шептицький, український рід якого певний час був спольщеним. Отже, щонайменше Гербурта варто вважати русинським шляхтичем німецького/німецько-польського походження. Відповідно, й по імені називати Іваном, а не Яном. Третє. Якщо Гербурт – русин, Оріховський – русин, Франко заснував Русько-українську радикальну партію, Грушевський написав «Історію України-Руси», то чого ми обурюємося «русіфікацією» України? Адже Русь, русин – це ми, українці, в яких цей етнонім поцупили, а боротися треба з московцями, російцями. Одним з інструментів цієї боротьби,

а також відсічі так званому «руському миру» може стати сама назва праці Гербурта «Розмисел про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613)...» (*виділення автора*). У ній Мислитель розмірковує про народ руський, який живе не у Підмосков'ї, а в Підкарпатті. Очевидно, йому було відомо, що руський етнос історично виник і розвивався не лише над Сяном і Дністром, але й над Бугом, Дніпром. Про це добре знав і шведський король Карл XII, який, підтверджуючи факт ухвалення першої у світі конституції – Конституції Пилипа Орлика (1710), вживав словосполучення «знаменитий народ Руський», «православний народ Руський», «Руська Генеральна Старшина» [20, с. 36–37]. Це лише одне з багатьох свідчень того, що далі на північний схід знаходилася держава з назвою Московія, яку населяли московити, генетичною основою яких були угро-фіни і татаро-монголи. Через століття після гербуртового «Розмислу...» цар цього народу Петро I видав Указ про перейменування Московії на Росію. І від того часу та живе під чужим іменем у вкраденому паспорті. А обкрадений народ історичної Русі, щоб зберегти свою національну тотожність, змушений був користуватися своїм другим іменем – українці. Але треба таки колись відновити історичну справедливість і повернути у назву нашої держави два етноніми – Русь-Україна, а також усвідомити й оцінити силу і вагу м'якого знаку слова «Русь».

Не можна минути й того, що Іван Гербурт «називав себе русином, хоча був римо-католиком» [8]. А чому власне русин/українець не може бути римо-католиком, але може бути, скажімо, мусульманином чи кришнаїтом, а тим паче православним київського, московського патріархату, автокефалістом, греко-католиком?!

Тут доречно нагадати літургійну суперечку між греко-католицькими і католицькими ієрархами навколо використання східного і західного християнських обрядів через два з половиною століття після смерті І. Гербурта. На їхнє прохання Апостольський престол у 1863 р. схвалив «конкордію» – міжобрядове порозуміння, якого вони дотримувалися до розпаду Австро-Угорщини. Відповідно до конкорденту, українцям греко-католицького обряду заборонялося переходити на латинський обряд, а католикам (латинникам) – на греко-католицький. На думку тодішніх «обрядовців» та окремих теперішніх дослідників цієї проблеми, «Конкордія» зупинила процес асиміляції українців поляками. Таке твердження є спірним. Адже такий підхід призвів до національного поділу українці на справжніх русинів і меншовартісних русинів-«латинників». Такою ситуацією на офіційному рівні скористалися польські політики і чиновники, які майже один мільйон українців римо-католиків, відкинутих українським суспільством, зарахували до польської національності. До роздумів спонукає й така статистика: у Грубешівському повіті у період між світовими війнами проживало 20% україномовних римо-католиків. Важко не погодитись із думкою вже згаданого Ю. Бачинського: «Ідентифікувати українців за греко-католицьким обрядом – це те ж саме, що визнати католицький обряд лише польським» [4, с. 160].

Із «Розмислу...» І. Гербурта випливає, що він був не лише очевидцем, а й учасником полемічного трикутника: православні – уніати (греко-католики) – католики. Відчувається, що він не був прихильником Берестейського собору (1596), але й не засуджував сам намір і рішення частини православних ієрархів на ньому перейти під юрисдикцію Папського престолу. Але Гербурт був проти того, щоб до «духовних справ долучалися світські домагання», вимагав «все пристойно чинити згідно з наукою Господа Христа» [1, с. 174], і ставив риторичне, актуальне й досі запитання: «Коли духовних речей шукають, чому ж не духовними способами?» [1, с. 175].

Цікаво, що ініціатором православно-католицької унії був Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566), який навіть другою частиною свого прізвища наголошував на

своєму русинському походженні. За півстоліття до Мислителя з Добромиля цей Мислитель із-під Перемишля проповідував принципи невтручання держави у справи церкви, а церкви – у справи держави. Мабуть, він був зразком і моральним авторитетом для І. Гербурта, який видав його праці у своїй друкарні біля Добромиля – у с. Боневичі. Мешканці цього села вже в сучасній історії України продовжили матеріалізацію Берестейського розламу українства зведенням двох нових храмів – православного і греко-католицького. З одного боку, варто віддати належне тому, що два затратних проекти змогли реалізувати лише 698 осіб, за даними на 2007 р. [9, с. 288], але, з другого боку, – невже їм було тісно в одному храмі? Водночас вони ж розібрали рештки палацу і друкарні Гербурта. Кажуть, що це робили інші. Може, й так. Але чому ж тоді будівничі не зупинили руйнівників, чому цього не зробили місцеві владоможці, інтелігенти, духовні пастирі? Адже духовність релігійна і духовність культурна – це органічні складники духовності національної та історичної пам'яті. Тому важко не погодитись із Гербуртом ось у чому: «Коли <...> у владцтвах руських шукають грошей, нехай не прикрашають те богомільністю» [1, с. 175].

Привертає увагу й те, що окремі дослідники життя і творчості Гербурта називають цей населений пункт у польській транслітерації – Боньовіце. Від польських авторів іншого очікувати годі. Але прикро, навіть більше ніж прикро, що так недбало до написання назви українського села ставляться українці. На жаль, такі приклади непоодинокі. Оріховського називаємо Ожеховським, стародавні українські міста Холм – Хелмом, Ряшів – Жешувом, Перемишль – Пшемислем. Натомість від поляків ми ніколи не почуємо і не прочитаємо «Lviv», а тільки «Lwów» тощо. Це не дрібниці, як дехто вважає, це – свідчення нашої національної незрілості, а в науковому світі – ще й залежності від польських грантів та посад в їхніх навчальних закладах.

«Та ж про що убога Русь просить?» – хочеться запитати слідом за Гербуртом [1, с. 175]. Правда, він мав на увазі змогу жити відповідно до прав, а відповідь на це питання шукав у звичаєвому праві. Мислитель як кваліфікований юрист і знавець римського права зазначав: «<...>в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай. Бо чи що інше є право, а не самий звичай, уживаний впродовж багатьох літ і який визнано за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладеним на папір. Звичай – це право, яке завдяки тривалому вживанню й користуванню впроваджене і прийняте між людьми. Звичай – це те, що потверджує й викладає право, а право писане мертве, коли звичай його не оживляє. Звичай, котрий живе в часі так довго, що пам'яті про його початок нема, має повагу найміцнішого привілею. Бо легко додуматися: всі писані слова можна легко заперечити, але те, що існує у вжитку багатьох людей, важко й найхитрішому інакше подати, аніж так, як це всі люди розуміють» [1, с. 175–176]. Така довга цитата виправдовується актуальністю її змісту нині. Наприклад, сотні років українці дотримувалися звичаю заручин, поки він у 2004 р. не став юридичною нормою в сімейному кодексі України [10, с. 87–90]. Також можна констатувати, що в теперішній теорії права удосконалилася хіба що техніка викладу дефініції правового звичаю, а суть залишилася такою, як у Гербурта. Щоб у цьому переконатись, можна розгорнути, скажімо, «Юридичну енциклопедію» [11, с. 586–568].

І, насамкінець, про найсумніше. Помер І. Гербурт за два тижні до свого полудня віку, як пишуть знавці, у розквіті фізичних сил – руками міг підкови гнути. Висловлюється припущення, що відійти у вічність йому допомогли «доброзичливці». Достовірного підтвердження того немає. А незаперечним фактом є те, що діяльність друкарні заборонено, на тираж «Анналів» накладено арешт, а сам Гербурт мав стати перед судом [19]. Нагадаємо, його вже раз судили і він на два роки був загратований. То чи не міг І. Гербурт під тягарем обставин вкоротити собі віку? Питання риторичне.

Варто зробити такі висновки. Варто відмовитися використовувати до постаті І. Гербурта регіонально-галицькі мірки, адже вона має всеукраїнський і європейський масштаб. Друге. З певними застереженнями І. Гербурта можна поставити біля витоків концепції про політичну націю, цементом якої є русько/український регіональний патріотизм. Третє. В умовах жорсткого протиборства католицької церкви й світської влади за панування, І. Гербурт був прихильником відокремлення церкви від держави, встановлення свободи віросповідання, міжконфесійної толерантності. Четверте. І. Гербурт був поборником забезпечення прав людини на основі дотримання і застосування норм звичаєвого права, влучне й актуальне означення якого він дає у згаданій праці. П'яте. Іван Гербурт має увійти в освітні гуманітарні програми українських навчальних закладів, академічні видання.

Список використаної літератури

1. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: у 2 частинах / Відп. ред. В.М. Нічик. Київ: «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч. 2.
2. Пагутяк Г. Ян Фелікс Гербурт: 400 років забуття. День.Київ.ua.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Нью-Йорк: «Булава», 1964.
4. Бачинський Ю. Україна ingredienta. 3-тє вид. Берлін: Вид-во Української молоді, 1924.
5. Дорошенко В. Значіння «України ingredienta» в історії розвитку української національної свідомості / Бачинський Ю. «Україна ingredienta». Берлін: Вид-во Української Молоді, 1924.
6. Гербурти / Вікіпедія. URL: <http://wikipedia.org/wiki>.
7. Цебенко О. Писемні історичні джерела як засіб пізнання морального образу Яна Щасного Гербурта. Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Філ. науки. 2014. № 19. С. 152–157.
8. Мельник І. Ян Щасний Гербурт із Добромилля. URL: zbruc.eu/node/60617.
9. Кріль М.М. Історія села Комаровичі. Львів, 2016.
10. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.
11. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1999.
12. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. Львів, 2002.
13. Кріль М. Добромилля у долині Вирви. Львів, 2016. Т.2: Історія і культура.
14. Кріль М.М. Старосамбірщина: історія і культура. Львів: Піраміда, 2009.
15. Цебенко О. Участь Гербуртів в розвитку освіти. Молодь і ринок. 2014. № 6 (113). С. 165–170.
16. Цебенко О. Філософські роздуми з «Сзуїтами і іншими духовними особами» про сутність людського буття в працях Яна Щасного Гербурта. Вісник Львівського університету. 2015. Вип. 7. С. 20–32. Серія «Філософсько-політологічні студії».
17. Пагутяк Г. Магнат: Роман. Київ: Аба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2014.
18. Вдовиченко Г. Тамдевін (Замок Гербуртів): Роман. Львів: «Нора – Друга», 2008.
19. Дзюба О.М. Гербурт Ян-Щасний / Енциклопедія історії України Редкол: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. Т. 2: Г–Д. 688 с.; іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=gerbutra>.
20. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. К.: Т-во «Знання» України, 1993.

**REASONING ABOUT IVAN GERBURT AND HIS
“THOUGHTS ABOUT PEOPLE OF RUTHENIA”****Ihor Behei**

*Lviv Educational-Scientific Institute SHEI “University of Banking”,
Department of Management and Social Sciences
avenue Chornovola 61, 79019, Lviv, Ukraine*

Along with the description of the historical-political and theoretical material in this article much place is occupied by reflections on Ivan Gerburt’s figure, as well as by the main ideas of his “Thoughts about people of Ruthenia”. Hypothetical bridges between different epochs are built. It reads that with certain reservation I. Gerburt can be considered the forerunner of the concept about the necessity to form Ukrainian political nation developed three centuries later by Ukrainian theorists Julian Bachynsky and Vyacheslav Lypynsky. According to the author, in spite of Gerburt’s regional patriotism and love for Rus-Ukraine, his small homeland, he saw it as an integral part of the federal/confederative Rzecz Pospolita. He belonged to Catholic denomination, but he protected the right of Orthodox and Greek Catholics to freedom of religion, substantiated the principle of non-interference of secular authority in church affairs. Also the research emphasizes I. Gerburt’s contribution to the development of customary law. His figure and his actions are repeatedly projected to the present.

Key words: Ivan Gerburt, Renaissance (Revival), Humanism, Ruthenian oblast, political nation, territorial patriotism, freedom of religion, customary law.

УДК 352.07:347.122(477.82–25)“1569”

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА З ІНСТИТУТАМИ ВЛАДИ ДО 1569 Р.

Алла Бортнікова

*Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
кафедра всесвітньої історії
просп. Волі, 13, 43000, м. Луцьк, Україна*

Окреслено стан соціально-економічного розвитку міста Володимира у другий половині 60-х рр. XVI ст. Здійснено аналіз привілею на магдебурзьке право Володимиру 1509 р., наслідків впровадження цього права в місті у контексті визначення правового статусу окремих його територій із відповідним населенням, характер їх відносин із місцевою і центральною владою. Розкрито сутність конфліктів між міщанами магдебурзької юрисдикції і жителями територій іншого правового підпорядкування. Доведено, що на практиці введення норм магдебурзького права не гарантувало міщанам реалізації їх законних прав і не захищало їх від свавілля державних урядників та місцевих князів і шляхти, які часто порушували наявні норми і традиції життя міської громади. Засвідчено підтримку Великого князя Литовського володимирських міщан в їх боротьбі за свої права і володимирським старостою, маршалком та іншими державними та місцевими урядниками.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, місто Володимир, магдебурзьке право, місцеве самоврядування, рада, лава, війт.

Реформа місцевого самоврядування, що відбувається в Україні, актуалізує питання вивчення вітчизняного досвіду управління територіальних громад на демократичних засадах. Значний науковий інтерес викликає історія функціонування міського самоврядування в умовах панування магдебурзького права, яке поширилося в українських містах у XV – XVI ст. До введення цього права місто у правовому відношенні не було відокремлене від решти територій (землі), а існувало як частина єдиного соціального організму. В умовах підтвердженнь Володимиру магдебурзького права, яке запроваджено у XV ст. за часів Казимира, а можливо, й раніше, відбувався складний процес соціальної і правової диференціації його населення. У місті, крім міщан магдебурзької юрисдикції, проживали представники інших соціальних груп населення, у тому числі князі, духовенство і шляхта, які володіли землею, нерухомим майном і підлеглим населенням. За соціальним складом місто було поліетнічним і поліконфесійним – у міському просторі існувало декілька етноконфесійних громад.

Метою статті є аналіз правового статусу окремих соціальних груп населення, включно міщан, в умовах існування у місті Володимирі магдебурзького права, характер їх відносин з місцевою і центральною владами.

Великокнязівське місто Володимир часів входження Волині до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ) було середнім за величиною містом із розвиненою внутрішньою і міжнародною торгівлею, що засвідчує відповідна інфраструктура, наявність «права складу», митних комор та ін. У місті та передмістях Володимира у 1569 р. налічувалося 344 будинки, з третини яких (112) сплачено податки виключно «з диму», а решта платили за видами зайнятості – з земельних угідь, городів, торгівлі, ремесла [1, с. 42]. Крім слов'ян-

ського етносу, в місті жили представники інших етнічних спільнот (євреї, вірмени, татари), які мали своє самоврядування і юридичне підпорядкування. Усе це накладало відбиток на характер соціальних відносин, вимагало належного правового оформлення.

Певним чином цю проблему вирішували політико-правові акти, що запроваджували і підтверджували надання місту магдебурзького права. Так, привілей 1509 р. Володимиру розв'язував ці питання передачею усіх «мещанъ володимирскихъ, Ляхове и Русь» під присуд магдебурзького права. Їх «судити і радити» мали вїйт, бурмистри і радці правом «немецким, майтборским» на зразок малопольських міст Судомир (Сандомир), Люблін, Грубешов «без перешкод від володимирських намісників». Намісника/старосту та інших урядників позбавлено судової влади над населенням зазначеної юрисдикції, їх зобов'язано «въ тоє право ихъ не вступатися» [2, № VI, с. 28–31]. Водночас старости мали право суду над євреями.

Запровадження магдебурзького права, у контексті досліджуваної проблеми, є знаковим у кількох аспектах: по-перше, місто у правовому відношенні ставало диференційованим і поділеним на території, що належали магдебурзькій, замковій, церковній юрисдикціям і приватним особам; по-друге, міщани магдебурзької юрисдикції мали статус, який гарантував їм чітко визначені права; по-третє, відбувалася інституалізація міської влади з елементами міського самоврядування; по-четверте, місто і міщани під магдебурзьким правом отримали правовий імунітет від зазіхань із боку державних урядників (намісника, старости, маршалка), князів і шляхти.

Однак на практиці введення норм магдебурзького права не гарантувало міщанам реалізації їх законних прав і не захищало їх від свавілля державних урядників та місцевих князів і панів-шляхти, які часто порушували наявні норми і традиції життя міської громади. Так, місцеві землевласники не лише порушували права міщан на заготівлю деревини навколо міста «всімъ мешчаномъ места Володимирского, позволене им на вси стороны около того места дерево на будоване и дрова брати во всяких пушчах и лесехъ» [3, № 595, р. 437], а й норми привілею 1509 р., що забороняв встановлювати незаконні мита. У 1511 р. розгляд справи вїйта і міщан із королівським урядником Петрашком Калусовським щодо запровадження ним нового мита на «добровольнои дорозе» в розмірі одного гроша і по 100 головажень солі завершився «вироком» великого князя. Показово, що центральна влада встала на бік міщан і їх звільнено від сплати незаконного мита, а Калусовського зобов'язано повернути награбоване [3, № 594, р. 436–437].

Маршалок Волинської землі, князь Андрій Сангушкович та його син – володимирський староста князь Федір також порушували права міщан і втручалися в сферу дії магдебурзького права. Як засвідчує зміст привілею 1534 р., урядники судили міщан і вини (штрафи) з них стягували, а слуги й урядники маршалка і старости чинили суд не «вдолугъ правъ ихъ майтборскихъ» [2, № VI, с. 32].

Зміст привілею 1534 р. засвідчує масштабність зловживань і порушень володимирських урядників – маршалка Волинської землі й володимирського старости. Урядникам вказано на те, що вони з порушеннями збирали такі державні податки, як «сребщина» і «підводна»: «сребщизнь, и подводъ, и платовъ нашихъ господарскихъ и местскихъ подачок давати не кажете». Натомість збирали для себе «верховщину» в розмірі п'ятнадцяти грошей. Урядники замкового уряду порушували право міста на власну вагу і воскобійню, неправомірно їх використовуючи. Для проведення робіт із ремонту міського паркану вони надсилали своїх слуг, які грабували міщан. Дійшло до того, що після смерті міщанина, в якого залишалися прямі спадкоємці – дружина, діти і близькі, – урядовці старости присвоїли спадщину небіжчика. Вони також привласнювали готову продукцію шевців,

не сплачуючи їм грошей. Перелік зловживань старости доповнював факт запровадження ним окремого податку від продажу солоду: з кожної міри солоду наказував брати «поль корца». Додатковий тягар несли міські жителі й від виконання «стаційної» повинності: «колы теж послы наши, або татарские, або иншие чужеземы ходять до насъ въ поселстве». І це при тому, що міщани мали звільнення від її виконання. У 1534 р. великий князь захистив міщан Володимира і залишив їх під юрисдикцією магістрату.

Лист став відповіддю на звернення вїйта, бурмистрів, радців і міщан щодо грубого порушення їх прав маршалком волинської землі і володимирським старостою. Великий князь заборонив цим володимирським урядникам втручатися в дію міського уряду і життєдіяльність громади й не порушувати чинних норм магдебурзького права. За ними, старости, за винятком важких карних злочинів (пограбувань, нанесення ран шляхтичеві, насильства, навмисного підпалу), не мали права судити міщан, посилати до них вижив і децьких. Старостам заборонялося брати «верховщину» з городів, гумен, пустих дворич. Слуги старости, які проживали на міських землях, мали разом із міщанами сплачувати державні податки, зокрема платити «серебщину» і виконувати підводну повинність. Слуг старост передано «въ присуд права ихъ майтборского». Старостам наказано повернути місту важницю й воскобійню. Старості та його урядникам заборонено привласнювати спадщину міщан: вона переходила за спадком. Заборонялося також грабувати ремісників: «въ шевцовъ силою ботовъ безъ пенезей не маєте отнимать», брати податок із солоду, примушувати міщан до виконання стаційної повинності, «посломъ жадныхъ стации давати не мають». Великий князь, під загрозою сплати трьох тисяч кіп грошей, наказав старості: «жадныхъ кривдъ и тяжкостей и новынъ вы сами и врадники и слуги ваши не чинили и заховали бы есте ихъ во всемъ водле права ихъ майтборского» [2, № VI, с. 33].

У 1560 р. Жигимонт Август підтвердив юридичну силу привілеїв 1509 р. і 1534 р. Володимирський вїйт, бурмистри, радці і міщан мали «межи собою правомъ майтборскимъ» судити і управляти. Старостам і його урядникам заборонено судити міщан і брати з них заруки. Міщани не мали сплачувати мит у Володимирі, Володимирському та Луцькому повітах, а лише в Луцьку. Торговці, що приїздили у Володимир, мали платити «померное» – отъ каждое мацы по пенеу» і «мостовое – зъ гостя по полгрошику», а кошти йшли на «оборону местскую». Міщанам підтверджено право, надане Олександром на заготівлю деревини на відстані двох миль від Володимира, крім гаїв і дерева бортного [2, № VI, с. 33]. Маємо свідчення того, що у Володимирі місцеві землевласники порушували засадничі права, які гарантувало міщанам магдебурзьке право у частині вільного користування лісом на відстані двох миль від міста.

Ревізії володимирського замку та інші джерела засвідчують існування в місті численних груп населення, підпорядкованих різним юрисдикціям: міській, замковій, церковній та приватних осіб. У 1545 р. у місті існувало понад 20 юридично відокремлених осель приватних власників [4, с. 169]. Така ситуація не могла не позначитися на характері міського управління, гостроті конфліктів між жителями міста магдебурзької юрисдикції та іншим населенням. Володимирський вїйт, бурмістр, радці і міщани скаржилися ревізорам у 1545 р. на князів, панів і зем'ян Володимирського повіту (перелічено 23 особи) нібито вони в місті, «людемъ своим, котории в оных домех мешкають, подвод и платовъ и иньших повинностейи местских полонити и в том имъ помагати не кажутъ» [4, с. 169]. Значну частину приватних маєтностей і землеволодінь розташовано у передмістях Володимира: Зап'ятничі, Завалля (Завалское), Засмоччя (Засмоцьке), Залужжя, Плебанівці, Михайлівське.

Однак особливе незадоволення у міщан викликала діяльність старости кн. Ф.А. Сангушковича через те, що його люди, проживаючи у власних будинках на міській

землі, не виконували міських повинностей. Це були ремісники (цирульник, пічник, слюсар, окопник, коновал), які нібито обслуговували і ремонтували володимирський замок. Щоправда, від деяких із них староста «відступився» і визнав, що вони мали виконувати міські повинності. До того ж, володимирський староста разом із луцьким старостою А.М. Сангушковичем раніше утримували ще 24 особи, а тепер староста володимирський поселив на власній міській землі 40 осіб, які не бажають разом із містом виконувати повинностей: «ни платов, ани подвод, ани роботь посполъ з местомъ полнити не хочуть в платежах, ни в подводах, ни в роботе» [4, с. 170]. Відкидаючи звинувачення у порушенні закону, староста запевняв, що ці люди живуть на його власній, а не на міській землі, на що в нього є судовий лист від господаря [4, с. 170–171]. Матеріали ревізії 1552 р. також засвідчують існування конфліктів із населенням міських юридик князів, панів і шляхти щодо виконання ними правил співжиття, визначених магдебурзьким правом: «присуду міського не виконують, парканів не роблять, підвод, стацій, сребщини, ординщини, ані жодних податків господарських міських не дають» [5, с. 1417].

Інша проблема, що потребувала правового регулювання, – відносини міста і церкви, які торкалися, насамперед, земельних питань. Зокрема, володимирському в'їтові «вручено» повідомлення про виклик до суду за позовом володимирського й берестецького владика Феодосія і прихожан соборної Успенської церкви щодо кривди «в людех и в кгрунтех церковных». Справа була настільки складною, що її мав розглядати головний Люблінський трибунал [6, арк. 115 зв.–116 зв., 147–148, 149, 149 зв.] 12.10.1569 р. міський уряд і міщани Володимира на чолі з в'їтом Михайлом Дубницьким уклали угоду з Володимирською єпископією щодо розподілу церковних і міських володінь та врегулювання між ними господарських і правових відносин. В акті угоди, зокрема, йшлося про те, що «и мещане вси сами перед нами добровольне визнали», що ці церкви «з векав были и тепер ест» у підпорядкуванні володимирських владик. А владика з капітулою визнали право міських урядників і міщан на володіння і користування міською власністю [7, с. 249–254].

Отже, простежується послідовність дій центральної та міських влад щодо закріплення та розширення правової бази функціонування міського самоврядування на засадах магдебурзького права у Володимирі. Міщани, користуючись перевагами магдебурзького права, водночас потерпали від конкуренції з боку землевласників, які господарювали на прилеглих до міста територіях, а також від жителів приватних юридик, які порушували права міщан і часто не виконували загальноміських повинностей. Вплив старости на міську громаду посилювався через те, що суду старост підлягали представники етноконфесійних груп, зокрема євреї, які становили значну частину населення міста. Організація суспільного життя міста, побудована за такими принципами, неминуче створювала підґрунтя для соціальних конфліктів: між привілейованими та непривілейованими верствами населення; інститутами державної влади і міським самоврядуванням; правом і беззаконням; міщанами магдебурзької юрисдикції і власниками та жителями юридик; церквою і міщанською громадою на магдебурзькому праві тощо.

Список використаної літератури

1. Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародно-культурні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: V Міжнародна наук. конференція Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. 13–16 вересня 2017 р. Тези доповідей. Київ: Ін-т історії України НАН України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 88 с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Ч. V. Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев: Университет. тип., 1869. 636 с.
3. Lietuvos Metrika (1499–1514). Kn. Nr. 8: Užrašymų knyga 8 / parengė A. Balulis. R. Firkočiūsis, D. Antonavičius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 708 p.
4. Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізія українських замків 1545 року / підгот. В.М. Кравченко. К.: [б. в.], 2005. 596 с.
5. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficz-nym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. Т. II. Cz. 2. 1431 s.
6. ЦДІАК України. Ф. 28 Володимирський гродський суд. 1566–1756 рр. Оп.1. Спр. 4. Володимирська гродська записова і поточна книга 1569 р. 309 л.
7. АЮЗР. Ч. VIII. Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1911. 624 с.

LEGAL RELATIONS OF THE VOLODYMYR CITY POPULATION WITH THE POWER'S INSTITUTIONS TILL 1569

Alla Bortnikova

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Department of World History
Volya Avenue, 13, 43025, Lutsk, Ukraine*

The state of social and economic development of the city of Volodymyr in the second half of the 60's of the 16th century has been outlined. The analysis of the privilege for the Magdeburg Law to Volodymyr in 1509, the implications of the introduction of this right in the city in the context of determining the legal status of certain territories and burghers, the nature of their relations with local and central authorities has been carried out. The essence of conflicts between burghers of Magdeburg jurisdiction and inhabitants of territories of other legal subordination has been revealed. It has been proved that in practice the introduction of the norms of Magdeburg law did not guarantee burghers the exercise of their legitimate rights and did not protect them from the self-will of government officials and local princes and gentry, who often violated the existing norms and traditions of the city community life. The support of the Grand Duke of the Lithuania of Volodymyr's burghers in their struggle for their rights with the Volodymyr's headman, Marshaleck, and other state and local government officials has been certified.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, the city of Volodymyr, the Magdeburg law, local self-government, council, lava, Vogt.

УДК 94(437.1/2):328«11/21»

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЧЕСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Радім Голечек

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті розглянуто ключові фактори, які вплинули на формування сучасного чеського парламентаризму. Автор на основі аналізу чеської політичної історії робить висновок, що демократичним підґрунтям для формування традицій парламентаризму в чеських землях стали парламентські способи боротьби в чеській політиці та формування інституту політичних виборів.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, Чехія, конституція, вибори.

Чеська Республіка має дуже давню історію, і частиною її історії з XI ст. є становлення і розвиток представницьких установ. Чеські землі в різні історичні епохи входили до складу Австро-Угорської імперії і незалежної Чехословаччини, вони пережили «соціалістичне» правління і «оксамитову революцію». Надзвичайно важливим є період Першої Республіки (1918–1938), який послужив прикладом для подальшого формування парламентських органів чеського суспільства.

Власне Чеська Республіка виникла на політичній карті світу тільки в 1993 р. після розпаду Чехословацької федерації. Слідом за падінням комуністичного режиму одним із головних напрямів конституційно-правової реформи стало надання реального характеру повноважень парламенту, на противагу соціалістичній практиці, коли вищі представницькі органи виконували лише декоративні функції, прикриваючи всевладдя апарату Комуністичної партії.

Російська дослідниця М. Лазарева виділяє три етапи в історії формування чеських представницьких установ – досоціалістичний, соціалістичний і постсоціалістичний [1, с. 71]. Ці етапи відрізняються один від одного тривалістю та загальним напрямом політичного розвитку. Розглянемо детальніше кожен із цих періодів.

Знайомство з першим етапом свідчить про те, що на території чеської держави існували дуже давні традиції діяльності представницьких органів. Якщо досліджувати історію чеської держави, то можна виявити, що представницькі установи в Чехії з'явилися, за словами відомого чеського історика, професора В. Ванечека, ще в ранньофеодальну епоху (в X – XI ст.) [8, с. 55]. Традиційно такі установи називалися «сеймами» (sněm). Свій остаточний вигляд сейми набули за часів розквіту станово-представницької монархії. Тобто чеський сейм – це, перш за все, становий інститут. До його складу входили представники вищого і нижчого дворянства (панів і лицарів), духовенства, міщан королівських міст. Постійної компетенції сейми не мали. Серед питань, які вони вирішували в різний час, були війна за кордоном, збір податків, обрання празького єпископа, судові суперечки, династичні шлюби. Реальний вплив сеймів залежав від політичної ситуації: при слабкому королі сейм посилювався, при сильному – мав суто дорадчий характер.

Власне парламентські органи з'явилися в Австрії після буржуазної революції 1848 р., коли була прийнята перша конституція, заснований центральний парламент, активно розвивалося виборче законодавство і почали функціонувати політичні партії. Чеські

землі також посилали своїх депутатів до віденського парламенту, де вони утворили окремий клуб (тобто фракцію). Крім цього, в Чехії і Моравії продовжували діяти земські сейми. Звичайно, тодішній парламентаризм мав обмежений характер, бо австрійський імператор володів значними повноваженнями, зокрема правом абсолютного вето на рішення парламенту і правом видання актів із силою закону в обхід парламенту. Зрештою, чеські партії отримали значний досвід парламентської діяльності ще в XIX ст., завдяки їх участі в австрійському парламенті і земських сеймах, причому їх політичні інтереси мали яскраво виражений національний характер [1, с. 7–8].

Вагомий вплив на розвиток чеського парламентаризму мав Закон № 37 від 13 листопада 1918 р про тимчасової конституції (далі – Тимчасова конституція 1918 г.) [9]. Він встановив таку систему вищих органів державної влади, в якій вирішальна роль належала однопалатному парламенту – Національним зборам. Він обирав президента країни, главу і членів уряду і контролював їх діяльність. Однак головним завданням Національних зборів була розробка і прийняття постійної Конституції. В результаті, 29 лютого 1920 р. Національні збори ухвалили Закон № 121, яким вводилася Конституційна хартія Чехословацької республіки (далі – Конституція 1920 р.) [10]. На відміну від попереднього конституційного документа, Конституція 1920 р. закріпила не тільки систему вищих органів державної влади, але і основні права, свободи і обов'язки громадян, а також гарантії прав національних, релігійних і расових меншин.

Форма правління, за новою Конституцією, не зазнала кардинальних змін: як і раніше, уряд формувався на основі парламентської більшості, а президент обирався парламентським шляхом. Найбільші зміни стосувалися порядку формування та структури парламенту. Він складався з двох палат – Палати депутатів і Сенату. З аналізу норм Конституції видно, що перевагою користувалася нижня палата, адже вона могла подолати вето верхньої палати щодо законопроектів і в будь-який час могла висловити недовіру уряду, сформованому Президентом. Обидві палати Парламенту обиралися шляхом прямих загальних виборів за пропорційною виборчою системою [10].

Важливе значення мав постійний комітет парламенту, який, за Конституцією Чехословаччини 1920 р., формувався із членів обох палат і виконував основні повноваження парламенту в перервах між сесіями. Зокрема, він міг вживати заходи (*opatření*), що мали силу закону, і цим «продовжував імператорську традицію видавати надзвичайні акти». Але, на відміну від імператорських указів, заходи постійного комітету потребували обов'язкового схвалення палат парламенту, інакше вони втрачали силу [1, с. 12].

Конституційні норми про Президента Чехословаччини були сформульовані під впливом французької Конституції III Республіки. Президент обирався на спільному засіданні палат, проте наділявся досить значними повноваженнями: призначав і звільняв членів уряду, скликав і розпускав палати парламенту, мав право відкладального вето на закони. Президент не мав права законодавчої ініціативи, але міг представляти парламенту усні або письмові «доповіді про становище республіки» і пропонувати заходи, які він вважав необхідними і доцільними. Крім того, стосовно голови держави і членів уряду могла бути застосована процедура імпичменту (§ 67 і 79 Конституції не вживали цього терміна, але регулювали саме цю модель відповідальності вищих посадових осіб) [10].

І хоча формально акти президента підлягали контрасигнації, його фактичні позиції були набагато сильнішими у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася в роки Першої Республіки, коли в умовах многопартійності жодна з партій не могла завоювати більшість у Палаті депутатів і сформувати однопартійний уряд. Відповідно, уряди створювалися коаліційним шляхом і не відрізнялися стабільністю. За словами Ю. Щербакової, уряди в

середньому змінювалися щороку. Характерною рисою того періоду була діяльність таких неформальних об'єднань, як «п'ятірка», «шістка», «вісімка», група «Град», що складалася з лідерів найбільших політичних партій і здійснювала реальне управління країною в тісній співпраці з президентом [3, с. 64].

Другий, соціалістичний етап у розвитку чеських представницьких установ був за історичними мірками не таким тривалим, як перший. Але він справив помітний вплив на всю систему суспільних відносин. Із формальної точки зору, цей етап продовжив розпочату ще Тимчасовою Конституцією 1918 р. лінію на верховенство парламенту в системі вищих органів державної влади. За соціалістичною конституцією, саме парламент обирав президента, від нього залежало формування уряду. Однак на практиці все було інакше: конституція і парламентські установи втратили роль найважливіших регуляторів суспільних відносин. Як і в інших країнах соціалістичного табору, фактичне управління державними справами здійснювалося не парламентом і не урядом, а керівництвом Комуністичної партії. Конституційні закони 1968 р. деякою мірою удосконалили і демократизували діючу систему, зокрема, шляхом відновлення колишніх правових інститутів. Але вслід за цим у країні встановився режим «нормалізації», основною рисою якого стала яскраво виражена централізація політичної влади. Відповідно, вести мову про функціонування реального парламентаризму не є доречним.

Згідно зі ст. 1 Конституційного закону 1968 р., Чехословацька Республіка проголошувалась федеративною державою двох рівноправних братніх націй – чехів і словаків. Обидва складники федерації республіки наділялися рівноправним становищем. У них були засновані національні органи державної влади в основному за зразком федеральних, в тому числі і представницькі органи – Національні ради. Різниця полягала лише в тому, що функції президента в республіках виконували Президії Національних рад [6].

Федералізація держави вплинула на статус центрального парламенту, який став іменуватися Федеральними зборами. Конституційний закон докладно перераховував питання, які належать до відання Федеральних зборів, розмежовуючи при цьому повноваження щодо прийняття законів і їх виконання. У відносинах парламенту з урядом конституційні норми частково повернулися до моделі 1948 р.: був відновлений інститут висловлення довіри і недовіри уряду й окремого міністру, а також інтерпеляції. Знову став можливим розпуск парламенту у разі непереборних розбіжностей між палатами щодо законопроекту.

Вперше з 1938 р. парламент знову став двопалатним. Однак ця двопалатність була іншою, ніж за Конституцією Першої Республіки, бо була безпосередньо пов'язана з федеративним устроєм. Верхня палата Федеральних зборів (Палата націй) складалася з депутатів, що обиралися порівну від Чехії і від Словаччини. У ній діяла заборона майорізації, тобто для прийняття рішення з цілого ряду питань була необхідна більшість голосів представників кожної з республік у цій палаті. Друга відмінність полягала в тому, що за конституційним законом 1968 р. палати парламенту були рівноправні, тоді як за Конституцією 1920 р. нижня палата домінувала. Рівний правовий статус палат Федеральних зборів був прямо закріплений у ст. 29 конституційного закону, а також витікав з інших його положень [1, с. 19].

Разом із тим нова двопалатність мала незавершений характер. Значну роль відіграла Президія всього парламенту, що формувалася палатами спільно. З числа членів Президії палати обирали голову Федеральних зборів і його заступників. Внутрішня організація і діяльність парламенту регулювалися єдиним законом про регламент Федеральних зборів. На відміну від Конституції 1920 р., конституційний закон 1968 р. не обмежував палати в проведенні спільних засідань. Все це наближало федеральний Парламент до однопалатної моделі.

Третій, постсоціалістичний етап характеризується корінними змінами моделі управління суспільством: держава з тоталітарно-соціалістичної трансформувалася в демократичну і правову. Парламент отримав реальну змогу справляти безпосередній вплив на регулювання суспільних відносин. Як і інші східноєвропейські країни, Чехія на цьому етапі звернулася до свого досоціалістичного досвіду, а також до практики діяльності розвинених держав. Аналіз текстів попередніх конституцій показує, що Чехія значною мірою спиралася на власний досвід конституційно-правового регулювання, особливо часів Першої Республіки [4, s. 113].

Конституція 1992 р. у центр системи вищих органів державної влади поставила Палату депутатів із повністю підлеглим їй урядом, а ролі гарантів законності, стабільності та спадкоємності надала президенту, Сенату і Конституційному суду. Конституція Чехії 1992 р. проголосила принцип поділу влади на протигагу соціалістичним принципом єдності влади. Попередні демократичні Конституції держави, хоча і вибудовували систему вищих органів з урахуванням цього принципу, але в тексті його не виділяли. Абсолютним нововведенням Конституції стало саме вживання терміна «парламент» (parlament). Усі колишні Конституції використовували або слово «колегія» (sbor), або «орган влади» (orgán moci). Якщо коротко аналізувати правовий статус парламенту в початковій редакції Конституції 1992 р., то очевидним є вплив на неї Конституції Чехословаччини 1920 р. Як і тоді, форма правління була побудована за парламентським зразком. Наявні відмінності зумовлені більш пізнім часом прийняття цієї Конституції, зокрема демократизацією, інтернаціоналізацією, а також вимогами раціоналізованого парламентаризму [4, s. 235].

По-перше, компетенції парламенту. Як і в Конституції 1920 р., вони врегульовані досить лаконічно. Виняток становлять повноваження парламенту у сфері зовнішньої політики і оборони, яким приділяється значна увага, що характерно для новітнього часу. Крім того, більш детально прописані повноваження парламенту щодо формування уряду і його відповідальності. У дусі раціоналізованого парламентаризму Конституція вперше закріпила питання про вотум довіри (за ст. 44, уряд отримав право поставити перед Палатою депутатів питання про довіру, зв'язавши його з обговоренням урядового законопроекту в Палаті), але проігнорувала питання щодо індивідуальної відповідальності міністрів [7].

По-друге, двопалатна структура парламенту загалом повторює першореспубліканську: в умовах унітарної держави вона не відбиває національно-територіальне питання; палати не рівні в правах (у верхньої палати їх менше); назви палат повністю збігаються з назвами палат за Конституцією 1920 р. (Палата депутатів і Сенат). Однак у прийнятті законів нинішній Сенат слабкіший за свого попередника. Разом із тим він має явну перевагу – він не підлягає розпуску і, якщо Палата депутатів розпущена, може приймати акти, що мають силу закону.

По-третє, порядок формування Парламенту. Як і Конституція 1920 р., нинішня Конституція у своєму тексті називає вид виборчої системи, за якою формується кожна з палат. Тим самим досягається порівняна стабільність виборчої системи. Але, на відміну від Конституції 1920 р., яка передбачала пропорційну систему для обох палат, чинна Конституція закріпила компромісний варіант: пропорційну систему – для Палати депутатів і мажоритарну систему – для Сенату. Абсолютно новим було положення щодо ротації складу верхньої палати (кожні два роки переобирається одна третина сенаторів).

По-четверте, найбільш яскраво постсоціалістичний характер Конституції проявився в нормах щодо загальних парламентських процедур. Ст. 34 проголосила, що палати знаходяться на сесії «постійно» і сумарна тривалість перерви сесії не має перевищувати 120 днів

у році. Це було зроблено на противагу колишній, соціалістичній практиці, коли парламент збирався на сесії на кілька тижнів, а то й днів на рік [7].

Найбільш спірними положеннями Конституції виступили норми про Сенат – верхню палату парламенту. Деякі політичні партії, зокрема соціал-демократи і комуністи, вважали її зайвою в невеликій унітарній державі. Правляча коаліція не поспішала зі створенням Сенату, адже відповідно до перехідних і прикінцевих положень Конституції за його відсутності Палата депутатів не могла бути розпущена, що надавало правлінню правих необхідну стабільність. Але коли Сенат був все-таки створений, більшість політичних сил оцінила його значимість як додаткового форуму для представництва їх інтересів і розвитку коаліційних відносин, особливо з урахуванням тієї невеликої різниці між кількістю місць у великих партій, яка складалася після кожних виборів в нижню палату парламенту [5, р. 48].

Таким чином, вивчення досвіду формування і діяльності сучасного чеського парламенту як дає уявлення про загальні закономірності конституційно-правового регулювання статусу законодавчих органів в усьому східноєвропейському регіоні, так і розкриває національну специфіку.

Основні положення сучасної Конституції Чеської Республіки заклали основи для функціонування демократичного політичного ладу, з ефективною системою стримувань і противаг, котра запобігає концентрації влади в руках одноосібного лідера-автократа. У результаті в Чехії утвердилася класична модель парламентської республіки.

Структура та організація чеського парламенту в основних рисах відповідає структурі та принципам організації представницьких органів розвинених демократій. Чеська політична еліта обрала двопалатну структуру парламенту. Це було зумовлено, насамперед, історико-культурними традиціями чеського соціуму. Нова політична еліта запозичила ідею парламентаризму, заснованого на засадах чехословакізму Т.Г. Масарика, а структурна модель була перейнята від федерального парламенту Чехословаччини періоду 1968–1992 рр. Попри складний механізм функціонування, бікамералізм є важливим чинником створення конституційного балансу та стабілізації парламентаризму в Чеській Республіці.

Список використаної літератури

1. Лазарева М. Современный Парламент Чехии. Вологда: ИП Киселев А.В., 2012. 133 с.
2. Фирсов Е. Эволюция парламентской системы в Чехословакии в 1920-е годы. М.: МГУ, 1989. 142 с.
3. Щербак Ю. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии: Конец 80-х-90-е гг. XX в.: дис. ... канд. ист. наук. М., 2003. 164 с.
4. Kolář P. Parlament České republiky 1993-2001/ Petr Kolář, Štěpán Pecháček, Jindřiška Syllová. Praha, 2002. 512 s.
5. Olson D. The Czech Senate: From Constitutional Inducement to Electoral Challenge. East European Constitutional Review. 1996. № 4. P. 47–50.
6. Ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci. URL: www.psp.cz.
7. Ústavní zákon č. 1/1993 Sb., Ústava České republiky. URL: www.psp.cz.
8. Vaněček V. Česká Národní Rada, Sněm Českého lidu. Praha, 1970. 216 s.
9. Zákon č. 37/1918 Sb., ze dne 13. listopadu 1918, o prozatímní ústavě. URL: www.psp.cz.
10. Zákon č. 121/1920 Sb., ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. URL: www.psp.cz.

HISTORICAL BASIS OF FORMATION OF THE CZECH PARLIAMENTARISM

Radim Holechek

*Uzhgorod National University, Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The article examines the factors that influenced the formation of the modern Czech parliamentary system. The author on the basis of analysis of Czech political history concludes that the democratic basis for the formation of parliamentary traditions in the Czech lands became parliamentary methods of struggle in Czech politics and the formation of the institute of political elections.

Key words: parliamentarism, parliament, Czech Republic, constitution, elections.

УДК 32.01:303.42(477)

ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ СИНЕРГЕТИКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ XVII – XVIII СТ.

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет
факультет міжнародних відносин, кафедра філософії і політології
бул. Інституцька, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна*

Науковий дискурс щодо змісту, специфіки і основних напрямів розвитку політичної думки України в XVII – XVIII ст. потребує усвідомлення значущості використання різних пізнавальних підходів у політологічному дослідженні, відходу від усталених стереотипів, спрощень, міфів про українську історію та культуру в ранньомодерний період.

Одним із найважливіших і найперспективніших методів дослідження сучасної науки є синергетичний підхід. Завдяки пізнавальним можливостям синергетичного підходу досягається цілісне знання про дуже непрості й неоднозначні періоди в розвитку української історії, зокрема, про ранньомодерну Україну.

Із позицій синергетики відкривається складна картина українського політичного світу в XVII – XVIII ст. Тому при аналізі цього політичного феномена варто приймати до уваги всю різноманітність неполітичних факторів, які впливали на розвиток політичної думки ранньомодерної України.

Ідеї та принципи синергетики здебільшого використовуються при вивченні можливостей спільної діяльності, соціальних переваг узгоджених дій людей для досягнення спільних цілей, а також під час дослідження самоорганізаційних процесів у періоди нестабільності та соціальних змін.

Ключові слова: синергетика, ранньомодерний період, самоорганізація, бифуркація, політична думка, політичний процес, соціум.

Дослідження важливих проблем політичної науки, особливо тих, які стосуються вивчення складних, контроверсійних за своєю природою періодів у розвитку політичної думки України, вимагає всебічного теоретичного аналізу, врахування особливостей її формування в ту чи іншу історичну епоху, окреслення соціокультурних координат її становлення та розвитку. Повною мірою це стосується вивчення історії політичної думки в ранньомодерній Україні.

Науковий дискурс щодо змісту, специфіки і основних напрямів розвитку політичної думки України в XVI – XVIII ст. потребує усвідомлення значущості використання різних пізнавальних підходів у політологічному дослідженні, відходу від усталених стереотипів, спрощень, міфів про українську історію та культуру в ранньомодерний період. Неприйнятним є також абстрактне теоретизування без урахування історично-культурного контексту розгортання політичних процесів в Україні XVII – XVIII ст.

Системність і цілісність вивчення політичної думки України XVII – XVIII ст. досягається через використання пізнавального потенціалу різних наукових дисциплін, які розглядають досліджувану проблему в тих чи інших аспектах – історії, політичної історії, філософії, культурології, політичної філософії. Це є загальною тенденцією розвитку сучасної науки, а також свідченням посилення й інтенсифікації зв'язків між різними дисциплінами й зростання значущості міждисциплінарних досліджень у гуманітарному дискурсі. Дедалі більшу роль

починають відігравати великі комплексні програми і проблемно орієнтовані міждисциплінарні дослідження. Знання подій і процесів, що становили зміст української історії в XVII – XVIII ст. і відтворювалися в суспільно-політичному дискурсі доби українського бароко, потребують спільного дослідження і вирішення в рамках багатьох гуманітарних дисциплін.

Сучасна практика наукових досліджень свідчить якраз про пріоритетність тих напрямів, які виникають на стику різних дисциплін [8, с. 350]. Міждисциплінарні зв'язки і взаємодії змінюють вигляд гуманітарної науки, роблять її багатшою на конкретні факти, з одного боку, а з іншого, посилюють рівень її теоретичності. Перспективність таких досліджень визначається, передусім, використанням методологічного потенціалу наук, об'єктом яких є багатовимірний світ людини, її діяльності, людської історії, історії суспільно-політичних ідей у соціокультурному контексті. Міждисциплінарні дослідження і сучасний синтез різних наук сприяють окресленню принципово нових тем, аспектів, нових акцентів у, здавалося б, традиційній проблематиці української політичної науки. Йдеться, зокрема, про витоки української державності, формування української політичної ідентичності, ідею національної єдності українського етносу тощо.

Об'єктом міждисциплінарних досліджень стають дуже складні, часто унікальні для національної історії та культури теми, вивчення яких передбачає спільну роботу фахівців різного профілю, використання сучасної методології наукового дослідження і водночас врахування специфіки конкретно-наукових методологій, принципів і норм дослідження.

Сучасна методологія історико-політичного дослідження не зосереджена виключно на використанні класичних методів – інституціонального аналізу, системного, структурно-функціонального підходів тощо. Нова постнекласична картина світу, що характеризується стратегічною нестабільністю, нелінійністю, віртуальністю і конфліктністю, передбачає нестандартне політичне мислення, розраховане на пізнання багатовимірних і пластичних складних об'єктів. Головною проблемою постнекласичної методології стає пошук нових механізмів дослідження процесу самоорганізації складних, нелінійних, стохастичних процесів [3, с. 243–245].

Одним із найважливіших і найперспективніших методів дослідження сучасної науки є синергетичний підхід. Евристичне значення синергетики полягає в тому, що вона дає змогу пояснити біфуркаційний, нестабільний характер розвитку об'єкта, що досліджується. Завдяки пізнавальним можливостям синергетичного підходу досягається цілісне знання про дуже непрості й неоднозначні періоди в розвитку української історії, зокрема, про ранньомодерну Україну, про суспільно-політичну думку XVII – XVIII ст., яка втілювала суперечливі ідеї різних соціальних сил, відображала протилежні політичні тенденції й культурно-національні орієнтації свого часу.

Крім того, з позицій синергетики відкривається складна картина українського політичного світу в XVII – XVIII ст. Тому при аналізі цього політичного феномена варто брати до уваги всю різноманітність неполітичних факторів, які впливали на розвиток політичної думки ранньомодерної України – соціальних, релігійних, географічних, культурних. Будь-яке спрощення чи схематизація є неприпустимими для творення об'єктивної картини наукового дослідження.

В основі синергетичної методології лежить принципово новий тип раціональності – нелінійне мислення. Синергетична теорія розглядає системи, що розвиваються, як відкриті, як такі, що взаємодіють з оточуючим середовищем і володіють своїми джерелами енергії. При цьому стверджується, що для відкритих систем характерні нелінійні зворотні зв'язки, тобто відкидається думка про абсолютність жорстких, однозначних причинно-наслідкових залежностей [6, с. 413; 10, с. 42].

Значення синергетичного підходу до вивчення політичної думки ранньомодерної України стає очевидним, коли ми розглядаємо її як відкриту, динамічну систему, що має тенденцію до саморозвитку і самоорганізації. Зокрема, це проявляється, коли йдеться про становлення української державності, ідентифікаційну модель українства, усвідомлення потреби в досягненні цілісності й єдності українського соціуму перед загрозами внутрішнього та зовнішнього характеру.

Під впливом синергетики відбуваються суттєві зрушення у сучасній політичній науці, виробленні нового погляду на зміст процесів, що відбуваються у різних сферах людської активності, соціальній та політичній практиках відповідної історичної доби. Крім того, вона дає змогу побачити всю неоднозначність соціальної та політичної історії, з'ясувати міру людської суб'єктивності у суспільних і політичних процесах.

Синергетика (з грецької «синергія» – «спільна, узгоджена дія») в сучасній науці претендує на те, щоб називатися новим світобаченням, хоча багато узагальнень, які зроблені в процесі вивчення процесів самоорганізації, співзвучні висновкам, яких дійшли останнім часом представники різних шкіл і напрямів. Проте безперечним є висновок, що з виникненням синергетики (теорії самоорганізації) відбуваються революційні зміни в формуванні картини світу, методологічному обґрунтуванні науки, самому стилі наукового мислення.

У сучасній філософській літературі синергетика постає як міждисциплінарний напрям, метою якого є пошук універсальних закономірностей і алгоритмів еволюції та коеволуції складних (нелінійних) нерівноважних систем. Головним об'єктом досліджень, що проводяться в рамках синергетики, є відкриті, нестабільні, нелінійні системи різної природи, що перебувають у далекому від термодинамічної рівноваги стані. Такі системи містять у собі можливість виникнення не лише закономірних, очікуваних явищ, але й унікальних, непередбачуваних подій. Крім того, ці системи демонструють здатність до удосконалення, урівноманітнення елементів, що становлять систему, стійкості до зовнішніх впливів і змін, появи нових, більш складних форм організації своєї діяльності.

Синергетика, тобто теорія систем, що самоорганізується, є однією з найважливіших парадигм сучасної науки, яка ґрунтується на ідеях системності та цілісності світу. Це наука про те, як спільна дія елементів нелінійного середовища породжує нові структури, тобто як відбувається самоорганізація, становлення порядку з хаосу [10, с. 43; 6, с. 18]. Синергетика висунула нову загальну концепцію самоорганізації і тим самим сформулювала її загальні принципи, які можуть використовуватися в різних галузях дослідження, зокрема історико-політичній.

Синергетика виходить із того, що світ характеризується нестабільністю, нестійкістю, невизначеністю. Це є наслідком існування в тій чи іншій системі різноманітних потенційних можливостей, незворотних, стохастичних, непередбачуваних процесів, що мають діахронічний, дивергентний характер, але й які водночас прагнуть до інтеграції та координації. Велику увагу синергетика зосереджує на способах організації зв'язків і відносин між різними елементами в системі. Різноманітні можливості, які зосереджені в системі, актуалізуються в період втрати нею рівноваги, стабільності. Тоді вона стає чутливою не тільки до деяких аспектів власної реальності, які є досить несуттєвими в стані рівноваги, але і до зовнішніх випадкових впливів. За І. Пригожим, випадковість не є відхиленням від норми, а виступає джерелом і новою умовою для реалізації нових можливостей. Хаос, який характеризує систему в період режиму загострення, втрачає негативний смисл і постає як складно організований, «конструктивний хаос», з якого народжується новий порядок, тобто структурно нові організовані утворення [5, с. 8].

Тому поширений у сучасній науці загальнометодологічний підхід у дусі теорії дисипативних структур є більш прийнятним, ніж традиційний суб'єкт-об'єктний аналіз і традиційний детермінізм, оскільки він враховує свободу та вільний вибір індивідів, соціальних груп, колективів, співтовариств тощо. Враховується, таким чином, свобода людини як її сутнісна визначеність та істотна риса її діяльності в тій чи іншій суспільно-політичній ситуації.

Ідеї та принципи синергетики здебільшого використовуються при вивченні можливостей спільної діяльності, соціальних переваг узгоджених дій людей для досягнення спільних цілей, а також при дослідженні самоорганізаційних процесів у періоди нестабільності та соціальних змін. Такий стан української реальності був зафіксований та відтворений суспільно-політичною думкою ранньомодерної України. Творчість українських мислителів, книжників, проповідників, суспільно-політичних діячів цього часу – Івана Вишенського, Лазаря Барановича, Івана Максимовича, Іоанікія Галятовського, Касіяна Саковича – це свого роду творення теоретичної альтернативи розбрату, політичної конфронтації, нестабільності, загальної дезорганізації, що поширювалися в українському суспільстві XVII – XVIII ст.

Згідно з теорією самоорганізації, нові форми організації виступають результатом ускладнення різних процесів у рамках соціального й політичного цілого, росту різноманітності елементів, різноспрямованості зв'язків зі світом. Здатність нестабільних утворень до самоорганізації свідчить про те, що вони не є пасивним об'єктом людської діяльності, а володіють певною свободою і втілюють у собі різні вияви людської активності. Українська політична думка XVII – XVIII ст., ідеї українських мислителів про людську єдність і згоду – яскраве свідчення того, що в неоднозначні, кризові моменти історії саме людина може сприяти реалізації інтеграційних процесів у суспільстві, прискорювати рух до утвердження різних форм організації, соціальної солідарності та консолідації.

Механізмом, що визначає наближення розвитку суспільства до критичної межі, коли соціальна система опиняється перед вибором різних шляхів розвитку, є біфуркація. Біфуркація визначає той момент соціальної еволюції, коли нестабільність системи посилюється і найменші зовнішні впливи можуть кардинально її змінити. При чому достеменно передбачити, який саме шлях вона обере, неможливо. Історія загалом і національна, зокрема, під впливом самоорганізаційних механізмів розвивається як неповторний феномен, і якщо спробувати систему повернути у вихідний стан, то вдруге її еволюція піде зовсім іншим шляхом [7, с. 145].

За сприятливих обставин механізм біфуркації забезпечує перехід системи у стан вищої структурованості, впорядкованості як у просторовому, так і в функціональному сенсі: підвищується складність системи, вона виявляє новий тип поведінки, хоча може бути і зворотний ефект – настає фаза глибокого занепаду, деградації системи. Механізм біфуркації створює проблему вибору, наявність якого є ознакою свободи [6, с. 120]. Тут усе залежить не тільки від випадкового збігу обставин, а й від соціального досвіду життєдіяльності людини, її інтересів, мети, яку вона переслідує. Життєздатність соціального організму визначається енергією свободи, яку зосереджує та чи інша спільнота чи об'єднання. Свобода – це сутнісна риса людського буття та історії. Вона виступає як вияв здатності до самоорганізації, як внутрішній зміст процесів саморегуляції та самовпорядкування в рамках соціуму.

Механізми самоорганізації є дієвим механізмом вирішення проблем в умовах, коли відсутнє порозуміння між основними учасниками суспільно-політичних процесів, не досягнуто єдине загальноприйняте бачення загальної перспективи розвитку. Саме тоді, коли чинна соціальна система входить у фазу кризи, порушення рівноваги, втрачає здатність

обмінюватися з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, самоорганізація здатна забезпечити як внутрішню стабільність людських спільнот, так і їх динаміку, здатність до саморозвитку.

Ранньомодерна Україна XVII – XVIII ст. – це соціокультурний і політичний простір, для якого досягнення національної та культурної цілісності стало нагальною потребою. Загальний висновок, який був зроблений українськими мислителями в XVII – XVIII ст. – цілком у дусі синергетики: дезорганізації соціуму можна уникнути, забезпечивши узгодженість, згоду в діях загальнонаціональних сил. Якщо такої узгодженості в суспільстві не спостерігається, а соціальні зміни виходять за межі традиції, можуть відбуватися різні конфлікти і потрясіння (війни, протистояння, повстання тощо). Важливим у цьому контексті є збереження культурної основи суспільних перетворень, оскільки без неї втрачається важливий елемент загальної суспільної і людської цілісності.

Великі потенційні можливості самоорганізації українського етносу були продемонстровані в час козаччини, а також в літературі козацької доби. Хоча, на жаль, завдання національної та політичної консолідації українського суспільства так і не були реалізовані в XVI – XVIII ст. Водночас очевидно залишалася небезпека дезорганізації й хаосу в українському житті, що неминуче завершувалося втратою національної ідентичності та державності.

На відміну від прийнятого тривалий час у науці редуccionізму (зведення складних процесів до аналізу окремих його елементів), синергетична парадигма в сучасному історико-політичному дослідженні враховує дію та значення всіх параметрів і факторів, завдяки яким політична думка України в XVII – XVIII ст. постає як самостійний духовний феномен і які суттєво впливають на політичний процес. Йдеться про соціальні, економічні, природно-географічні та інші «межові» фактори. Ці впливи можуть значно посилюватися в біфуркаційні періоди. Найбільш суттєвими соціокультурними параметрами, які найбільше впливали на політичну картину українського світу в XVII – XVIII ст., є цінності, традиції, український менталітет, етос культури, соціокультурна ідентичність, моральні імперативи. Окрема роль в історико-політичному дослідженні має відводитися духовним факторам, які особливим чином втілюють зміст людського буття на певному історичному етапі розвитку і значною мірою виражають зміст національної ідеї.

У творчості видатних українських мислителів XVII – XVIII ст. одними з центральних тем були духовне єднання українського етносу та ідея досягнення досконалої людської спільноти на засадах християнської віри та високої моральності. Це стало реакцією на дезорганізованість і розколотість українського суспільства в час військового, соціального і політичного протистояння. Усвідомлюючи потребу в згуртуванні, утвердженні норм людського співжиття, таким чином українські мислителі моделювали власні засади самоорганізації суспільства.

Список використаної літератури

1. Бевзенко Л.Д. Социальная нелинейность – предпосылки и проявления. Постнеклассика: философия, наука, культура. СПб: издательский дом «Мир», 2009. С. 539–564.
2. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
3. Василенко И.А. Политическая философия: Учеб. пособие. М.: ИНФРА, 2010. 320 с.
4. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы изобострением, самоорганизация, тепломиры. СПб: Алетейя, 2002. 414 с.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. М.: Прогресс, 1999. 272 с.

6. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс, 1986. 460 с.
7. Свідзинський А. Культура як феномен самоорганізації. Сучасність. 1992 . № 4. С. 141–155.
8. Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. М.: Гардарики, 2006. 384 с.
9. Стьопін А.О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. Одеса: Астропринт, 2006. 156 с.
10. Хакен Г. Синергетика: Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах. М.: Мир, 1985. 419 с.

HEURISTIC POSSIBILITIES OF SYNERGETICS IN THE STUDY OF POLITICAL THOUGHT OF UKRAINE XVII-XVIII CENTURIES

Volodymyr Gotsulyak

*Khmelnysky National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Political Science
Institutska str., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine*

Scientific discourse on the content, specifics and main directions of development of political thought of Ukraine in the XVII-XVIII centuries. Requires awareness of the significance of the use of different cognitive approaches in political research, the departure from established stereotypes, simplifications, myths about Ukrainian history and culture in the early modern period.

One of the most important and most promising methods of researching modern science is the synergistic approach. Thanks to the cognitive capabilities of the synergetic approach, comprehensive knowledge of very difficult and ambiguous periods in the development of Ukrainian history, in particular, about early modern Ukraine, is achieved.

From the standpoint of synergetics, a complex picture of the Ukrainian political world opens in the seventeenth and eighteenth centuries. Therefore, in analyzing this political phenomenon, it is necessary to take into account all the diversity of non-political factors that influenced the development of the political thought of early modern Ukraine.

Ideas and principles of synergetics are used for the most part in the study of opportunities for joint activities, the social benefits of concerted action of people to achieve common goals, and also in the study of self-organization processes during periods of instability and social change.

Key words: synergetics, early modern period, self-organization, bifurcation, political thought, political process, society.

УДК 316:321.015

**ЕЛІТНІ ГРУПИ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Юрій Привалов

*відділ соціальної експертизи Інституту соціології
Національної академії наук України
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

Валерій Пилипенко

*відділ історії та теорії соціології Інституту соціології
Національної академії наук України
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

У статті розглядаються теоретико-методологічні питання соціологічного дослідження владної еліти. Дається типологізація елітних груп за їх ідейно-політичними орієнтаціями. При цьому основну увагу приділено аналізу взаємодії етики і політики, моральному обліку можновладців.

Ключові слова: влада, елітні групи, типологізація, мораль, політика, біографічний метод.

Політичне життя сучасної України характеризують динамічні процеси, що детермінують собою серйозні зміни в діяльності різних соціальних груп суспільства. Нинішній український соціум є слабоструктурованим, відсутні «стійкі» прошарки зі своїми усвідомленими інтересами і стійкою політико-ідеологічною орієнтацією. За цих обставин зростає соціальна відповідальність елітних груп. Їхня поведінка, система цінностей набувають домінуючої значущості. Тому в орбіту дослідницького інтересу багатьох науковців потрапляють питання вивчення соціальної структури і соціальних дій елітних груп. Процеси формування і оновлення цих груп супроводжуються конфронтацією у боротьбі за розподіл сфер впливу, появою нових інтересів і протиріч. Разом із тим оновлення елітних груп зазвичай призводить до більшої зручності управління суспільством і, відповідно, до кращого задоволення вимог часу і суспільного розвитку.

Проблема формування і трансформації національної політичної еліти України в XXI ст. є однією із найбільш своєчасних і актуальних проблем сучасної соціології (і політології). Це підтверджує і соціальна практика останніх років, і події, що розгортаються у вітчизняному політикумі. Період трансформації пов'язаний зі змінами в системі цінностей і соціальних норм. Саме дії елітних груп суспільства ще більшою мірою (аніж в іншій ситуації) визначають усю траєкторію суспільного розвитку. За цих умов стан еліт є одним із найважливіших показників стану суспільства і його перспектив.

У західній соціологічній літературі є велика кількість праць, присвячених елітам. Автори зазвичай стверджують, що необхідною складовою частиною соціальної структури будь-якого суспільства є найвищий привілейований прошарок (або прошарки), які здійснюють функції управління, розвитку культури. Визначення еліти в соціології не є однозначним. Нею іменують: людей, котрі отримали найвищий індекс у галузі своєї діяльності (В. Парето); найактивніших у політичному сенсі людей, орієнтованих на владу, організовану меншість суспільства (Г. Моска); людей, яким притаманне почуття відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет); осіб, котрі володіють владою (А. Етціоні); людей, які є формальною владою в організаціях та інституціях, що визначають соціальне життя (Т. Дай); творчу меншість суспільства на противагу нетворчій більшості (А. Тойнбі) тощо.

Із багатоманітних підходів до визначення еліти ми вибрали таке. Еліта – це сукупність індивідів, які володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві. Це ті, хто в різних сферах діяльності перебуває на вершині ієрархії, хто посідає будь-які важливі привілейовані позиції з огляду на свій престиж або багатство. З усіх еліт ми в такому разі робимо акцент на еліті політичній (владній). Ідеться про коло осіб, котрі справді здійснюють державну політику або безпосередню, або через вирішальний вплив на прийняття рішень.

У країнах із реальним громадянським суспільством зазвичай розподілені функції політичних діячів і адміністраторів, тобто політичної й адміністративної еліти. В Україні такого розподілу поки що немає. При цьому треба мати на увазі, що до серпня 1991 р. українська (як і загальнорадянська) еліта була об'єднаною, без суттєвих автономних інтересів. Адже в її руках зосереджувались і політична, й економічна влада. Політики, генералітет, верхівка менеджменту, керівники так званих «громадських» організацій, найвищі чини політичної поліції – всі належали до однієї партії, входили до її номенклатури. Між цією єдиною елітою та рештою населення існувала глибока прірва.

Політична еліта є одним із найважливіших чинників розвитку суспільства, у тому числі у напрямі успіху (або поразки) тих чи інших реформ. Вельми важливою стає роль політичної еліти у періоди радикальних соціальних трансформацій. Тому однією зі складних проблем, з якою зіткнулись пострадянські суспільства, було формування нових повноцінних політичних еліт. Їх відсутність становила значну перешкоду на шляху створення власної державності, ринкових перетворень в економіці, становлення і розвитку демократичних політичних інституцій.

Політичну еліту сучасного суспільства не варто ототожнювати численною армією функціонерів, з яких утворені державний апарат, представницькі органи, органи місцевого самоврядування, апарат і актив політичних партій, громадянських рухів та організацій. Ці люди не приймають фундаментальних політичних рішень і не є самостійними суб'єктами влади. Це тільки «робоче знаряддя», яким користуються еліти.

Соціологи політики розходяться у думках, якою мірою політичні еліти є замкнені чи відкриті, яким чином вони взаємодіють із не-елітами, з масами. Та все ж переважно дослідники виходять із того, що політичні еліти є особливими соціальними організаціями, для яких характерні:

- 1) велика концентрація влади (у межах суспільства загалом або якогось одного з його основних сегментів);
- 2) певний рівень внутрішньої згуртованості і взаємозв'язку;
- 3) певна спільність політичних поглядів і переконань;

4) спільні інтереси і прагнення [1, с. 129].

До серпневих подій 1991 р. всередині радянської партійної (політичної) еліти, мабуть, виникли групи інтересів, чия дивергенція була пов'язана з мірою готовності перейти з позиції непрофесіоналізованого номенклатурника на позиції політичного діяча в демократичному суспільстві або крупного власника (менеджера) високого рангу в системі ринкової економіки. З іншого боку, ситуація великою мірою детермінувалася потенцією тих соціальних груп, котрі можна характеризувати як середній протоклас, виділити зі свого складу нові елітні групи, зокрема еліту політичну. Спроба державного перевороту у серпні 1991 р. у Москві призвела до остаточної дискредитації партійно-політичної еліти центру в масовій свідомості, слугувала поштовхом до посилення, дезинтеграційних процесів у державі СРСР і подальшого її розпаду.

Порівняно мирний, еволюційний характер переходу до нової соціально-економічної системи на території України можна пояснити, зокрема, збереженням правлячою елітою владних повноважень і привілеїв як безпосередньо, так і конверсією їх у власність і багатство. Насамперед, йдеться про попередньо господарсько-управлінську еліту, включаючи державну бюрократію, чії позиції практично не були порушені серпневими подіями. Меншою мірою це стосується військової еліти, служби державної безпеки, правоохоронних органів. Республіканські й регіональні партійно-політичні еліти практично зберегли себе у владі, збільшили свій обсяг завдяки інспірованому ними процесу суверенізації.

Доцільно звернути увагу на такий аспект (котрий, на наш погляд, допомагає зрозуміти характер і природу владної еліти в сучасній Україні), як неоднорідність її ідейно-політичних орієнтацій, котра парадоксальним чином виявляється важливим стабілізуючим чинником для всього елітного прошарку. Ця неоднорідність проявляється як у тому, що різні групи всередині владної еліти тією чи іншою мірою тяжіють до певного вибору ідейно-політичних переваг, так і в тому, що один і той самий представник правлячої еліти поєднує в собі абсолютно різні і нерідко важко поєднувані установки.

Разом із тим існують деякі позиції (як, наприклад, ті, що належать до «сильної держави», «державності»), котрі поділяються всіма представниками правлячої еліти. Мабуть, цей розкол є проміжним, перехідним етапом до становлення своєрідних внутрішньоелітних груп. Останні, можливо, і не збагатимуться протягом тривалого часу з традиційними для країн із розвиненими політичними структурами громадянського суспільства компонентами еліти. У будь-якому разі йдеться про надпартійні тенденції – демократичну, національно-патріотичну і відверто популістську, про зближення комуністичного і патріотичного напрямів. Особливо виразно проявилось явище, котре можна визначити як феномен «гібридного типу політичної людини». Її ідейно-політичні орієнтації є суперечливими і «розмитими», її політичні переваги змінюються залежно від політичної кон'юктури.

Загалом умовно можна виділити п'ять основних груп владної еліти, котрі розрізняються за своїми ідейно-політичними орієнтаціями. Ці п'ять груп є «ідеальними» у веберіанському розумінні цього терміна, а тому можуть об'єднати деяких, здавалося б, далеких один від одного в реальному політичному житті представників. Однак показове те, що в одну і ту саму групу можуть потрапити люди зі схожими соціальними характеристиками (походження, освіта, професія, тип кар'єри).

Виділені нами групи мають таке «обличчя»:

1. Індустріалісти. До цієї групи належать люди, котрі усе своє свідоме життя пов'язані з великим виробництвом. Їм притаманні поміркованість в оцінці економічної і полі-

тичної ситуації, збереження тією чи іншою мірою стереотипу управління, успадкованого від радянських часів. Зазвичай вони вийшли з лав крупного директорату індустріального виробництва. Сповідуючи ідею модернізації країни, але помірними темпами, вони об'єднують у своїх лавах тих, кого можна назвати «прагматиками-індустріалістами».

2. Постіндустріалісти. До цієї групи входять молодші та динамічніші (які мають ґрунтовну освіту і не пов'язані в минулому з виробництвом) представники правлячої еліти. Їхня релігія – це прискорення модернізації країни за західним зразком. Це технократи, наділені не лише неабиякою волею до влади, а й особистими здібностями, що дає їм змогу успішно просуватись ієрархічною драбиною. Ця група не є однорідною. Вона охоплює не лише тих, хто безпосередньо бере участь у політиці й управлінні державою, а й тих, хто зробив кар'єру в бізнесі. Йдеться про так званих «нових ділків», котрі за своїми економічними, політичними орієнтаціями є близькими до основної групи «постіндустріалістів». У деяких випадках вони можуть виступати як підгрупа.

3. Традиціоналісти. До цієї групи належать політики, котрі сповідують погляди від ортодоксально-оновлювальних (центристських). При цьому представники цієї групи зберігають свою прихильність до соціалістичного вибору, але без старих догм, і виступають за демократизацію і гуманізацію суспільного життя. Багато з них вважають себе комуністами. Зазвичай до цієї групи входять люди, котрі зробили партійну, комсомольську кар'єру, або ті, хто «вплив» на хвилю внутрішньопартійної боротьби.

4. Державники. Ця група є досить умовною, оскільки ідею державності нині не відкидає жодна з політичних партій. Однак можна виділити «державників» як окрему групу, оскільки орієнтація на сильну державу, владу «твердої руки», примат держави над особистістю є домінантною в системі їхніх ідейно-політичних поглядів. Спільне гасло «державників» – турбота (щира чи показна) про захист національних інтересів України.

5. Популісти. Незважаючи на те, що очевидно є орієнтація усіх політичних діячів на популізм і безсоромну демагогію, доцільно виділити особливу групу популістів, котрі є, по суті, різновидом «державників». Від останніх їх відрізняють хіба що цілковитий цинізм, особливий талант пристосування до політичної кон'юнктури, екстравагантність екстремістських поглядів і здатність завойовувати симпатії мас шляхом дешевих нереальних обіцянок.

Вплив транзитивної (перехідної) ситуації в країні проявляється в тому, що значущість ознак, за котрими відбувається типологія еліт, нестала. Належні до однієї і тієї самої категорії представники еліти можуть за тих чи інших обставин (біографічно, за особливостями поведінки і навіть поглядами на ті чи інші питання) суттєво відрізнятись один від одного.

Якщо детальніше «типізувати» елітні групи, то ми б зробили це таким чином.

1. Прагматик-індустріаліст – це узагальнений образ діяча, котрий отримав, як правило, вищу технічну освіту. При цьому його кар'єра розвивалась по висхідній від посади керівника великого підрозділу в галузі народного господарства, переходу на партійну роботу в галузевих відділах партійних структур, потім – обіймання вищих посад у керівництві галузями індустрії, а згодом – ще впливовіших партійних посад. Тобто це те, що прийнято називати партійно-господарською кар'єрою.

2. Прагматик-постіндустріаліст – це зазвичай людина зі сфери науки, військово-промислового комплексу. Їхня кар'єра найчастіше пов'язана з діяльністю в інформаційних або управлінських системах. Досить рідко спостерігається етап суто партійно-політичної діяльності.

3. Прагматик-традиціоналіст зазвичай є вихідцем із сільської місцевості, котрий рано починає свою трудову діяльність (у сільському господарстві). Освіта людей цього типу найчастіше пов'язана з сільськогосподарськими професіями. Кар'єра розвивається шляхом послідовного отримання дедалі вищих посад у структурах управління сільським господарством у партійних органах. Останніми роками вони обіймають найвищі посади у виконавчій і представницькій владі як «аграрії».

4. Партійно-комсомольський кар'єрист. Це, як правило, ті діячі, котрі потрапили в елітні прошарки через вищі структури комсомольської ієрархії. Вони «оминули» виробництво, науку, сільське господарство, «забуваючи» навіть про тривале перебування на керівних посадах у цих сферах.

5. Статист-державник пов'язаний із типом кар'єри, що розвивається в армії, силових міністерствах, дипломатичному корпусі з подальшим підняттям на кар'єрні щаблі суворо в рамках цих структур. Такі люди характеризуються високою територіальною мобільністю.

6. Популіст-політик породжений післяперебудовним часом. Це зазвичай люди, котрі потрапили до еліти на хвилі демократичних перетворень і обійняли високі посади в новоутворених владних структурах, «обійшовши» традиційні шляхи висування.

7. Новий ділок-політик – це представники еліти, котрі досягли високого становища завдяки новим економічним структурам, що виникли при формуванні ринкової економіки (біржам, акціонерним товариствам, концернам тощо). Зазвичай вони не є найбільш успішними підприємцями чи фінансистами, але добре знають проблеми свого класу (котрий формується) і відкрито обстоюють його інтереси. Сюди ж належать політизовані представники директорату приватизованих підприємств, котрі успішно «прописались» у ринковій економіці.

Звичайно, існують й інші підходи до типологізації елітних груп. Зокрема, М. Шульга виділяє такі рубеліти, як радянська партійно-адміністративна і господарська еліта, дисиденти, кримінальна «еліта», нова адміністративна еліта, бізнес-еліта, політична еліта. Саме ці групи найбільше вплинули, на думку автора, на прийняття масштабних, доленосних рішень для країни. Поза цією низкою опинились військова, наукова або інтелектуальна еліта, а також так звана творча еліта. При цьому предметом детального авторського аналізу стали військова, наукова, кримінальна, адміністративно-владна, економічна та політична еліти [15, с. 153–166].

Дослідження елітних груп загалом і владної еліти зокрема потребує також аналізу у площині «еліта і мораль». Сама етимологія слова «еліта» («кращий», «відбірний», «обраний») «провокує» на роздуми про співвідношення між соціальними покликаннями еліти, її статусом «вибраної» меншості (що посідає провідні позиції в суспільстві) і її духовно-моральним наповненням. Адже «вища» «краща» частина суспільства має бути водночас і «духовною аристократією», котра вказує моральні орієнтири, подавати приклад шляхетності й інтелекту, доброчинності й справедливості. У будь-якому разі безглуздо і протиприродно, коли на вершині влади стоять злодії і злочинці, що «топчуть» мораль.

Невипадково в елітології є численні «меритократичні» теорії, пов'язані з поняттями про особливі «заслуги» і «таланти» еліти. Ці «заслуги» і «таланти» розглядаються найчастіше ізольовано, у відриві від духовних коренів, але все одно залишаються пов'язаними з ними. Так відбувається з «найбільш сильними, енергійними і здібними» В. Парето, «харизматичними особливостями» М. Вебера, «наснаженими, здатними до лідерства» людьми Л. Фрейда, представниками «творчої меншості» А. Тойнбі. Хоча лише Х. Ортега-і-Гассет

безпосередньо пов'язував обраність еліти з її духовним даром, вважаючи, що еліта – це не прошарок, не клас, а скоріше, особливий психологічний тип, обрана меншість, що володіє особливими достоїнствами і духовними якостями. Йдеться про здатність до служіння, схильність до аскетизму, вимогливість до себе [Ортега-и-Гасет, 1989].

Роздумуючи про аристократію, покликану управляти «масою», М. Бердяєв зазначав, що вона не є прошарком або класом, це певне духовне начало. Основні якості аристократії – свобода, служіння іншим, жертвність і благородство [2, с. 128–129]. Разом із тим очевидно, що правляча еліта в реальному житті майже ніколи не виправдовувала своє духовне покликання, і її добродійні представники становили рідкісний виняток. Надзвичайно рідко ця меншість репрезентувала кращих. Купка шахраїв і вбивць із відходів суспільства може утворити нову псевдодемократію і представити ієрархічне начало в суспільному ладі. Тут утворюється своя обрана меншість, «свій підбір кращих і сильніших у хамстві, перших із хамів, князів, магнатів хамського царства» [2, с. 126–127].

Невипадково багато письменників, філософів, соціологів, політологів, істориків вказували на аморальність політиків усіх епох і народів. Вони були переконані, що необхідно раз і назавжди розділити етику і політику, і розцінюють політику як брудну, аморальну і брехливу справу. Так, наприклад, М. Горький вважав, що політики є найбільш грішними людьми з усіх клятих грішників землі. Але це тому, що характер їхньої діяльності неухильно зобов'язує їх керуватись єзуїтським принципом «мета виправдовує засоби» [6, с. 12].

То, може, взагалі безглуздо ставити питання про зв'язок етики з політикою, моральні орієнтації правлячої політичної етики? Може, політика є особливим типом моральності? Логічно припустити, що такий тип «моральності» є нічим іншим, як звільненням від моралі заради одномоментного диску. Звичайно, не можна не визнати, що політика завжди прагнула звільнитись від моральних постулатів, суду совісті, не волила пов'язувати себе будь-якими моральними законами. Адже політика базується на принципі прагматизму. Її цікавить реальне, а не ідеальне, ставку роблять на результат, а не на методи і засоби. Однак варто визнати, що торжество такої «особливої» політичної «моральності» і звільнення політики від «пут» моралі призводить, зазвичай, до вельми сумних наслідків.

Але якщо подивитись на проблему еліти і її моральності не з позиції закулісся, а якщо ширше, то можна побачити, що все-таки політика пов'язана з етикою. Політика завжди здійснюється не в вакуумі, а в певному суспільстві, конкретному історичному, соціокультурному, духовному, релігійному контексті. І вона не може бути вільною від цього контексту. Так чи інакше політики змушені дотримуватись «правил пристойності», вдаючи, що сповідують певні моральні принципи, які висуває суспільство.

Політична правляча еліта, таким чином, не може бути «по той бік» добра і зла і просто ігнорувати моральні закони. Характерно, що найважливіші політичні рішення владної еліти найчастіше подаються як рішення, зумовлені не стільки прагматичною доцільністю, стільки моральним імперативом. Аргументація політиків під час обговорення найгостріших питань зазвичай набуває моралізаторських відтінків. І чим важливішим є політичне питання, тим більше у нього шансів постати як питання етичне. Дуже яскраво це виявляється у політичних дебатах перед виборами, коли політики, поливаючи брудом один одного, прагнуть, насамперед, довести свою моральність і духовність, «закликаючи голосувати за найбільш «порядних» і «чесних».

За всіх часів політична еліта прагнула прикривати себе мораллю. І не лише тому, що, як зазначав Ф. Ніцше, зручніше водити людство за ніс за допомогою моралі, а й для того, аби забезпечити собі сталість суспільного становища, легітимізуватись у громадській думці. Можна вважати універсальним антропологічним законом, як зазначає французький соціолог П. Бурд'є, що існує вигода (символічна чи матеріальна) користись універсальному (тобто прийнятим у суспільстві етичним нормам), проявляти видимість добродійності, демонструвати офіційні правила поведінки. Адже люди завжди шанують істинний альтруїзм і навіть схильні вірити показній безкорисливості. У суспільстві панує ідеал підпорядкування «я» – «нам», жертвовності приватних інтересів на користь громадських. І тому в політичній боротьбі посилення на універсальне, праведне є зброєю *par excellence* [3, с. 326].

Однак «вигідність» моральної політики можна розуміти по-різному. Коли Ф.М. Достоєвський говорив, що політика честі й безкорисливості є не лише вищою, а й найвигіднішою, він відкидає брехню у політиці, вважаючи, що моральні принципи мають керувати лише поведінкою приватних осіб, але не держави.

Його вигода моральної політики пов'язана з християнським переконанням у тому, що, зрештою, перемагають правда і добро. Інакше розумів «вигоду» моральної політики М. Макіавеллі. Він вважав, що правителів не треба володіти названими чеснотами, але є пряма необхідність виглядати таким, начебто ці якості притаманні йому. На думку М. Макіавеллі, володіти ними і неухильно їх дотримуватись шкідливо, тоді як вдавати, нібито ці чесноти властиві тобі, – корисно.

Існує вічне протиріччя між етичними вимогами і функціональною необхідністю. Той чи інший представник політичної еліти може володіти багатьма добрими якостями як особистість і виявляти їх у приватному, «домашньому» житті, але забувати про моральність, перетворюючись на підступного політика, коли виконує свою функцію в житті суспільному. Вектор функції і вектор моральності в політиці є різноспрямованими.

Тут важливо зазначити, що спроби зробити ці два вектори «односпрямованими» далеко не завжди приводять до добра. Багато залежить від того, що являє собою та чи інша етична модель і якими засобами користується політика з метою досягнення задекларованих нею «високоморальних» цілей. Зрештою, всі тоталітарні режими ХХ ст., здійснюючи насильство, проголошували високоморальні цілі. Всі диктатори (якими б злочинцями вони не були) здавались їх численним прихильникам зразками добродійності і «земними божествами», несхибними в істині.

Та й узагалі в усій історії людства в ім'я високих моральних ідеалів чинились страшні злочини: у середньовічній Європі – в ім'я любові до Христа і релігійної Істини, у часи французької революції – заради здійснення гасла свободи, рівності і братерства, в радянську епоху – задля перемоги комунізму і загального щастя.

Свого часу М. Бердяєв зазначав, що відбувся радикальний розрив між мораллю особистою, особливо мораллю євангельською «християнською, і мораллю державною, мораллю царства, моральною практикою князя. М. Бердяєв вважав, що політика завжди ґрунтується на брехні, що вона ніколи не була відображенням не лише шляхетності чи добродійності, а й розуму. Так звані великі державні й політичні діячі нічого розумного не говорили. Це зазвичай були загальні думки, банальності, прилаштовані до «середньої людини». Більшість цих «державних умов», до того ж, вирізнялися злочинністю, лицемірством, підступністю, нахабністю.

Інші релігійні філософи були зосереджені на роздумах щодо вирішення «над завдання» (поєднання моральності і політики). Так, С. Булгаков вважав, що за своїм

моральним покликанням політика є ніщо інше, як «соціальна етика». На думку Вол. Соловйова (котру поділяла більшість російських релігійних мислителів), повне розмежування моральності і політики є однією з панівних ілюзій ХХ ст. Адже, з християнської позиції (і в рамках християнського світу), ці дві сфери – моральна і політична – не можуть збігатися одна з одною, а мають бути найтіснішим чином пов'язані між собою. Якщо ж із політики вилучити вищі цінності, то виникає питання: в ім'я чого боротись? Чи може політична боротьба мати будь-який сенс, якщо вона так чи інакше не підкоряється «вищим цінностям», котрі становлять сенс людського життя? Якщо ж із політики вилучають моральні принципи, відбувається повний розрив етики і політики, і це означає, що чесність і талант не мають шляху в житті, що неминучі соціальні потрясіння.

Співвідношення етики і політики, ступінь взаємопроникнення цих сфер, їх взаємодія (як і ціннісні орієнтації владної еліти) залежать від загального історико-політичного, соціального та етнокультурного контексту, від духовно-релігійної традиції. Можна виділити деякі досить стійкі, ідеальні уявлення щодо образу правлячої еліти, її добродійності і вад, місця у суспільстві, манери спілкування з народом.

Стосовно України зазначимо, що для неї зв'язок еліти і політики взагалі є більш значущим, аніж для багатьох інших країн. Саме в Україні (як, власне, і в Росії) тривалий час існує певний парадоксальний феномен, котрий можна назвати «політичним двовір'ям». В останньому поєдналися дві протилежних установки, два протилежних погляди на владну еліту. З одного боку, правлячу еліту народ оцінює, передусім, за її моральними якостями і чекає від неї, насамперед, справедливості і чесності. З іншого боку, влада має бути сильною. Слабкості не вибачають, краще вже, щоб вона була жорсткою і навіть жорстокою.

І в першому, і в другому випадку фіксуємо етичний мотив та емоційне ставлення до політики і влади. Інша ситуація на Заході, який подолав свій шлях «раціоналізації» політики, економіки, громадської свідомості. Ця раціоналізація призвела до утвердження конституціоналізму – в державі, капіталізму – економіці і позитивізму – у свідомості. На Заході правова держава нині не отожднюється з будь-якою частиною бюрократії, вона відділена від суспільства і протиставляється йому. Суспільство дивиться на політику крізь призму утилітаризму, оцінює політиків за їх функціональною придатністю. Воно розчаровано – спокійно – скептично – беземоційно дивиться на правлячу еліту, від котрої не чекає нічого морального, але й не пробає порушень «правил пристойності». Однак Україна – це ще не Захід. І Новий час із його раціоналізацією тут ще не настав, «розворожіння» влади це не відбулося. Стосовно принципу утилітаризму, то він не сприймається «слов'янською» свідомістю. Досі суттєво зберігається емоційне, «міфічно-поетичне» ставлення до влади і можновладців. Це, зокрема, проявляється в «персоніфікації» політики, в тому, що люди орієнтуються на особистість у політичній партії, а не на її реальні прагнення і політичну програму.

Зв'язок етики і політики, як і «міфо-поетичне» ставлення до влади, і морально-етичний підхід в оцінці політики і політиків (за їхнього майже цілковитого аморалізму) в Україні, як і в Росії, має глибинне історичне коріння. Це істотно зумовлено тим, що становлення державності було історично пов'язане з християнізацією. Зв'язок політики і релігії, держави і церкви передбачав привнесення морального підходу в оцінку політики. Крім того, для православної свідомості взагалі характерними є моралізм, уявлення про світ як «заповідник» добра і зла, простір боротьби Бога і диявола, схильність оцінювати всі явища за моральним критерієм, причому з максималізмом, без нейтральної сфери, за чорно-білою схемою.

Нині ми живемо в транзитивному (перехідному) суспільстві, у «перехідний» час. Його відмінною особливістю стало те, що політика й етика опинились «по різні боки буття». Сучасній владній еліті вдалось «звільнитись» від моральних «пут», котрі (хоча і досить своєрідно) все-таки стримували радянську еліту. Тому в дослідженні сучасної владної еліти актуалізується питання про моральні орієнтири останньої.

Перше питання, котрим зазвичай переймаються дослідники еліт, таке: що собою являє еліта і хто до неї входить? При цьому можливий позиційний підхід до ідентифікації еліти. Належність до еліти може визначатись за певними статусними позиціями (посадами). Разом із тим під час вибору позиційного підходу треба враховувати обмеженість його можливостей, особливо стосовно локальних еліт.

У дослідженні еліт також можна поєднувати статистичні характеристики елітних груп із детальним описом біографій і політичних портретів відібраних за типологічними якостями лідерів за етапами їхньої кар'єри. «Віхами» в їх житті є такі ключові моменти в історії країни, як здобуття української незалежності, парламентські та президентські вибори тощо. Для аналізу трансформації еліт можна використовувати джерела з відповідних довідників, де наводяться біографії відомих державних і громадських діячів, видатних науковців, яскравих постатей зі світу культури, митців тощо.

Вивчення еліт за такого роду джерелами (де вона розглядається не як теоретична конструкція, а як соціальна група) проводилась, наприклад, у Франції. Там аналогічний довідник є приватним виданням, що виходить із 1953 р. До речі, використання біографій для вивчення соціальних груп має солідну історію. В книзі Д. Берто «Биография и общество» зроблено глибокий аналіз методів дослідження особистих біографій. Біографічний метод, що базується на вивченні і зіставленні біографічного матеріалу, останнім часом дедалі ширше застосовується в соціологічній науці. Це пов'язано з певними змінами як у самому розумінні в соціології та її наукової парадигми, так і в суспільній свідомості загалом.

Тривалий час соціологія зосереджувалась на виявленні «соціальності» життя у суспільному виробництві, на великих групах людей. В її основних поняттях – класу, прошарку, страти – не було місця особистості. Її індивідуальність поступово нівелювалась, зникала. Історія життя окремо взятої людини не викликала жодного інтересу. Та й, власне, і не могла викликати з огляду на її окремішність, що не підлягає статистичній обробці й строгій формалізації. Однак із плином часу ставало дедалі очевиднішим, що масові соціологічні опитування дають поверховий і почасто викривлений результат. З'явилась потреба в інших методах вивчення поведінки і свідомості.

Таким чином, останніми десятиліттями (коли відчутнішою є тенденція «гуманізації» життя і зростає інтерес не до «класу», «прошарку» чи «страти» загалом, а до конкретної людини, її життя, її долі, поглядів, переживань), біографічний метод став набирати сили. Певною мірою це пов'язано з тим, що соціальні, національні, державно-політичні бар'єри та релігійні перепони долаються зрозумілими усім людям почуттями і визнанням загальнолюдських цінностей. Ці цінності, без яких неможливе саме існування цивілізації, виступають на передній план. І тоді у центрі уваги опиняються фаховий досвід, життєвий шлях окремої людини. Через осмислення одиничного відкривається розуміння загального, глибше усвідомлення життєвих проблем того чи іншого соціального прошарку, страти, групи.

Причому, як це переконливо показали багато дослідників (М. Коллі, Д. Берто, У. Бек, Г. Роберт та ін.), зосередженість на біографії однієї людини, її суб'єктивній інтерпретації реальності, її поглядах на власне життя зовсім не руйнує соціологічної

перспективи. Адже йдеться не про поглиблення між індивідуальних відмінностей, а про зростаючу соціальну значущість індивідуальності, про те, через яку призму суб'єктивного досвіду проглядається загальне, властиве певному класу, прошарку, групі.

Постає питання: який варіант біографічних досліджень є оптимальними для вивчення вітчизняної владної еліти? У такому разі доцільно скористатися класифікацією Х. Буде, котрий виділив чотири основних типи біографічних досліджень: 1) професійні біографії (Деппе); 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур (Берто, Леман, Нітхаммер); 3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур (Ш'ютце); емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології (Блер, Томас, Бісвангер) [11, с. 20]. Мабуть, для дослідження вітчизняної владної еліти найбільш адекватною і «зручною» є методологія першого типу – аналіз професійних біографій.

Подібно до інших дослідників, що використовують біографічний метод, ми не схильні розглядати групу респондентів як вибірку і не ототожнюємо часто повторюване у певній групі з репрезентативним. Адже важливо не те, наскільки часто виникає варіант або тип, – єдиний, але особливо сконструйований випадок може бути таким, а які є типи, як вони виглядають окремо і в контрасті один з одним, як через цей контраст утворюють поле напруги, типологію, репертуар. Саме в контексті всіх можливих варіантів і можна простежити «соціокультурний набір» того чи іншого процесу.

У вивченні елітних груп важливою є проблема зіставлення і типологізації кар'єр. Для коректного розв'язання ця проблема потребує змістовного аналізу досліджуваних даних. Будь-які формальні вимірні процедури не зовсім адекватно відображають розглядувані соціальні об'єкти. Необхідними умовами застосування цих процедур є виявлення соціальної природи порівнюваних об'єктів і обов'язковість зіставлення об'єктів лише однієї соціальної природи. А, з іншого боку, ця проблема потребує зіставлення однорівневих структур. Під час вибору методу побудови інтегральних характеристик варто враховувати й ту суттєву обставину, що феноменологічні характеристики соціальних властивостей і відносин можуть зводитися в інтегральні лише за досить серйозних припущень стосовно надійності процедур вимірювання.

Мірою розвитку соціальних об'єктів, їх переходу від рівня до рівня має зростати і обсяг різноманітності. Досліджуваними об'єктами є біографія представників еліти, що охоплюють багато різних аспектів. Змістовний аналіз засвідчує, що до них належать як факти індивідуального життєвого шляху, так і суспільної діяльності, які потребують для свого опису дослідницького узагальнення, що має інтегрально схарактеризувати певного індивіда у всіх його вимірах.

Зрештою, варто зазначити, що сучасні дослідження елітних груп не можуть не враховувати також характерні особливості неолітиських концепцій. На відміну від традиційного елітизму (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, В. Липинський), в якому наголошувалося на неунікненості виділення домінуючої панівної суспільної групи, яка здійснює керівництво пасивною, неорганізованою масою, в концепціях неолітизму увага зосереджується на розгляді політичної еліти як специфічної професійної групи [12, с. 260–261]. Члени цієї групи обіймають вищі посади в суспільних інституціях і організаціях, виконують особливі ролі, які закріплені за цими посадами, і мають вплив на здійснення влади, вироблення політичного курсу і прийняття рішень.

Теоретика неолітизму (М. Бартон, Дж. Хайлі, Дж. Філд, Е. Етуйоні-Халеві, С. Келлер, В. Веселовський та інші) підкреслюють несперечливість ролі та функцій

еліт демократичним засадам управління суспільним життям. Проблема полягає лише в способі рекрутації еліт, а також в їх суспільній корисній ротації. У руслі теорії демократичного елітизму її представники намагаються сполучати свої тези з ліберально-демократичними цінностями, заміщують адвокацію елітарного владарювання підкреслення особистих, статусних рис. Мова йде про: функціональні, інституціональні пояснення; наголошення на можливості контролю громадськості над політичними елітами; баланс конкуруючих інтересів різних еліт; з'ясування умов, за яких еліти, рубеліти і контр еліти можуть бути важливими чинниками розвитку демократії й ефективного керування; вивчення автономних центрів впливу, типології сучасних еліт.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Еліта політична / В.П. Андрущенко, В.С. Бакіров. Соціологія політики. Енциклопедичний словник. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2008. С. 129–130.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. М.: Наука, 1990. 190 с.
3. Бурдые П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
4. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. М.: Интеллект, 1998. 416 с.
5. Головаха Е.И. Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма до демократии / Е.И. Головаха, И.Э. Бекешкина, В.С. Небоженко. К.: Наукова думка, 1992. 126 с.
6. Горький М. О русском крестьянстве. Огонек. 1990. № 49.
7. Журавський В. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. Журавський, О. Кучеренко, М. Михальченко. К.: Логос, 1999. 263 с.
8. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / Отв. ред. А.А. Ручка. К.: Наукова думка, 1993. 136 с.
9. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе. Политический портрет Украины: Бюллетень Фонда «Демократические инициативы». 1996. Вып. 17. С. 46–52.
10. Пахомов Ю.Н. Особенности развития политической культуры Украины и стран Восточной Европы. Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Ю.Н. Пахомов и др. К.: Наукова думка, 1993. С. 124–134.
11. Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. К.: Фоліант, 2008. 158 с.
12. Танчер В.В. Неолітизм / В.В. Танчер. Соціологія політики. Енциклопедичний словник. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. С. 260–261.
13. Теория и история административно-политических элит в России. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНУ ВШ, 1996. 152 с.
14. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. М.: АСТ, 2002. 669 с.
15. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. ТОВ «Друкація «Бізнес-Полиграф», 2011. 448 с.
16. Pylypenko V. The Political Elite of Ukraine: Historical and Sociological Analysis / V. Pylypenko, Y. Pryvalov. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 3. С. 171–191.

**ELITE GROUPS IN THE FOCUS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH:
MORAL AND ETHICAL ASPECT**

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine*

Yurii Pryvalov

*Department of Social Expertise of the Institute of Sociology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

Valerii Pilipenko

*Department of History and Theory of Sociology of the Institute of Sociology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Shovkovychna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

The article deals with theoretical and methodological issues of sociological research of the ruling elite. The typology of elite groups according to their ideological and political orientations is given. In this case, the main attention is paid to the analysis of the interaction of ethics and politics, the moral accounting of those in power.

Key words: power, elite groups, typology, morality, politics, biographical method.

УДК 321.64

ПОЛІТИЧНИЙ МІФ І ІДЕОЛОГІЯ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

Світлана Дмитрашко

*Одеська національна академія харчових технологій,
факультет менеджменту, маркетингу і логістики,
кафедра соціології, філософії і права
вул. Канатна, 112, 65039, м. Одеса, Україна*

У статті проаналізовано співвідношення політичного міфу і ідеології на прикладі ідеології націонал-соціалізму. Розглянуто суттєві ознаки ідеологічного новаторства націонал-соціалістичної ідеології. Визначено внутрішній зміст та еволюцію співвідношення політичних міфів і ідеології в умовах орієнтаційної кризи.

Ключові слова: політичний міф, політична ідеологія, тоталітаризм, панування, пропаганда, індоктринація.

Політико-ідеологічний дискурс коливається від проголошення «кінця ідеології» до міркувань щодо необхідності створення інтегративної ідеології або специфіки нових маніпулятивних ідеологій. Не менш важливою проблемою є співвідношення між міфом і ідеологією, хоча ідеологія і міф окремо представляють теоретичну цінність, оскільки є феноменами, що відображають політичну дійсність. Сучасна політична реальність впливає на формування міфів і створення ідеологій через політичні технології, політичну рекламу, політичний брендинг і ребрендинг. Метою статті є розгляд міфу і ідеології як явищ духовного, соціального, політичного життя ХХ ст. та аналіз новаторства націонал-соціалістів зі створення і використання ідеології як функції в умовах орієнтаційної кризи.

Оптику цього дослідження визначив теоретичний горизонт, створений великими мислителями минулого і сучасності (З. Фрейд, К. Г. Юнг, К. Леві-Строс, Ж. Сорель, Ф. Ніцше, Р. Барт, П. Рікер, С. Жижек, Л. Альтюссер, В. Таран тощо), що розглядають міф і ідеологію як світоглядні комплекси, що пояснюють дійсність та виступають регуляторами діяльності людини практично у сферах буття. В умовах розширення інформаційного простору, технологічного конструювання соціальних процесів особливий інтерес становлять здатність міфологем перетворюватися на ідеологеми та здатність ідеологій використовувати міфи як ядро ідейних течій.

Серед значної кількості проблем, які виникають у процесі вивчення націонал-соціалізму на особливу увагу заслуговує проблема ідеологічного новаторства. Завданням статті є пошук відповіді на питання: як нацистська ідеологія використовувала міфи, наприклад, арійський; які методи ідеологічної роботи були розроблені, на відміну від традиційних методів, адже націонал-соціалізм включає попередню традицію політичного життя, одночасно створюючи абсолютно нову реальність. На підґрунті теоретичних розробок ідеології і міфу ми плануємо проаналізувати джерела нацистського періоду, як-то праці А. Баумлера, Й. Геббельса.

Нагадаємо, що радянська історіографія відносила до ідейних джерел фашистської ідеології: расову теорію, що визнавала німців та італійців «вибраною» расою; геополітику, що проголошувала законність загарбання життєвого простору на чужих землях; націоналізм, але в інтерпретації радянської науки – «звірний», у значенні намагання підкорення одних народів іншими; фюрерство, тлумачене як антинародне, бо вимагало від народу

сліпої покори, але одночасно навіюване кожному індивіду усвідомлення власної зверхності над людьми інших народів. Б. Бессонов писав, що ці ідеї мають витoki в антидемократичних буржуазних ідейних течіях XIX ст. [1, с. 77]. Аргументом, автор, що цитується, визначає фактор домінування в філософії ірраціональних течій, що скептично ставилися до можливості об'єктивного пізнання об'єктивного світу та посилення в політичному житті Німеччини духу мілітаризму, шовінізму та відхилення ідей, що були проголошені в епоху наполеонівських війн, революції 1848–1849 рр. Пізніше Л. Макарова напише, що фашизм мав свою ідеологію, несистемна форма якої лише створювала видимість відсутності ідеології, адже фашисти намагалися представити себе людьми дії, що спираються на інтуїцію [2, с. 30]. Дослідниця підтримує позицію Р. Сесіла та Р. Лоуджі, які підкреслювали, що фашисти використовували теорії з метою отримання авторитету та відмежування від Веймарської республіки з метою показати масштабність світосприйняття та укорінення в давню історію, навіть дохристиянську як прояв націоналізму.

Американська дослідниця Дж. Неурор вважає, що витoki духовних джерел націонал-соціалізму були закладені на початку XIX ст., коли з'явилися ідеї расового розуміння історії. Дослідниця підкреслює, що расовий міф претендує на роль філософії світової історії, поступово стає тотальним світосприйняттям і методом оновлення, хоча вважає, що расовий міф, так само як і марксизм, не були укорінені в німецькому дусі. Расовий міф був поширений у Німеччині, оскільки вона запізно почала соціально-економічну, політичну модернізацію, тому антисемітизм, расизм як прояв месіанства німців стали складниками духовної історії країни [3, с. 15].

Ідеологія націонал-соціалізму є результатом конструювання, в якому є елементи наукового дискурсу і елементи публіцистики. Не менш важливим є фактор культурно-історичного контексту формування ідей національної і соціальної виключності, які призвели до формування вертикальної (з розривом горизонтальних зв'язків) етноядерної нації. Вважаємо, що державна політика підтримки певних теорій привела до створення нового смислового простору, в якому індивідууми формували свою ідентичність у межах расової матриці.

Ідеологія націонал-соціалізму включає багато міфологічних елементів – символів та не оперує об'єктивними науковими категоріями. Наприклад, замість денотативного посилання на класовий інтерес оперує поняттями «крові», «раси». Посилання на ірраціональне відображало посилення міфологічної свідомості у період великих перетворень. В. Одайник писав про посилення архетипічних символів Вотана після Першої світової війни у масовій свідомості німців [4, с. 99]. Італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм використовували політичну міфологію, символіку у конструюванні ідеологічного концепту, що дозволило ідеології мати гнучкий, адаптивний характер. Застосування політичної міфології виокремлювало історичний розвиток Німеччини як центра Європи та пояснювало повноваження фюрера традиційним очікуванням сильного лідера. Треба зазначити, що особливістю політичної культури того часу було загальне захоплення ідеєю «цезаризму», міфом про політичного деміурга. В Європі дебатували про кризу ліберальної конституційної моделі, трансформації політичних систем, тому харизматичне панування входило в структуру легітимації панування, що є надзвичайно важливим, оскільки свідчить про важливість міфу «героя» в політичних змаганнях. Політичну діяльність А. Гітлера вписували в контекст міфу «героя», оскільки він, на відміну від ліберальних політиків, обіцяв і давав спасіння в історичному контексті, тобто реагував на потреби народу і обіцяв вивести народ зі справжньої кризи до спасіння. Відбувалося укорінення подій XX ст. в історичний процес, формувалася перспектива майбутнього.

Р. Барт точно помітив схожість ідеології і міфу як двох феноменів людської культури. Міф завжди несе ідеологічну складову частину, оскільки формує уявлення про ті чи інші проблеми, події, речі через призму інтересів конкретного соціального суб'єкта. Цей процес Барт описав у «Міфологіях» як механізм «деформації», «викривлення» первинного смислу міфу та «заміни» його на «вторинну» семіотичну систему [5, с. 304–305]. Націонал-соціалістична пропаганда використовувала сучасні технічні, художні надбання для створення «іншої реальності» – ідеологічної. Міф, разом з іншими елементами, входить в ідеологію, при чому міф може входити в ядро різних ідеологій, але ідеології отримують конкретне історичне і політичне звучання, тобто відбувається так зване викривлення ідеології. Міф є надзвичайно привабливим для ідеології, перетворюючись на найбільш відповідну форму фіксації і передачі основних ідеологічних постулатів [6, с. 84].

Один із видатних філософів Німеччини Ф. Ніцше не тільки досліджував співвідношення ідеології і міфу як феноменів культури, але й сам став заручником нацистської міфології. Ніцше вважав, що ідеологія є ілюзорним відображенням певної епохи, тому радив розглядати ідеологію в контексті конкретної культури. Він писав, що міф дає змогу долати індивідуальне та спрямовувати індивідуальну енергію в масову. У міфах розкривається характер природної сили, тому старші люди отримують сенс діяльності, а молодь виховується величними прикладами. Держава мусить використовувати міфи як неписані закони. Звернемо увагу, що рекомендації філософа були написані в епоху посилення масових рухів, коли використання міфу в політичній діяльності посилювало значимість ідей для adeptів руху. Міфи насичували культурний простір орієнтирами, прикладами, які згуртовували індивідів у партії, які пропонували радикальні зміни. Філософія Ніцше розкрила крайню напруженість екзистенціальної ситуації кінця XIX – поч. XX ст.ст. Він прогнозував, що демократизація Європи в сенсі зрівнювання людей неминуче призведе до появи виключних небезпечних людей: «У той час майбутні європейці справлятимуть загальне враження строкастого балакучого безвільного натовпу і вкрай придатних робітників, що потребують повелителя, пана, як хліба насущного... Сильна людина має бути сильніше і більш, ніж будь-коли була – завдяки відсутності впливу забобонів на її виховання, завдяки величезній різноманітності вправ, мистецтва і удавання» [7, с. 278].

Великі події XX ст. знайшли відображення у соціальній міфології, але міфи є відмінними у різних культурах. Наприклад, міф рівних можливостей американської культури співіснує з міфом корпоративної єдності і гідності, властивим японській культурі. Вважаємо, що міф є інструментом ідеологічної легітимації влади, його укоріненість у місцевій культурі не дає змоги перемогти альтернативній ідеології, яку позначено як чужорідну, привнесenu ззовні. Міфи використовуються у державній політиці. «Міністр Миколи I граф Уваров сформулював сутність режиму так: «Самодержавство, православність, народність». Майор Червонописький на I з'їзді народних депутатів СРСР узагальнив не гірше: «державна, вітчизна, комунізм» [8, с. 168]. Л. Гозман, О. Еткінд прокоментували, що все те саме, лише порядок цінностей дещо змінився, але велич держави лишилась незмінною.

Ф. Ніцше вважав, що треба скептично досліджувати усі думки, оскільки розум не дає правильного відображення зовнішнього світу, викривлює його. Німецький філософ А. Баумлер перетворив філософію Ніцше на міф Третього рейху, розмістивши творчість Ніцше і націонал-соціалізм «по той бік» традицій буржуазної філософії. Баумлер наголошував, що, говорячи про націонал-соціалізм як про світосприйняття, «ми маємо на увазі, що не тільки буржуазні партії, але і їхні ідеології ліквідовані» [9, с. 130], але націонал-соціалізм не розриває з минулим, навпаки, минуле, романтизм – це герої, тому минуле є джерелом майбутнього, а націонал-соціалізм – спадкоємцем великих героїв минулого. «Ми називаємо Ніцше філософом героїзму. Але це було б наполовину правильно, якби ми не вважали одночасно і філософом дії» [9, с. 131].

За Баумлером, Ніцше є нордичною людиною, оскільки проголошує необхідність боротьби з долею, виступив проти християнства, змінив буржуазну філософію моралі на філософію прагнення до сили, тобто на філософію політики. Філософ намагався довести, що Ніцше створив новий лад – природний, тому базовий для політики створення держави на расовому підґрунті. Расова держава долає індивідуалізм, бо расове аристократичне співтовариство посилює народ, контролює емоції та надає расову силу, спрямовуючи народ до дії.

В інтерпретації Баумлера закладена тенденція творення сучасних політичних міфів, тому необхідно уважно проаналізувати цю тенденцію. По-перше, міф мусить зняти протиріччя між особистісними устремліннями і вищими цілями, заради яких люди жертвують власними інтересами. По-друге, міф є частиною ідеологічної конкуренції, політичної боротьби. По-третьє, міфи стають наукоподібними, апелюють до серйозних соціальних, філософських теорій. По-четверте, те, що Ф. Ніцше жив наприкінці XIX ст., що пройшло небагато часу, були живі люди, які його знали, надавали міфу героїзму Ніцше «правдивості». По-п'яте, міф ставав компонентом політичної ідеології, насичував соціально-політичний горизонт вищими цілями. Чи не найважливішим є те, що міф як ядро ідеології конструює нову політичну реальність. Завдяки ЗМІ, кіно, мистецтву, масовим психологічним технологіям роботи з суспільною думкою межа між реальністю і вигадкою стирається для пересічного громадянина. Стратегіями розвитку країни, моделі громадянської участі, складні теоретичні ідеї можна зробити популярними і зрозумілими пересічному індивідууму, якщо спростити їхній зміст та ціннісні символи.

Тоталітаризм не шукає раціонального консенсусу, він, скоріше, заснований на штучному створенні «виключних станів», катастроф. В. Корнхаузер описує соціальні перетворення, викликані урбанізацією, що призвели не тільки до маргіналізації середнього класу та посилення ролі держави, але й до світоглядної дезорієнтації та підвищення сприйняття ідеологічних настанов. «Тоталітарне суспільство об'єктивно виступає атомізованим суспільством, а суб'єктивно являє собою відчужене населення» [10, с. 167], що викликає занепокоєння та схильність до гранично радикальних форм поведінки. Дослідник підкреслює певну відмінність між соціально-психологічним станом особистості в тоталітарному і демократичному суспільстві. У тоталітарних суспільствах люди більш схильні до навіювання завдяки пропаганді та індоктринації ідеології, тоді як в демократіях, де використовують не силу й примус, а політтехнології, відбувається створення маніпулятивних ідеологій.

Серединне розташування Німеччини між Сходом і Заходом призвело до того, що німці, переживши соціальні катастрофи – селянські, релігійні війни, виховали шанобливе ставлення до влади, вірнопідданство та віру у особливу місію Німеччини як центра Європи. Духовна атмосфера позначена цитатою з вірша Е. Гейбеля «Am deutschen Wesen soll die Welt gewesen» («Німецький дух врятує світ»), що за нацистських часів призвело до проєкції безжальності до ворога та найкраще відображено, на думку К.Г. Юнга, у пропаганді Й. Геббельса [11, с. 364–365].

У своїй новелі «Міхель – доля німця» Й. Геббельс розкриває своє бачення націонал-соціалістичного світосприйняття. Після Першої світової війни виникло багато нових тлумачень націоналізму, «нової Німеччини». Геббельс вважав: «Націоналізм – це ми стоїмо за Німеччину, бо ми німці, а Німеччина – наша вітчизна, німецька душа – наша душа, оскільки всі ми є часткою німецької душі» [12, с. 138]. У художній формі він оспівує Вітчизну, німецьку душу, але чітко позначає, що новий націоналізм – це майбутнє Німеччини, а не реставрація минулого. Він вважав, що у тогочасній Європі розгорнулася боротьба між новими аристократичними класами, тим більше, що все велике створено виключно меншиною. Підґрунтям усього аристократичного є раса, адже «людство» – це фікція, тому Геббельс пропонує диктатуру кращих, відповідальних, навіть описує певну схему: «Управління завжди було справою меншини. Людям залишається зробити вибір:

або жити в умовах відкритої диктатури відважних і сміливих людей, або лицемірної демократії боягузів» [12, с. 140]. Геббельс, як і Гітлер, творив міф нової аристократії як людей дії, тоді як люди дії – це націонал-соціалісти. На думку майбутнього міністра пропаганди, нова аристократія вплине на соціальні процеси, оскільки у робітничого класу з'явилась нова місія – звільнити народ від плутократії всередині та ззовні. Зазначимо, що у Третньому рейху було проголошено про особливу єдність робітника і підприємства і запроваджено нове поняття «Arbeiter» (Робітник) на протигагу класовій опозиції «буржуа – пролетарій». Соціальна єдність солдат – студент – робітник є тією силою, що розбудує новий рейх. Геббельс часто використовує протиставлення, наприклад: німець – француз, націоналізм – лібералізм, робітник – буржуа, труд – гроші. Ця бінарна опозиційність стала майбутньою візитівкою націонал-соціалістичної ідеології, яка виховувала в пересічного громадянина політичні маркери «свій – чужий». Традиційне протистояння Німеччини і Франції було позначене Геббельсом як вороже оточення і світоглядна розбіжність: «Німеччина змагалася за можливість трудитися, Франція – за гроші» [12, с. 144]. Він пропонує з метою подолання соціального протиріччя використати модель фронтового братерства багатих і бідних, адже праця – це війна без гармат. Хоча новела просякнута ідеєю єдності товаришів, тим не менш, жорстко підкреслено, що всередині спільноти є інший, що найбільше цінить гроші, наживається на війні, а ззовні є чужий, що накинув окуви на Вітчизну.

Треба підкреслити, що підхід Геббельса є проявом ідеологічного новаторства, оскільки він використав ідеологічну інфільтрацію, тобто симбіоз елементів різних ідеологій: від соціалізму – звернення до робітників, від консерватизму – збереження традиційного вірнопідданства і очікування нового сильного лідера, від антисемітизму – схему об'єкт/протиоб'єкт: німець/еврей; німець/француз.

В ідеології націонал-соціалізму, незважаючи на симбіоз ідей, не відбулося розмивання ідей. Цілі тримали, тому маніпулятивні методи не могли зруйнувати ідеологію, навіть якщо один з елементів ставав неактуальним. Націонал-соціалісти звертались до усього суспільства, не зосереджуючись на одному класі або групі, тоді як традиційні ідеологічні партії були звернені на власний електорат. Підкреслюємо, що методи націонал-соціалістичної ідеології маніпулятивні, але маніпуляція – інструмент, оскільки цілі ідеології – це націонал-соціалістична революція, новий лад, що було підтримано спільнотою; континентальна імперія – штучно індоктринована, тому найбільш докладено зусиль для отримання підтримки у суспільстві. У суспільну свідомість запроваджували ідеї не тільки героїзації, освячення війни, але й пояснювали, що війна є фатальною частиною німецької історії, оскільки країна знаходиться на порубіжжі Заходу і Сходу [13, с. 98]. Ідеологічна робота А. Розенберга, А. Гітлера, Й. Геббельса суттєво вплинула на серйозний перегляд ролі ідеології у суспільно-політичному житті. Звернення ідейної системи до соціального міфу перетворило її на емоційно насичену, орієнтовану на соціальну психологію та етнічну свідомість, дало змогу нав'язати суспільству інтереси тоталітарного режиму. Наприклад, змінити аттітуди щодо теоретичного характеру інтелектуальної діяльності німців, які домінували у XIX ст., на стереотип «раси панів», що виживає в оточенні чужорідних рас. Хоча паралельно існував міф про унікальну технічну міць Німеччини завдяки промислового перевороту, тобто нацистська влада здатна до інтеріоризації міфу громадянами у вигідному контексті для політики держави. Ідеологія виконувала функцію представництва двостороннього зв'язку між владою і масами, оскільки політики формували свої пропозиції зрозумілою мовою ідеології, а маси тестували політиків, суспільних діячів, співгромадян на відповідність ідеології. Звернення до міфу, апеляція до міфологічної свідомості зробили націонал-соціалістичну ідеологію ефективною у створенні проекту майбутнього, «третього шляху». Л. Фішман зазначає, що хоча фашизм програв у кінцевому наслідку, але «коріння його свідомості <...> лежить надто глибоко, щоб його досягнути за допомогою концепта ідеології:

вони укорінені в сфері масової і індивідуальної психології, в культурний спадок минулого» [14, с. 83]. Політичні міфи виходять із певної матриці – константи буття, в межах якої відбувається осмислення як минулого, так і сучасного досвіду. Політичні міфи націонал-соціалістичної Німеччини випливали з матриці соціальної і національної виключності. Рациональність втрачала свої позиції, бо відбулося поєднання архетипів колективного несвідомого з ідеологією на тлі травмуючих історичних подій. Міф як елемент ідеології вимагав протиборства об'єкта/протиоб'єкта, оскільки орієнтаційний вибір суб'єкта відбувався на підґрунті глибоких афектів. Ідеологія націонал-соціалізму переформатувала реальність, відповіла на ідеологічний запит, створила концепцію вищих об'єктів, тих, що виходять за рамки буденного ладу речей. Г. Мусихін пише, що такими об'єктами були «Народ» для нацизму, «Пролетаріат» для марксизму, «Вільний індивід» для лібералізму. Як дзеркальне відображення виникали об'єкти зі знаком «мінус»: «євреї», «буржуа», «терористи» [15, с. 124]. Ідеологія стала політичною вірою. Вірою в те, що є інші, що поділяють віру у те саме. Ця віра «в інших, як ми» і «лідера, як ми» дозволяє створювати спільноти «ми», на відміну від спільнот «інших», позначати соціальну структуру маркерами «свій» – «чужий», де «чужий» – це принципово інший, з іншою сутністю, відповідно, ставлення до нього мусить бути безжальним.

Підкреслимо, підсумовуючи, що завдяки новаторському підходу щодо використання маніпулятивних та мобілізаційних функцій ідеологія НСДАП стала своєрідним координатором стосунків між суспільством та владою. Отримавши підтримку населення, партія заявила про себе як про політичну силу, що виражає інтереси більшості спільноти, тому має право на управління і створення стратегіями. Отже, політична унікальність ідеології націонал-соціалізму – в її гнучкості, в здатності адаптуватися до нових комбінацій об'єктивних факторів історичного періоду, не втрачаючи стратегічної мети.

Насамкінець зазначимо, що Німеччина була приголомшена катастрофою націонал-соціалізму і Другої світової війни. Але сучасна Європа також перебуває під впливом маніпулятивних ідеологій, оскільки інформаційні методи управління, політтехнології використовують нові міфи. Так званий «правий поворот» обґрунтовується міфами «спорідненості спільноти» і опозицією «ми – вони» стосовно мігрантів. У новому політичному дискурсі порушуються питання про конфліктність свободи віросповідання і соціальну інтеграцію (чи сегрегацію) біженців, що призводить до роздумів, чи не є мультикультуралізм міфом країни без національної ідентичності, але із солідарною нейтральною державою. Запобігання індоктринації інтегративної ідеології, взятої на озброєння державою чи правлячою партією, можливе завдяки поверненню в політику великих ідеологій-брендів, оскільки дозволяє зберігати критичність мислення. Сучасні маніпулятивні ідеології не відстоюють ідеї, як і не створюють їх, вони залежать від політичної кон'юнктури, є об'єктами впливу влади. Саме розуміння ризиків сучасної політичної ситуації та історичного паралелізму процесів змусило нас звернутися до співвідношення міфу і ідеології в нацистському варіанті та ідеологічного новаторства у межах матриці національної і соціальної виключності.

Список використаної літератури

1. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. М.: ВШ, 1985. 279 с.
2. Макарова Л.М. Буржуазная историография 60-80 гг. о теоретических основах идеологии германского фашизма. Буржуазная историография Западной Европы и США проблем новой и новейшей истории (XIX-XX вв.): межвуз. сб. науч. тр. Сыктывкар, 1986. С. 30–39.
3. Neurohr J. Der Mythos vom Dritten Reich. Zum Geistesgeschichte des Nationalsozialismus. Stuttgart: Gotta'sche Buchhandlung Nachfolger, cop. 1957. 287 s.

4. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. СПб: «Ювента», 1996. 382 с.
5. Барт Р. Мифологии. Пер. с фр., вступ. ст. и комен. С. Зенкина. М.: Академический проект, 2008. 351 с.
6. Таран В.О. Міфологічна свідомість та ідеологія. Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 5–6 травня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація, 2017. С. 83–87.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Собр. соч. В 2 кн. Кн. 2 . М.: Итало-советское издательство «Сирин», 1990. С. 149–327.
8. Гозман Л.Я., Эткинд А.М. Метафоры или реальность? Психологический анализ советской истории. Вопросы философии. М.: «Наука», 1991. С. 164–173.
9. Баумлер А. Ницше и национал-социализм. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. С. 129–134.
10. Корнхаузер В. Політика масового суспільства. Політологічні читання. 1992. № 1. С. 161–175.
11. Юнг К.Г. Послевоенные психические проблемы Германии. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. СПб: «Ювента», 1996. С. 362–367.
12. Геббельс Й. Михель – судьба немца. Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма; пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. С. 137–146.
13. Дмитрашко С. А. Нацистська індоктринація і технології роботи с суспільною думкою. Evropsky politicky a pravni diskurz. Svazek 3. 5. vydani 2016. European political and law discourse. Volume 3. Issue 5. 2016. P. 93–99.
14. Фишман Л.Г. Политический миф и идеология: «опасное сближение»? Полис (Политические исследования). 2006 . № 4. С. 74–86.
15. Мусихин Г.И. Красота спасет мир? Идеология как эстетика. Полис. 2008. № 4. С. 112–129.

POLITICAL MYTH AND IDEOLOGY OF NATIONAL-SOCIALISM

Svitlana Dmytrashko

*Odessa National Academy of Food Technologies,
Faculty of Management, Marketing and Logistics,
Department of Sociology, Philosophy and Law
Kanatna str., 112, 65039, Odessa, Ukraine*

In the article correlation of political myth and ideology is analysed on the example of ideology of national-socialism. The substantial signs of ideological innovation of creators of ideology are considered. Internal maintenance and evolution of correlation of political myths and ideology are certain in the conditions of orientation crisis.

Key words: political myth, political ideology, totalitarianism, domination, propaganda, indoctrination, German National Socialism.

УДК 323.2

ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ ЯК ІНСТИТУТУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Максим Кудря

*Військовий інститут Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, кафедра військової психології та політології
вул. Ломоносова, 81, 02000, м. Київ, Україна*

У статті проаналізовано волонтерство як фактор самоорганізації суспільства, що є новою соціальною потребою. Обґрунтовано, що в сучасний період демократичного транзиту волонтерський рух став фактором громадянської активності. Доведено, що волонтерство стало впливовим політичним інститутом українського суспільства, має риси елемента політичної системи. Обґрунтовано, що волонтерство сприяє трансформації громадянського суспільства. Політичні зміни, потужні за наслідками ціннісного впливу, сприяють визначенню ціннісних пріоритетів та формують запити на їхні зміни. Серед ціннісних пріоритетів періоду транзиту є реалізація соціальної справедливості та відповідальності влади перед суспільством, що свідчить про актуальність тих самих ціннісних запитів, що призвели до Революції Гідності, яка є, передусім, революцією цінностей.

Ключові слова: волонтерство, політичний інститут, політична трансформація, інститут волонтерства, громадянське суспільство.

Актуальність теми зумовлена феноменом волонтерства в Україні. Проголошення незалежності України дало поштовх початку трансформаційних процесів у всіх сферах життя суспільства. Завершення епохи колективних форм участі у громадському та суспільно-політичному житті, трансформація суспільного устрою, переорієнтація на засади ринкової економіки, суспільно-політична та економічна нестабільність призвели до занепаду або часткової трансформації старих і появи нових видів соціальних відносин та соціальних інститутів, одним з яких і виступає волонтерство.

Інститути як складники громадянського суспільства посіли місце однієї з її основних категорій. Проблематика добровільної діяльності досліджується в межах трьох підходів, а саме: соціетального (Р. Корньюел, Ф. Хайек), економічного (Л. Саламон) і трудового (К. Бірман, Л. Кудринська).

Теорію громадських рухів та інститути в західній науці досліджували Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Г. Зіммель, Р. Мертон, Дж. Мід, Дж. Хоманс, Р. Дарендорф, Н. Смелзер, Е. Гіденс, П. Бергер, Т. Лукман, Дж. Тернер, П. Штомпка, К. Касторіадіс, Н. Флігстін, Д. Норт, Д. Уільямсон, П. Дімаджіо тощо. Схеми процесу інституціоналізації пропонували Т. Парсонс, Дж. Хоманс, П. Бергер і Т. Лукман, П. Штомпка, С. Фролов. У російській науці проблематику соціальних інститутів та інституціоналізацію досліджували В. Ядов, С. Фролов, В. Добренєков, А. Кравченко.

Волонтерство є фундаментом громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації й благодійність взагалі, без них унеможливується якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Без волонтерів бракує енергії для будівництва суспільства, не вистачає сил і часу на людей, які потребують допомоги, замало творчого потенціалу для розв'язання соціальних проблем. У 2015 р. понад 62% респондентів визнали роль волонтерів у політичних змінах в Україні [1, с. 5].

В Україні волонтерство перетворюється на впливовий політичний інститут українського суспільства з усіма притаманними для цього елементу політичної системи ознаками та якостями, є не тільки не тільки фактором самоорганізації суспільства, проявом самовідданої активності патріотів для підтримки воїнів АТО, а й виступає як нова соціальна потреба. У період антитерористичної операції волонтерський рух перетворився на значний фактор громадянської активності. Завдяки волонтерству відбувається трансформація громадянського суспільства в Україні.

Моніторинг державної молодіжної політики з проблем становлення волонтерства засвідчив, що волонтери мають спроможність, змогу формувати громадську думку, поширювати політичну інформацію, заохочувати громадську активність, наприклад, серед студентської молоді.

Масштаби та потужність волонтерської допомоги мають вирішальне значення у час неспроможності держави виконувати свої організаційні функції. Але не менш значимим волонтерський рух є за своїми наслідками для укріплення потенцій української спільноти, що проявилися в здатності громадян до самоорганізації. Волонтерський рух є демонстративним позитивним прикладом для українського суспільства як усвідомленої особистісної відповідальності, солідарних дій. Ментальний архетип українця «моя хата скраю» здобув ціннісну опозицію у виборі, визначенні стратегії індивідуальної поведінки.

В.Г. Нападиста вважає, що волонтерський рух здійснює переформатування ціннісно-нормативної системи, за якої ламається ціннісна система, усталена ще за радянських часів (тяжіння до егалітаризму та патерналізму, визнання «сакрального» статусу владних інституцій) та неофеодална (неоархаїчна) ціннісна матриця, сформована за часів незалежності (непотизм, трайбалізм), забезпечення запобігання конфліктності, функціонування механізмів консолідації нації; забезпечення демократичних цінностей як основи для консолідації нації; зміна соціально-економічних реалій як чинника посилення конфліктогенного потенціалу ідентичностей в Україні; попередження деструктивних релігійно-конфесійних впливів; створення механізмів консолідації нації в умовах зміни конфігурації етнопатристичної «ідентифікаційної матриці» громадян України; створення інструментів нівелювання ідентифікаційних суперечностей і консолідації нації [2, с. 56].

Лінія розмежування між цими ціннісними системами та демократичними цінностями сучасного світу проходить через Майдан-2014 як лінія боротьби між ними, вкорінена у свідомості домінуючої частини української спільноти, визначає ціннісні суперечності.

О. Зорич вважає, що сподівання «справедливого соціального устрою» одразу ж після Революції Гідності є невиправданими соціальними очікуваннями, адже спрацював ефект невиправданих сподівань. Моральні авторитети спільноти, волонтери артикулюють для електорату необхідність участі, налаштування на постійну причетність до політичного життя, готовність до контролю дій влади та захисту здобутого народом. Дієвим механізмом впровадження цінностей є наявність зразка для наслідування, демонстративних практик підтримки норми, особливо певної міри жертвності. Ці практики були досить ефективними, коли демонструвалися представниками владних структур та політичної еліти. За таких умов ціннісні орієнтації можуть набути практичної реалізації, тобто стати громадським нормотворчим началом [2, с. 87].

Волонтерський рух також став суб'єктом популяризації символічних вимірів українства. У 2014 р. громадські активісти у різних населених пунктах провели чимало проукраїнських заходів, що були присвячені національному вбранню (паради вишиванок), національному прапору (автопробіги, вивішування прапорів на балконах будинків, перефарбування у кольори національного прапора мостів та інших елементів міської інфра-

структури), ідеї національної єдності та непорушності кордонів України (флешмоб «Карта України», що потрапив у національну Книгу рекордів), прямої фінансової допомоги через sms-благодійництво. У соціальних мережах, зокрема, був оприлюднений ще один особливий флешмоб: мешканці Криму, Слов'янська та інших міст сходу України фотографували свої паспорти з написом «Врятуйте людей Донбасу» або «Крим – це Україна» [3, с. 19].

Волонтерський рух реагував на вияви українофобської пропаганди. Заходи містять цілком конструктивні, націотворчі ідеї культивування патріотичних почуттів та належності до спільноти єдиної держави.

Волонтерські громадські організації реформаторської спрямованості відіграють роль у гармонізації ідентифікаційних суперечностей української нації, наприклад, «Громадський люстраційний комітет» (zareєстрований у 2014 р.), орієнтованої на заборону скомпрометованим колишнім державним посадовцям упродовж певного часу або пожиттєво обіймати державні посади. Інструментом, що дасть змогу запобігти незаконним призначенням та забезпечить поступове очищення державних установ від кадрів колишнього злочинного режиму, є надання громадськості відкритої інформації про посадовців, які не мають права працювати на державних посадах [4, с. 366].

Волонтерські громадські організації патріотичної спрямованості здійснювали заклики до солідаризації суспільства на засадах пацифізму та гуманізму: мирний Донбас – єдина Україна – громадянський діалог. У березні 2014 р. волонтерські ініціативні групи Донбасу заявили про утворення в м. Донецьк Координаційного комітету патріотичних сил Донбасу (ККПСД) [5, с. 2].

Громадські організації на загальнонаціональному рівні визначили завдання посилення контролю над трьома гілками влади. Так, один із лідерів громадської організації «Автомайдан» (2014) С. Коба заявив: «Нехай кожен новий чиновник усвідомлює, що йде у владу працювати на національні інтереси, а не на власний бізнес. Бізнес – окремо, влада – окремо. Ми будемо за цим спостерігати» [6, с. 4].

На практиці ідея контролю набуває зворотного ефекту. Прагнучи підзвітності від органів державної влади, громадяни забувають про необхідність аналогічної прозорості та неангажованості у правостосунках із самими громадськими організаціями. Внаслідок цього, як свідчить дослідження компанії GFK Ukraine у 2014 р., понад 50% українців підтримують тезу, що саме заможні люди мають оплачувати громадські ініціативи з власних фінансових активів. Понад 30% опитаних вважають, що цим мають займатися бізнес-структури і тільки потім український уряд [7, с. 12].

Завданнями громадських організацій патріотичного спрямування в Україні є люстрація, мир, контроль за гілками влади, захист прав людини та демократичних свобод, популяризація результатів їхньої активності та відповідного ефекту, розширення впливу громадських організацій на прийняття політичних рішень в органах державної влади. Ці пріоритети є базовими для гармонізації ідентифікаційних суперечностей української нації та формування ціннісних вимірів громадянського самовизначення українського суспільства як спільноти однієї держави, є ресурсом відновлення довіри громадськості до інституціоналізованих форм колективного життя [8, с. 9].

Консолідуючий потенціал громадських організацій у розвитку країни потребує подальшої конвертації кількісного параметру їх роботи в якісно новий формат соціального представництва, що репрезентуватиме українських громадян не на основі пошуку міжрегіональних відмінностей у економічному, політичному, культурному вимірах, а на основі констатації єдності українського народу у розмаїтті та багатогранності його культури та історії [9, с. 28].

Окрім політичних, є економічні аспекти патріотичного руху. Державні служби намагаються перекласти частину державного тягаря на плечі громадянського суспільства в особі волонтерів. Україна не така багата країна, щоб дозволити собі витратити на війну більше, ніж вона витрачає. У державних чиновників виникає помітне прагнення «зекономити» на пільгах військовослужбовцям, тому перекладають на волонтерів.

2014-й можна вважати роком народження українського волонтерства. 5 грудня увесь світ відзначає Міжнародний день волонтера. Міжнародний день добровольців в ім'я економічного і соціального розвитку (саме такою є його офіційна назва) встановлений рішенням 40-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1985 р. на знак визнання важливої ролі добровольчих та інших організацій у соціальному й економічному розвитку суспільства. Секретар Ради національної безпеки та оборони України Олександр Турчинов у своєму привітанні у 2016 р. зазначив: «Значення волонтерського руху, який набув в Україні рекордних масштабів за останні три роки і фактично став фундаментом громадянського суспільства, неможливо переоцінити».

Політичні тенденції розвитку сучасних суспільств визначаються посиленням приватного виміру життя громадян. В українських реаліях стійка динаміка зростання залучення громадян до волонтерського руху, на нашу думку, навіть обнадійливим фактом для перспектив формування горизонтальних зв'язків громадянського суспільства, аніж спалах «партизації».

Важливим є дослідження стратегій діяльності волонтерського руху, прогнозування складових частин із метою забезпечення стратегічних позицій громадського руху.

Список використаної літератури

1. Волонтерський рух в Україні. URL: http://www.gfk.com/ua/documents/presentations/report_vyshlisky.pdf.
2. Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації / Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 160 с.
3. Тимошенко Н. До питання функціонування громадських організацій. URL: http://icp.org.ua/aspect/aspekty/susp/2004/10/08/do_pitannja_funktsio_23.html.
4. Томаш Л.В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис / Київський ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2012. № 2. С. 366–371.
5. Манифест / Остров. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/news/440118/>.
6. Громадський люстраційний комітет. URL: <http://lku.org.ua/>.
7. Тысячнюк М.С. Новые подходы к анализу трансграничных общественных движений в условиях глобализации. Журнал социологии и социальной антропологии. 2010. № 3. С. 38–62.
8. Тишкун Ю.Я. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії [Текст]: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. ун-т «Львів. політехніка», Ін-т гуманіт. і соц. наук. Л., 2008. 190 арк.
9. Телешун Я.С. Формування і розвиток засад громадянського суспільства в умовах XXI століття: політико-юридичний аспект українських реалій. Трибуна: всеукраїнський громадсько-політичний і теоретичний журнал тов-ва «Знання» України і спілки журналістів України. 2010. № 9/10, 11/12. С. 56–57.

**THE POLITICAL COMPONENT OF THE ACTIVITY OF THE VOLUNTEER
MOVEMENT AS AN INSTITUTE OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE**

Maksym Kudrya

*Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kiev,
Department of Military Psychology and Political Science
Lomonosova str., 81, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes volunteering as a factor of self-organization of society, which is a new social need. It is substantiated that in the modern period of democratic transit the volunteer movement became a factor of civic activity. It has been proved that volunteering has become an influential political institution of Ukrainian society, with features of an element of the political system. It is substantiated that volunteering contributes to the transformation of civil society. Political changes that are powerful in terms of the effects of value influence contribute to the identification of value priorities and formulate requests for their changes. Among the value priorities of the transit period is the realization of social justice and the responsibility of the authorities to society, which testifies to the urgency of the same value requests that led to the Revolution of Dignity, which is, first of all, a revolution of values.

Key words: volunteering, political institutions, political transformation, institute of volunteering, civil society.

УДК 334.55

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ БРЕНДИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ МІСЦЕВОГО РОЗВИТКУ

Ольга Кузьмук

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
факультет психології та соціології,
кафедра загальної і соціальної психології та соціології
вул. Потапова, 9, 43025, м. Луцьк, Україна*

Стаття присвячена аналізу територіального брендингу і його впливу на місцевий розвиток. З'ясовано, що саме територіальний брендинг є ефективним інструментом розвитку та формування конкурентоспроможного регіону, а ефективний бренд регіону шляхом активізації внутрішніх ресурсів сприяє залученню інвесторів та інвестицій, туристів та в довгостроковій перспективі може створити можливості забезпечення гідного рівня життя членів громади. Крім того, коли над формуванням бренду працює громада міста, села, району, то в такому разі територіальний брендинг є ще й інструментом згуртування громади.

Ключові слова: бренд, брендинг, ребрендинг, імідж території, територіальний брендинг, місцевий розвиток, регіональний розвиток, соціально згуртована громада.

У сучасному глобалізованому світі, світі підвищення мобільності людей і компаній, середовищі вільного переміщення товарів, капіталів, послуг, людей, особливої гостроти набуває питання позиціонування себе, товару, послуги, компанії, регіону. Жорстка конкуренція диктує нові правила гри. І не тільки компанії усвідомлюють важливість створення бренду, а й країни та регіони активно впроваджують заходи зі створення свого образу, бренду, який стане привабливим для туристів, інвесторів і, зрештою, сприятиме покращенню якості та рівня життя жителів країни або ж регіону. Поруч із гідним рівнем життя країна чи регіон, за посередництва створення привабливого бренду, отримують і додаткові привілеї – змогу зайняти гідне місце на світовій арені, не лише втриматися в конкурентному середовищі, але й створити довірче середовище, що дозволить зайняти вигідні позиції з метою популяризації свого регіону і створення інвестиційних і бізнес ресурсів для ефективного місцевого розвитку.

Варто розпочати з того, що концепція «брендинг територій» у політичну науку прийшла з економіки, зокрема з маркетингу територій та економічного маркетингу. Аналізуючи західні роботи (С. Анхольта, К. Дінні, Ф. Котлера, У. Оллінса, С. Ворда, П. Дойла), доходимо висновку, що брендинг територій – це цілеспрямована діяльність із формування бренду (образу), яка має на меті створення додаткової вартості й отримання прибутків від створення бренду.

Фундатором територіального брендингу є С. Анхольт, який ввів у вжиток поняття «брендинг територій». Вчений розробив комплексний, диверсифікований підхід до аналізу поняття «брендинг» та пов'язав брендинг із концепцією конкурентної ідентичності. У межах цього аналізу він запропонував поняття «конкурентна ідентичність територій», а також у своїх роботах представив систему оцінки результатів національного брендингу «Anholt Nations Brand Index». С. Анхольт у своїх наукових дослідженнях обґрунтовано довів, що формування територіального брендингу є формою протидії кризовим суспільним явищам і є необхідним для ефективного місцевого та суспільно-

го розвитку. Територіальний брендинг відіграє вирішальну роль у процесі місцевого розвитку, адже в довгостроковій перспективі громада міста, району, регіону має шанс стати більш конкурентоспроможною шляхом концентрації, необхідної для місцевого розвитку, ресурсної бази. Такою ресурсною базою є інвестиції та інфраструктурні об'єкти. Крім того, науковець говорив, що брендинг володіє значно більшим потенціалом порівняно з іншими інструментами, що мають популяризаційний потенціал, зокрема, рекламою. Пояснював дослідник це явище тим, що реклама не завжди підкріплена діями, а подекуди просто обіцяє, натомість розроблений бренд завжди пов'язаний із конкретними діями, які орієнтовані на результат [1].

І це не дивно, адже реклама несе в собі образи, симулякри, які подекуди жодним чином не підкріплені реальністю й орієнтовані лише на форму, а не на зміст. Досить часто за рекламою стоїть бажання створити красиву, яскраву, привабливу для потенційного споживача упаковку, що має хиткий фундамент. Тобто, висловлюючись термінологією брендингу та іміджу території, реклама, якщо вона орієнтована лише на зовнішні атрибути створення успішного образу території, може зазнати фіаско. У такому разі результат можна отримати лише в короткостроковій перспективі. Створення ж бренду та брендинг території завжди орієнтовані на довгострокову перспективу, адже мають на меті підвищення рівня та якості життя громади. Брендинг у такому взаємозв'язку – це інструмент, який шляхом згуртування громади, залучення інвестицій дасть змогу реалізувати стратегічну мету – місцевий та регіональний розвиток.

Питання бренду територій у своїх працях висвітлювали і сучасні вітчизняні вчені Т. Нагорняк, Є. Тихомирова, О. Шевченко, Д. Богуш, О. Вишняк, Н. Габор, Л. Губернський, О. Іващук, І. Колосовська, В. Кривошеїн, Г. Куц, Е. Мамонтова, В. Солових, О. Соскін, В. Чалий, В. Цвях, М. Шульга, О. Швець, Л. Шульгіна, Ю. Щегельська та ін.

Питання створення, просування та популяризації бренду розглядається з позицій економічної науки, маркетингу, політології, соціології, культурології, але разом із тим питання зв'язку ефективного брендингу і місцевого розвитку залишається відкритим і не до кінця дослідженим.

Метою статті є аналіз ресурсного потенціалу територіального брендингу в контексті місцевого розвитку.

Аналіз досліджуваного феномена «територіальний брендинг» розпочнемо з інтерпретації основних понять. Взагалі поняття «бренд» позначає комплекс сприйнять, образів, асоціацій, очікувань. Бренд території – це наявний у свідомості потенційних споживачів образ, який є, по суті, раціональною та емоційною цінністю, що формується в процесі взаємодії між брендом і його споживачем та має на меті формування позитивних асоціацій у потенційного споживача бренду.

Територіальний бренд зорієнтований на зовнішнє середовище. За посередництвом та за допомогою розробленого бренду територія позиціонує себе щодо інших територій та демонструє свої конкурентні переваги. Формування територіального бренду безпосередньо пов'язані із завданнями, що вирішуються на рівні розробки комплексних програм соціально-економічного регіону, а також розроблений бренд має узгоджуватися зі стратегією розвитку території та сприяти місцевому розвитку. Створення територіального бренду – це високозатратний процес; проблему ж обмеженості ресурсів, спрямованих на формування територіального бренду, вирішують за допомогою застосування інноваційних підходів шляхом заходів, які сприяють соціальному згуртуванню громади, креативних ідей мешканців громади, створення можливостей для реалізації місцевих ініціатив та шляхом самоорганізації громади.

Питання формування соціально згуртованої громади, самоорганізації населення є ключовим у разі розробки територіального бренду. Тут доречно наголосити на ефекті синергії, коли спільно організовані зусилля громади дають значно більший результат на шляху до місцевого розвитку громади, аніж поодинокі зусилля окремо взятих активних та ініціативних мешканців громади. Командна робота, орієнтація на досягнення спільно поставлених цілей (на місцевий розвиток громади) є потужним чинником ефективного місцевого розвитку. Зрештою, аналіз світового досвіду розвинутих громад показує, що виграють ті громади, які шляхом реалізації різного роду заходів прагнуть до соціального згуртування як стратегії місцевого розвитку.

Як зазначає Т. Нагорняк, брендинг територій – це цілеспрямований процес формування, презентації і просування певної території на світовому ринку як його конкурентоздатної і ліквідної одиниці. Будь-яка територія (країна, місто, регіон, курорт, історико-культурний заклад, ландшафт, інфраструктурні об'єкти) може стати брендом за умов виваженої стратегії брендингу і ребрендингу (своєчасної корекції бренду, що зумовлена ринковим попитом) [2, с. 36].

Так, у сучасних умовах брендом може розглядатися не тільки товар чи торгівельна марка, а й територія, регіон. Вдало сформований бренд території та регіону з урахуванням конкретних конкурентних переваг може стати важливим інструментом на шляху до формування стратегії місцевого та регіонального розвитку. Коли ж сформований бренд території не приносить позитивного очікуваного результату, необхідним є проведення корекції, корегування бренду (ребрендингу території). Останню варто здійснювати з урахуванням таких ринкових механізмів, як попит та пропозиція.

Необхідно зазначити, що основною метою брендингу території є забезпечення інформаційної присутності бренду в різноманітних джерелах, формування образу через відображення локальних особливостей території в масовій свідомості, формування іміджевих та репутаційних характеристик, що здатні посилити потенціал розвитку території.

Першим кроком на шляху до формування брендингу території є пошук конкурентних переваг території, тобто специфічних, локальних особливостей території, що, по суті, можуть стати відправною точкою територіального брендингу. Наступним етапом є формування бренду території, сукупного образу території (який є комплексним баченням локальних особливостей території), шляхом формування асоціацій конкретної території в масовій свідомості. Зрозуміло, що для того, щоб формувати образ конкретної території в масовій свідомості, необхідне тиражування сформованого образу в ЗМІ, соціальних мережах тощо.

Поняття «бренд регіону» розглядається не лише через формування в масовій свідомості образу регіону, але й використовується з метою позначення сукупності вражень про регіон. Останні формуються у свідомості потенційних споживачів (мешканців, інвесторів, туристів тощо) і визначають його становище на ринку, тобто дають змогу зрозуміти місце конкретного регіону серед інших регіонів. На думку більшості науковців, бренд регіону є тим ресурсом, що дає змогу вирізнитися на фоні інших регіонів, забезпечуючи приплив грошових ресурсів у вигляді інвестиційних, туристичних та міграційних потоків, впливаючи на продуктивність ведення господарства, тобто підвищення конкурентоспроможності регіону [3, с. 43].

Цікавий і добре продуманий бренд регіону може сприяти, як уже зазначалося вище, зростанню конкурентоспроможності регіону і стати фактором забезпечення економічного і соціального зростання, тоді як відсутність позитивного, чітко сформованого бренду може суттєво зашкодити місцевому розвитку.

Так, неможливість або ж небажання віднайти конкурентні переваги конкретної території чи регіону можуть призвести до втрати ресурсних можливостей території та, в довгостроковій перспективі, створити суттєві перешкоди на шляху до оптимального та ефективного місцевого розвитку.

Іншими словами, творення цікавого, добре продуманого бренду, який гарно запам'ятовується та базується на асоціаціях території, є відображенням гарної репутації, стає чинником ефективного місцевого розвитку. Бренд є тією ідеєю, регіональною інтелектуальною власністю, яка закладає фундамент для реалізації стратегічного розвитку регіону та, зрештою, є чинником для формування соціально згуртованої громади.

Зрозуміло, що створення бренду – це систематичний процес, який послідовно, в кілька етапів розробляється як деяка система. Для доведення цієї тези знову звернемося до визначення брендингу території С. Анхольта. Так, дослідник визначає брендинг території як систематичний процес узгодження дій, поведінки, інвестицій, інновацій і комунікацій країни для реалізації стратегії конкурентної ідентичності. На думку С. Анхольта, бренд території є своєрідною асоціативною моделлю, яка містить свідомість індивіда, до якої він апелює, почувши назву території (країни) [4, с. 37].

Знову, як ми описували вище, апелюємо до формування бренду, образу території через формування асоціативних моделей, через призму яких і відбувається сприйняття конкретної території. Регіон, конкретна територія підсвідомо потенційними споживачами сприймається через конкретну асоціативну модель. Тому і завдання громади постає у створенні чіткої асоціації з конкретною територією.

Аналіз брендингу як процесу постає і в роботах О. Соскіна. Так, дослідник визначає брендинг як процес створення бренду та управління ним. Бренд може містити формування, посилення, репозиціонування, відновлення і зміну стадії розвитку бренду, його розширення і поглиблення. А, отже, створення бренду – це творчість, заснована на глибокому знанні ринку. Брендинг передбачає діяльність у галузі маркетингу, реклами та суспільних зв'язків, розвитку комунікацій із споживачами і контрагентами [5, с. 21].

Створення територіального брендингу передбачає використання комплексу засобів, які застосовують при реалізації брендової стратегії з метою формування позитивного іміджу території шляхом використання новітніх технологій, інтернету та засобів комунікації. До останніх належать такі засоби маркетингової комунікації, як реклама, зв'язки з громадськістю, прямий маркетинг. Зрозуміло, що всі засоби необхідно використовувати комплексно, адже тільки комплексний підхід зможе забезпечити оптимальну реалізацію брендової стратегії.

В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Механізми формування регіональних пріоритетів розвитку» звертається увага на те, що «брендування» територій є вагомим чинником, що позитивно впливає на регіональний та місцевий розвиток, а це позитивно позначається на формуванні «точок економічного зростання», створенні нових робочих місць та зростанні всіх форм економічної активності на місцевому та регіональному рівні [6].

Так, шляхом впровадження територіального брендингу, за умови врахування усіх необхідних складників, стає можливим ефективний місцевий розвиток, що проявляється у формуванні соціально згуртованої громади, залученні інвестицій, скороченні безробіття і, зрештою, підвищенні рівня та якості життя громади. Разом із тим бренд регіону є важливим елементом забезпечення соціальної стабільності. Стабільність досягається шляхом створення комфортного, згуртованого та безпечного середовища проживання для членів громади [1, с. 14]. Варто також пам'ятати, що стабільність – це відсутність соціального

напруження в громаді, відчуття злагоди, а отже, надзвичайно важлива характеристика, що визначає, яким шляхом (конструктивним або ж деструктивним) буде розвиватися громада, це індикатор супільних перетворень та мірило істинності усіх змін та реформ, які відбуваються в громаді.

Отже, нині очевидним є те, що в умовах глобалізації кожному місту та регіону задля ефективного місцевого розвитку доводиться перебувати в постійному конкурентному середовищі заради залучення фінансових та інтелектуальних ресурсів. Ось чому репутація, імідж міста та регіону стає потужним чинником соціально-економічного зростання, а брендування та маркетинг територій подекуди може стати ще більш ефективним інструментом місцевого розвитку, аніж податкові пільги та інші преференції.

Нині, як ніколи раніше, брендування, бренд, ребрендинг стають надзвичайно важливими ресурсами для стратегічного розвитку території, місцевого розвитку. У час тотальної конкуренції, країни, регіони, які не дбають про створення себе як бренд, можуть залишитися на узбіччі глобальних процесів та жодним чином не скористатися величезними перевагами, які надає міжнародне співробітництво. Можливість бути цікавим, упізнаваним для потенційних споживачів є унікальним додатковим ресурсом для розвитку громади, є шансом голосно заявити про себе та поборотися за «місце під сонцем».

Бренд для регіону так само важливий, як і бренд для компанії, адже він створює відносини з цільовою аудиторією, формує емоційну прихильність і лояльність та на сучасному етапі розвитку суспільства стає потужним інструментом для залучення потенційних споживачів.

Отже, територіальний брендинг – це ефективний інструмент позиціонування регіону, зорієнтований на зовнішнє середовище. Наявність чіткого, лаконічного, позитивного бренду (чіткої асоціативної моделі) створює можливості для ефективного місцевого розвитку, активізує внутрішні ресурси та формує привабливий імідж регіону. Територіальний брендинг спрямований на створення конкурентоспроможного регіону і ефективного місцевого розвитку, це процес побудови, розвитку та управління брендом.

Подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані на пошук адекватних заходів для формування територіального брендингу в контексті формування соціально згуртованої громади, адже самоорганізація населення є потужним ресурсом для розвитку громади, і, відповідно, найкращі знання про конкурентні переваги конкретної території, регіону мають саме жителі громади. Саме вони можуть використати унікальні характеристики конкретної території для ефективного її розвитку та покращення соціальних стандартів.

Список використаної літератури

1. Anholt S. *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. 1st edition. Palgrave Macmillan, 2007. 160 с.
2. Нагорняк Т. Брендінг території як предмет міждисциплінарного наукового знання. *Сучасна українська політика*. 2011. № 24. С. 35–42.
3. Нечай О. Маркетинг регіону, як метод підвищення конкурентоспроможності. *Економіка і регіон*. 2010. № 25–С2. С. 41–45.
4. Анхольт С. *Брендінг: дорога к мировому рынку* [Текст]: навч. посіб. М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2004. 272с.
5. Соскін О.І. *Брендінг міст: досвід країн Вишеградської групи для України* [Текст]: навч. посіб. К.: Інститут трансформації суспільства, 2011. 80 с.
6. *Механізми формування регіональних пріоритетів розвитку: аналіт. доп.* К.: НІСД, 2013. 88 с.

TERRITORIAL BRANDING AS LOCAL DEVELOPMENT TOOL

Olga Kuzmuk

*Lesia Ukrainka Eastern European National University,
Faculty of Psychology and Sociology,
Department of General and Social Psychology and Sociology
Potapova str., 9, 43025, Lutsk, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of territorial branding and its influence on local development. It is revealed that territorial branding is an effective tool for the development and formation of a competitive region, and an effective brand of the region through the activation of internal resources promotes attraction of investors and investments, tourists, and in the long run can create opportunities for providing a decent standard of living for community members. In addition, when a community of cities, villages and districts is working on branding, then in this case, territorial branding is also a tool for community unification.

Key words: brand, branding, territory image, territorial branding, local development, regional development, socially cohesive community.

UDC 330 (476.7)

**COMPREHENSIVE REFORMS IN COMBATING DRUG ABUSE
IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS AN INSTRUMENT
TO ENSURE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY**

Mezahir Efendiyev

*Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan*

This article provides a careful analysis of all the major actions, taken in the field of combating drug abuse in the Republic of Azerbaijan since its independence. The foundations of Azerbaijan's constructive and sustainable policy against drug abuse were established by the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, who formulated the policy after the destructive Nagorno-Karabakh war in a severe humanitarian, social, economic and political context. The establishment of the State Commission on Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking in 1996 and the adoption of national law on the "Control of Illicit Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors" in 1999 are among the most visible steps, taken during the presidency of the National Leader Heydar Aliyev to combat drug abuse through sustainably constructed policies. A throughout information on the different objectives of the SCAD Programme is provided in the article. After conducting a careful review on the systematic actions, like adoption of new national law, regulating all aspects of drug-trafficking, and state programs on combating drug-abuse, taken since the beginning of the presidency of Ilham Aliyev, the valuable statistical information is provided about the growing number of drug-addicted people, willing to receive treatment.

Key words: sustainable development, drug abuse, illicit drug trafficking, United Nations, State Commission of the Republic of Azerbaijan on Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking, UNDP, UN Conventions, SCAD Programme, institutional building.

Fighting with narcotic drugs, illicit drug trafficking, and the consequences of drug abuse are among the major challenges that the international community has been dealing with for the decades. Despite the adoption of various international legal documents and existence of national tools across the countries to address the afore-mentioned challenges, the problems related to the drug abuse remain actual

The United Nations with its three fundamental conventions, which are the Single Convention on Narcotic Drugs of 1961 (amended by the 1972 Protocol), the Convention on Psychotropic Substances of 1971 and the UN Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances of 1988, and with the Commission on Narcotic Drugs (CND), established in 1946 under the auspices of Economic and Social Council (ECOSOC) to assist the latter in supervising the application of the afore-mentioned international drug control treaties, is the principal international organization, responsible for the coordination of global fight against drug abuse and support to national governments in the implementation of national and regional projects in their fights with related problems [1].

One of the most crucial factors that highlights the importance of taking decisive actions in combating drug abuse is that people, who use drugs are extremely vulnerable to transmissible diseases such as HIV, tuberculosis, hepatitis and other health issues related to the drug use [2, p. 4]. This situation, in its turn, creates significant obstacles to the achievement of Sustainable

Development Goal 3, which aims to ensure good health and well-being for all at all ages. Thus, taking inclusive actions against drug abuse will also facilitate the process of the realization of 2030 Agenda for Sustainable Development.

After regaining its independence in 1991, the Republic of Azerbaijan went through a challenging period of state-building, which was characterized with severe humanitarian, social, economic and political problems [3, p. 240]. The foundations of Azerbaijan's sustainable development were instituted after the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev had been elected as the President of the Republic of Azerbaijan as a result of nationwide voting. Driven by enormous experience in policy-making, President Heydar Aliyev constructed a policy that would ensure sustainable development in all the vital spheres for the country, including combating drug abuse and other drug related problems.

Within a short period, Azerbaijan joined the above-mentioned three UN Conventions and signed bilateral and multilateral agreements with a number of countries on conducting fight against drugs and drug-related problems [4]. Azerbaijan's fight against drugs has been particularly challenged by its crucial geographic location as a transit country at the crossroads of Europe and Asia. According to the researches, Azerbaijan is exposed to the following transnational drug trafficking routes, which take their origins from Afghanistan [5]:

- Afghanistan – Iran – Azerbaijan – Europe
- Afghanistan – Central Asia – Caspian Sea - Azerbaijan – Europe

Moreover, as a result of the Nagorno-Karabakh war, which led to the occupation of 20 percent of Azerbaijani territory by Armenian aggressors, state border of 132 kilometers with Iran is uncontrolled where flood of drugs from European and other regional countries is very high [6, p. 10]. Furthermore, the high rates of drug production by Armenians in the occupied Azerbaijani territories and consequent large amount of revenues, received from the sales of those drugs, go to financing of Armenian terrorist groups, which represents a significant threat to the security of the Republic of Azerbaijan.

In the face of national and transnational obstacles, President Heydar Aliyev with its Decree dated on August 26, 1996 created the State Commission on Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking, responsible for the implementation of national programs on combating drug abuse and illicit drug trafficking and for the coordination of interagency cooperation in this fight [7, p. 55]. In 2001, Azerbaijan acceded to the Pompidou Group of the Council of Europe, aiming to contribute to the development of multidisciplinary, innovative, effective and evidence-based drug policies in its Member States [8].

Despite the considerable steps in combating drug abuse in Azerbaijan, such as the adoption of national law on the "Control of Illicit Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors" in 1999, establishment of the above-mentioned State Commission, and other similar steps, taken under the leadership of the National Leader Heydar Aliyev during the first decade of Azerbaijan's independence, there was still a need for the application of comprehensive approach, including bringing international experience, to combating drug abuse and illicit drug trafficking in the territory of the Republic of Azerbaijan [9]. An obvious evidence of Azerbaijan's commitment to enhancing global partnership and bringing international experience to advance Azerbaijan's sustainable development and its capacity to address various national development challenges is the signing by President Heydar Aliyev the UN Millennium Declaration and consequent commitment to the realization of eight Millennium Development Goals (MDGs) [10].

In the light of all the above-mentioned challenges and developments, the United Nations Development Program (UNDP), which was the first and leading UN agency, assisting

the Government of the Republic of Azerbaijan since the first days of its independence in dealing with the challenges of state-building, launched a new regional project called Southern Caucasus Anti-Drug (SCAD) Programme in three states of the South Caucasus.

This was a comprehensive project, financed by the UNDP and EU to achieve the following aims: to improve the national legislative frameworks, governing legal issues in anti-drug actions in the territories of the Southern Caucasian States; to establish inter-state database for regular exchange of information on the developments in combating drugs abuse and illicit drug trafficking; to conduct systematic anti-drug awareness campaigns, especially among the vulnerable groups of population, like young people and school kids; to assist Southern Caucasian states in constructing vital infrastructural basis, required for the fight against drug abuse and illicit drug-trafficking, especially providing relevant national agencies with modern equipments and vehicles; to support the Penitentiary Service of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan in developing a mechanism for providing treatment and rehabilitation to people, suffering from drug-abuse; and fostering a regional and global partnership in the fight against drug abuse and other drug-related problems. As a result of the international experience, brought to Azerbaijani state agencies through the SCAD Programme, the institutional capacity of many state agencies has been significantly strengthened, which contributes to the sustainable development of the country.

Furthermore, within the framework of the SCAD Programme, the National Drug Prevention Office (Public Union) was established with a primary goal to implement anti-drug awareness raising activities in the territory of the Republic of Azerbaijan [11, p. 48]. Since 2012, the National Drug Prevention Office is a full member of Civil Society Network of the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) as well as of Vienna International Center for NGOs on Drugs, linking NGOs functioning in the field of drugs all around the world with the UNODC [12, p. 51].

Since the first days of his presidency, President Ilham Aliyev has been continuing the implementation of policies to ensure sustainable development of the Republic of Azerbaijan, launched by the National Leader Heydar Aliyev, and maintaining a strong emphasis on organized and inclusive fight against drug abuse and illicit drug trafficking. Considering constantly changing environment and demands in the fight against drugs, there was a need in the improvement of national legislation, governing legal issues in anti-drug actions.

Therefore, on June 28, 2005 a new national law on “Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Their Precursors” was adopted. This new law is different from the one adopted in 1999 by a number of indicators, particularly by regulating not only issues, concerning illicit drug trafficking, but generally all social aspects, related to trafficking of narcotics drugs, psychotropic substances and their precursors [12, p. 54]. In order to meet changing demands and increase the effectiveness of anti-drug actions, this law is amended on a regular basis. Furthermore, so as to ensure the integration of drug addicted individuals to the society and prevent their marginalization, which is an integral component for inclusive and sustainable development, the Government of the Azerbaijani Republic has created all the necessary conditions for their treatment [12, p. 61].

Based on the law on Narcological Service and Control, signed by President Ilham Aliyev on October 29, 2014, the Government provides narcological service to every person, suffering from drug addiction. According to the data, provided by the State Commission on Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking in their annual report on drug control for 2016, the number of drug-addicted people, wishing to receive treatment grows year by year, which clearly demonstrates the significance of opportunities, granted by the Government of the Azerbaijani Republic (Figure 1).

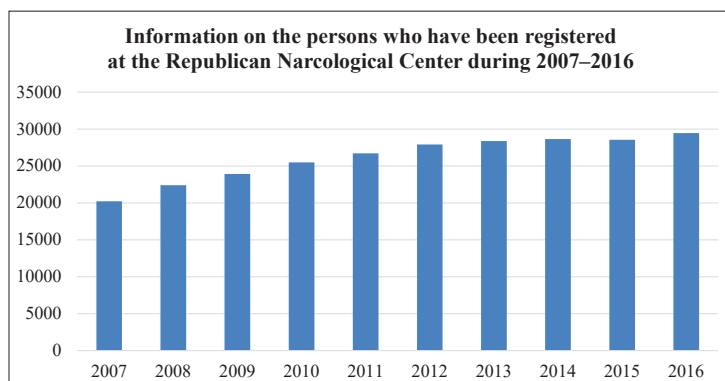

Fig. 1. Information on the persons, who have been registered at the Republican Narcological Center during 2007–2016. Source: The State Commission on Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking [13, p. 32].

It is also worthy to mention that strategic directions of Azerbaijan's fight against drug abuse and illicit drug trafficking are outlined in the National Program on "Control of Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Their Precursors and Prevention of Drug Addiction", with the current one for 2013–2018 years, confirmed with the Decree 2966 of the President Ilham Aliyev, dated on 24 June, 2013 [13, p. 9]. One of most beneficial features of this strategy is the participation of various state agencies in it, such as Ministry of Defence, Ministry of Youth and Sports, Ministry of Labour and Social Protection of Population and many others, with their own resources that ensures the comprehensiveness and sustainability of this fight.

As a result of systematic and successful policies to combat drug-abuse and other drug related problems in the territory of the Republic of Azerbaijan, which were initiated by the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev and successfully continued by his true successor President Ilham Aliyev as a part of general vision to ensure sustainable development of Azerbaijan, a lot of achievements and significant progress have been accomplished. All in all, the fight against drugs and their illicit trafficking in the territory of Azerbaijan is regulated within the framework, consisting of 29 Laws, 13 Decrees of the President of the Republic of Azerbaijan, 40 Orders, 22 Decisions of the Cabinet of the Ministers, 5 Orders and Decisions of the Supreme Court, and other acts of various state agencies [13, p. 10].

References:

1. United Nations Office on Drugs and Crime. The International Drug Control Conventions. Vienna: UNODC, 2013.
2. Health Poverty Action. Drug Policy and the Sustainable Development Goals. London. Health Poverty Action, 2015.
3. R.E. Mekhtiyev. The Decade of Change in Azerbaijan. Moscow, Publishing House "Griff & K", 2013.
4. Fight against illegal drug trafficking. URL: <http://www.mfa.gov.az/content/677>.
5. Fight against illegal drug trafficking. URL: <http://www.mfa.gov.az/content/677>.
6. The State Commission for Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking. National Annual Report on Drug Control 2016. Baku, 2017.
7. National Drug Prevention Office. Annual Report on Drug Related Situation in Azerbaijan. Baku, 2013.

8. About Pompidou Group. URL: <https://www.coe.int/en/web/pompidou/about>.
9. Law of the Republic of Azerbaijan on the Control of Illicit Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors, Baku, 18 June 1999. URL: <https://www.unodc.org/>
10. United Nations Millennium Declaration, UN General Assembly Resolution # 55/2, 18 September 2000. URL: <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.pdf>
11. National Drug Prevention Office. Annual Report on Drug Related Situation in Azerbaijan. Baku, 2013.
12. National Drug Prevention Office. Annual Report on Drug Related Situation in Azerbaijan. Baku, 2015.
13. The State Commission for Combatting Drug Abuse and Illicit Drug Trafficking. National Annual Report on Drug Control 2016. Baku, 2017.

ВСЕБІЧНІ РЕФОРМИ В БОРОТБІ З НАРКОМАНІЄЮ ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Мезаір Ефендієв

*Академія Державного Управління
при Президентові Азербайджанської Республіки*

У цій статті міститься аналіз всіх основних заходів, вжитих в області боротьби зі зловживанням наркотиками в Азербайджанській Республіці з моменту її незалежності. Основи конструктивної і стійкої політики Азербайджану в боротьбі зі зловживанням наркотиками були встановлені загальнонаціональним лідером Гейдаром Алієвим, який сформулював політику після руйнівної Нагірно-Карабахської війни в складних гуманітарних, соціально-економічних і політичних умовах. Створення в 1999 р. Державної Комісії по боротьбі з наркоманією і незаконним обігом наркотичних засобів і прийняття в 1999 р. національного закону про контроль за незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів є найбільш помітними заходами, вжитими в процесі боротьби зі зловживанням наркотиками за допомогою стійко побудованої політики в період президентства загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва. У статті представлені докладні відомості про різні цілі Програми SCAD. Після проведення ретельного аналізу систематичних дій, як-от прийняття нового національного законодавства, що регулює всі аспекти торгівлі наркотиками, і державних програм боротьби з наркоманією, прийнятих із початку президентства Ільхама Алієва, отримана цінна статистична інформація про зростання кількості наркозалежних людей, які бажають отримати лікування.

Ключові слова: сталий розвиток, зловживання наркотиками, незаконний обіг наркотичних засобів, Організація Об'єднаних Націй, Державна Комісія Азербайджанської Республіки по боротьбі з наркоманією і незаконним обігом наркотичних засобів, ПРООН, Конвенції ООН, Програма SCAD, інституційне будівництво.

УДК 327.7

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІЗ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Єлизавета Монастир'юва

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин
пр. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

Досліджено засади діяльності міжнародних неурядових організацій із протидії торгівлі людьми у сучасній міжнародній системі. Розглянуто функціональні й організаційні особливості протидії торгівлі людьми з боку неурядових організацій. З'ясовано значення діяльності міжнародних неурядових організацій із протидії торгівлі людьми на території України.

Ключові слова: міжнародні неурядові організації, торгівля людьми, профілактика, реабілітація, партнерство.

Протидія торгівлі людьми на сучасному етапі вимагає системності та виваженого впливу на структурні й безпосередні фактори, що сприяють торгівлі людьми чи спричиняють її, а також розмежування рівнів такої діяльності. Основою для протидії торгівлі людьми стає зростаюче нині усвідомлення необхідності скоординованої діяльності усіх суб'єктів протидії торгівлі людьми на світовому, регіональному, національному й локальному рівнях. Діяльність міжнародних організацій урядового та неурядового типу є невід'ємним чинником функціонування сучасної міжнародної системи. Розроблені в їх рамках механізми співпраці держав та представників громадянського суспільства є неocenними для боротьби із такою комплексною проблемою, як торгівля людьми.

Проблемним тенденціям у теоретичних дослідженнях протидії торгівлі людьми присвятили свої роботи зарубіжні вчені К. Арадау, Х. Ван дер Вілт, Дж. Ліндквіст. Так, Х. Ван дер Вілт наголошує на необхідності визначити найпридатніші для кримінального провадження справ щодо торгівлі людьми рівні та методи, рекомендує розширити міжнародну співпрацю з кримінальних питань [1]. Дж. Ліндквіст зосереджується на проблемі аудиту діяльності міжнародних НДО із протидії торгівлі людьми [2]. У контексті розвитку нормативної бази протидії торгівлі людьми діяльність міжнародних організацій розглядають А. Аллахвердієва, Л. Гусєв, І. Лебединець, Н. Лукач, які аналізують вплив на становлення міжнародної системи протидії торгівлі людьми основних міжнародних документів, укладених протягом XVIII – XXI ст. [3–6]. Внесок НДО у протидію торгівлі жінками розглядає М. Цветкова [7]. Особливості діяльності недержавних організацій із протидії торгівлі людьми в Україні досліджують О. Кушнір і В. Ліпкан [8–9]. Зокрема, О. Кушнір приділяє увагу ролі НДО у створенні нормативно-правової бази України щодо протидії торгівлі людьми, підкреслює важливість комплексної та довгострокової кооперації між державою та НДО, залучення національних НДО до роботи міжнародних мереж організацій із протидії торгівлі людьми [8]. Утім, у науковій літературі відсутнє систематичне висвітлення ролі неурядових міжнародних організацій у глобальній системі протидії торгівлі людьми, яке надало б

змогу виокремити спільні для організацій проблеми у діяльності та визначити чинники, що сприяли б їх ефективнішому залученню.

Метою статті є дослідження характерних рис участі міжнародних неурядових організацій у протидії торгівлі людьми і виявлення особливостей діяльності міжнародних неурядових організацій із протидії торгівлі людьми в Україні.

Неурядові об'єднання стояли у витоків створення міжнародних організацій, спрямованих на знищення інституту власності одних людей щодо інших. Їх історія налічує близько двох століть та є нерозривно пов'язаною з активним формуванням громадського суспільства в західноєвропейських державах протягом ХІХ ст., впливом ідей Великої французької революції, поширенням ліберальної ідеології, а в ширшому контексті – процесами гуманізації світового порядку, становлення верховенства прав і свобод людини як одного з основоположних принципів міжнародного права.

Міжнародно-правова основа для залучення недержавних організацій у боротьбу з торгівлею людьми на сучасному етапі закріплена в ст. 9 Палермського протоколу щодо попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, й покарання за неї: «Політика, програми та інші заходи <...> включають співпрацю з недержавними організаціями, іншими відповідними організаціями» (протокол доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.) [10]. Традиційно діяльність НДО вважається етапом запобігання торгівлі людьми та реабілітації постраждалих від неї, однак фактично вони охоплюють широке коло питань від тиску на національні уряди щодо вдосконалення законодавчих практик до дослідницької й аналітичної роботи. Зокрема, залучення НДО австрійських працівників дає змогу дістатися прошарків населення поза межами загальних інформаційних кампаній у ЗМІ та навчальних закладах. Заходи із протидії торгівлі людьми входять до сфери діяльності організацій із надання гуманітарної допомоги, протидії поширенню ВІЛ/СНІД, боротьби за права людини та гендерну рівність, охорони дитинства тощо.

Специфіка діяльності організації залежить від соціально-економічного середовища країни, в якій вона діє: профілактика й реабілітація можливі лише за розуміння структурних причин вразливості населення до торгівлі людьми у конкретному суспільстві. НДО не обмежені регіональними кордонами, чітко визначеною компетенцією, тож можуть працювати у будь-яких куточках Землі. Показовою є робота організації «Anti-Slavery International» (таку назву має нині утворене ще в 1839 р. Британське та іноземне товариство проти рабства). Її діяльність охоплює Великобританію, країни Африки, Азії, Латинської Америки, тож методи боротьби залежать від місцевих умов. У Великобританії це – захист жертв «сучасного рабства», в тому числі від притягнення до юридичної відповідальності, моніторинг законодавства щодо протидії торгівлі людьми, інформаційні кампанії з протидії трудовій експлуатації обслуговуючого персоналу. У країнах, що розвиваються, організація зосереджується на боротьбі зі спадковим рабством, борговою залежністю, експлуатацією домашньої праці та примусовим злидарством дітей, впровадженні освітніх технологій. Проекти південноазійської НДО «NOMI network», що спрямована на успішний розвиток жінок, постраждалих або вразливих до торгівлі людьми, – економічна й методична допомога для навчання (зокрема, програма для дівчат-підлітків уможлиблює отримання ними середньої та вищої освіти) й підприємництва, тренінги із ведення господарства, виходу на легальний ринок праці, захисту себе та дітей від торгівлі людьми, повідомлення споживачів про «етичність» походження товарів.

Попри відсутність у НДО офіційних важелів впливу на прийняття законодавства щодо протидії торгівлі людьми, вони активно залучаються до підготовки національних

та міжнародно-правових актів у цій галузі. У 2004 р., під час підготовки до укладання Конвенції Ради Європи з протидії торгівлі людьми, 180 організацій (ініціаторами виступали «Amnesty International» та «Anti-Slavery International») зробили спільну заяву щодо проекту Конвенції, в якій наполягали на: протиправному характері явища торгівлі людьми; потребі відновлення й захисту прав постраждалих; непритягненні їх до юридичної відповідальності за можливі правопорушення, викликані їх підневільним станом; необхідності гендерно-чутливого підходу до проблеми та особливої уваги до дітей-жертв торгівлі; урахуванні думки громадянського суспільства; відповідності заходів із попередження транскордонної торгівлі правам людини на пошук і отримання притулку та конфіденційність; встановленні кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з торгівлею людьми; створенні належного контрольного органу за виконанням Конвенції [11]. Зрештою ці рекомендації знайшли місце у положеннях Конвенції Ради Європи.

Незалежний характер НДО уможливило контроль з їх боку за державними органами у сфері протидії торгівлі людьми. У середині 2000-х рр. міжнародна НДО «Всесвітня мережа виживання» за результатами дослідження торгівлі жінками з Росії збила докази пособництва злочинам зі сторони робітників МВС, ФСБ та МЗС Російської Федерації. Зокрема, було встановлено, що «по мірі посилення впливу злочинних угруповань корупція здійснюється через блокування законодавства, яке спрямоване на протидію їх діяльності» [12, с. 136]. Критичному аналізу зусилля національних урядів із протидії торгівлі людьми піддаються у доповідях правозахисної організації «Amnesty International», які містять рекомендації до урядів та міжнародних організацій із покращення законодавчої, оперативної, правозастосовної діяльності. Вияв порушень законодавства та зневаги до людських прав у сфері протидії торгівлі людьми – у полі зору організації «Human Rights Watch».

На конференції високого рівня, присвяченій державно-приватному партнерству у боротьбі з торгівлею людьми, що була організована ОБСЄ та МЗС Російської Федерації у Москві у липні 2017 р., було зазначено, що «приватний сектор дуже часто справляє суттєвіший вплив на ситуацію (у сфері протидії торгівлі людьми – Є.М.), ніж держави» [13]. Утім, попри кваліфіковану допомогу, що її надають неурядові організації жертвам торгівлі людьми, «ефективно протистояти цьому негативному явищу може лише держава, здатна взяти на себе роль координатора усіх зацікавлених сторін» [12, с. 136–137]. Усвідомлення обмеженості односторонніх зусиль як НДО, так і державних органів зумовлює інтерес до партнерства та взаємодії державних і недержавних суб'єктів боротьби з торгівлею людьми на міжнародному рівні. Партнерство з НДО є суттєвим елементом діяльності провідних міжурядових організацій. Зокрема, регіональне об'єднання проти торгівлі жінками та дітьми у Латинській Америці та Карибському басейні (CATWLAC) має консультативний статус в ЕКОСОП та ОАД, є споглядачем у міжпарламентських асамблеях Латинської Америки, членом Першої міжінституційної комісії для попередження та переслідування торгівлі людьми при уряді Мексики і її Консультативної ради.

Чимало НДО зареєстровані у своїх державах як благодійні товариства, і особливістю їх роботи дійсно є проведення регулярних кампаній зі збору коштів. Тож, приводом до співпраці громадських організацій та державних органів і міжнародних міжурядових організацій нерідко стає проблема фінансування НДО. Так, Агентство міжнародного розвитку США у 2000–2004 рр. забезпечувало діяльність щонайменше 20 російських НДО [14, с. 212]. Неурядові організації також стають

виконавцями програм національних урядів, як Міжнародна католицька комісія з міграції, що впроваджувала програму уряду США з протидії торгівлі людьми в Індонезії. При цьому виникає питання залежності від спонсорів. Реалізацію програм, які підтримують міжнародні фундації, ускладнює відсутність підтвержень ефективності дій НДО у заявлених галузях. Водночас такі обмеження стимулюють пошук достовірних форм звітності, адже аудит ефективності протидії торгівлі людьми є болючим питанням практичної діяльності у цій сфері та її теоретичного осмислення. Одним із вирішень проблеми стало активне використання фото та відеоматеріалів як форми звітності та одночасно впливового інструменту для усвідомлення проблеми широкими суспільними колами [2, с. 224–229].

Одним із напрямів роботи міжнародних громадських організацій (як-от «Інститут відкритого суспільства», «Співпраця жінок Сходу і Заходу») є діяльність із допомоги та підтримки нових НДО з протидії торгівлі людьми та співпраці НДО у Центрально-Східній Європі та країнах СНД. Особливістю функціонування міжнародних НДО є і тенденція до створення мереж національних об'єднань на зразок франчайзингових корпорацій, що є осередками великих міжнародних організацій і водночас самостійними утвореннями. Наприклад, організація з викорінення комерційної сексуальної експлуатації дітей ЕКПАТ представлена у 64 країнах. CATWLAC має 26 національних осередків. Європейська НДО «Ла Страда» складається з 8 членських організацій. Локальні НДО часто є основними суб'єктами підвищення обізнаності населення щодо проблеми торгівлі людьми. Як зазначає вітчизняна дослідниця Н. Лукач, «у багатьох державах ОБСЄ місцеві НДО – єдині організації, що інформують жінок, дівчат та їх родини про загрозу торгівлі людьми та забезпечують безпосередню допомогу жертвам» [6, с. 84].

Протидія торгівлі людьми в Україні з боку недержавних організацій веде відлік від 1997 р. (початок дії в Україні міжнародної програми «Ла Страда» із запобігання торгівлі жінками) і є давнішою за урядові програми у цій галузі. До основних форм діяльності НДО із протидії торгівлі людьми в Україні, на думку дослідника В. Ліпкана, належать: допомога (із реабілітації та реінтеграції) жертвам торгівлі людьми, зокрема, сприяння їх поверненню в Україну або на батьківщину (якщо Україна виступає країною призначення), надання допомоги медичного, психологічного, юридичного характеру, сприяння працевлаштуванню; організація роботи «гарячих ліній»; дослідницька діяльність щодо стану насильства над жінками в Україні та аналізу законодавчих актів стосовно становища жінок; просвітницькі заходи серед молоді; семінари, тренінги для фахівців і представників потенційної групи ризику; проведення конференцій; поширення інформації, видання відповідної літератури [9, с. 310]. Дослідник, таким чином, виокремлює профілактичну (здебільшого інформаційну) та реабілітаційну, а також аналітичну діяльність НДО у протидії торгівлі людьми. Проте варто зазначити, що НДО в Україні виконують також консультативну функцію щодо уряду, сприяючи нормативному регулюванню цієї галузі, а іноді залучаються й до оперативної діяльності з припинення і переслідування торгівлі людьми. Нині зростає прагнення до координації зусиль із протидії торгівлі людьми між державою, міжурядовими організаціями та НДО.

НДО зробили внесок у розроблення нормативно-правової бази України щодо протидії торгівлі людьми. Конференції, семінари з формування національної політики із протидії торгівлі людьми сприяли виробленню рекомендацій, що бралися до уваги на парламентських слуханнях, засіданнях Міжвідомчої координаційної ради, регіональних комісій із питань координації зусиль і обміну інформацією щодо запобігання

торгівлі людьми. Державні програми протидії торгівлі людьми розроблялися за участі представників НДО зі створенням спеціальних органів, відповідальних за дотримання прав людини, координацію, підготовку звітів. Значним був тиск НДО щодо ратифікації Україною Конвенції ООН проти транснаціональної злочинності, Конвенції Ради Європи з протидії торгівлі людьми [8]. У питаннях розшуку і повернення людей НДО стають виконавчими партнерами проектів уряду.

Партнерство НДО з міжнародними міжурядовими організаціями полягає у спільних консультативно-аналітичних заходах і дослідженнях, проведенні інформаційних кампаній та інших публічних акцій, наданні додаткових послуг населенню та взаємному обміні досвідом, методичній підтримці. З 2014 р. за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні, уряду Канади та Міністерства соціальної політики України здійснюється 5-річний проект «Поширення Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні». Головний виконавчий партнер проекту – громадська організація «Фундація «Гармонізоване суспільство». На регіональному рівні виконання проекту покладено на місцеві громадські організації у співпраці з владними органами. Ініціативу спрямовано на підвищення спроможностей відповідних державних органів та громадських організацій із надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми та поширення серед населення обізнаності щодо Національного механізму взаємодії у наданні допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Масштабні заходи соціально-інформаційного характеру (акції, автопробіги, поширення листівок, інформаційні кампанії у ЗМІ) зазвичай припадають на відзначення Всесвітнього та Європейського днів протидії торгівлі людьми. У липні 2017 р. напередодні Всесвітнього дня протидії торгівлі людьми відбулася соціально-інформаційна акція «#людинаНЕтовар», організатором якої стала «Фундація «Гармонізоване суспільство» за підтримки Київської міської державної адміністрації, Київського міського центру соціальних служб, НДО «Кампанія А21» та «Карітас – Україна». До заходу входили театралізована вистава, експрес-опитування громадян, виставка дитячих робіт, експертне консультування зацікавлених громадян, поширення інформаційних буклетів і браслетів з символікою акції тощо.

Консолідація зусиль із міжнародними НДО входить до завдань громадської організації «Глобальна організація союзницького лідерства», предметом діяльності якої є інтеграція України у систему міжнародної безпеки й поширення ідей безпеки та стабільності. Організації належить проект Стратегії розвитку системи протидії торгівлі людьми до 2020 р., що пропонує заходи з удосконалення діяльності державних та недержавних суб'єктів протидії торгівлі людьми, механізмів їх взаємодії, підвищення кваліфікації фахівців, організації міжнародного співробітництва.

Жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна», створений 1997 р., встановив партнерську мережу державних установ (МВС, Державна прикордонна служба, Консульське управління МЗС, офіс Уповноваженого з прав людини, диппредставництва України в 20 державах і диппредставництва іноземних держав в Україні) і міжнародних організацій, відомості про які систематизовано у «Базі даних організацій, що можуть надавати підтримку потерпілим від торгівлі людьми» [8]. «Ла Страда» можна вважати належною до найзначніших НДО, що протидіють торгівлі людьми в Україні через освітню, методичну, аналітичну діяльність [15, с. 5]. Протягом 1997–1999 рр. переважала інформаційна складова частина: збирання й аналіз даних, освітні кампанії, формування мережі НДО. У 1998 р. «Ла Страда» і Міністерство соціальної політики провели міжнародний семінар

«Пошук шляхів запобігання торгівлі жінками і формування комплексної програми дій», де було розроблено проект прийнятої у 1999 р. Програми запобігання торгівлі жінками і дітьми в Україні [8]. 2002 р. створено Національну тренувальну мережу, розроблено методичні матеріали для педагогів, соціальних робітників, правоохоронців. У полі зору організації – викорінення дитячої праці, сексуальної експлуатації дітей, домашнього насильства, проблеми дітей трудових мігрантів, спецкурси з протидії торгівлі людьми й експлуатації дітей в інститутах підвищення кваліфікації педагогічних працівників. У 2008 й 2011 рр. «Ла Страда» випущено Альманахи перетових технологій – методичні розробки з профілактики торгівлі людьми [15, с. 5–6].

Вирізняються методи роботи НДО «Кампанія А21» (представлена в 11 державах світу). Її діяльність полягає не лише в інформаційних кампаніях (інтерактивні семінари, «ходи за свободу»; у проведеній 2016 р. із Координатором проектів ОБСЄ в Україні і Міністерством соціальної політики кампанії «Живи вільно» брали участь діячі українського шоу-бізнесу), методичній роботі, реабілітації жертв (проект із допомоги у репатріації), але й співпраці з правоохоронцями на місцях: допомозі у здійсненні рейдів, виявленні потерпілих через гарячі лінії, доведенні кримінальних справ до суду і представленні інтересів потерпілих. Організація діє через «команди» швидкого реагування.

Таким чином, характерними для участі міжнародних неурядових організацій у протидії торгівлі людьми є акцент на просвітницькій роботі серед населення та потильній допомозі постраждалим від торгівлі людьми. НДО виступають ініціаторами та надають консультації щодо укладення міжнародно-правових та національних норм. Особливість статусу НДО проявляється одночасно в можливостях здійснення неупередженого контролю й аналізу зусиль національних урядів із протидії торгівлі людьми та в потенційній залежності від урядів та міжнародних організацій, які фінансують роботу НДО. Міжнародні НДО з протидії торгівлі людьми на території України діють здебільшого через національні відділи таких організацій або самостійні громадські організації, які можуть входити до міжнародних мереж НДО або бути їх партнерами. Провідною тенденцією є нині прагнення до координації та співпраці недержавних організацій міжнародного і національного рівня з міжурядовими організаціями та державними органами й установами.

Список використаної літератури

1. Кравчук Н.В. 2016. 03. 043. Ван дер Вилт Х. Торговля людьми, рабство, преступления против человечности: распутывая концепции. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 4: Государство и право. Реферативный журнал. 2016. № 3. С. 189–196.
2. Lindquist J. Images and Evidence: Human Trafficking, Auditing, and the Production of Illicit Markets in Southeast Asia and Beyond. Public Culture. 2010. № 2, Volume 22. P. 223–236.
3. Аллахвердиева А. Торговля людьми – транснациональная угроза эпохи глобализации. Кавказ и глобализация. 2009. Выпуск 2–3, Том 3. С. 136–152.
4. Гусев Л.Ю. Борьба против принудительного труда и работорговли в странах Центральной Азии. Вестник МГИМО Университета. 2015. № 2 (41). С. 167–173.
5. Лебединец И.Н. Генезис международно-правового регулирования борьбы с рабством, работорговлей и другими формами торговли людьми. Актуальные проблемы российского права. 2016. № 3 (64). С. 186–191.
6. Лукач Н.М. Международный опыт преодоления глобальной проблемы торговли людьми. Век глобализации. 2016. № 4. С. 78–87.

7. Tzvetkova M. NGO Responses to Trafficking in Women. *Gender and Development*. 2002. Vol. 10, № 1. P. 60–68. URL: <http://www.jstor.org/stable/4030684> (accessed 28 January 2009).
8. Кушнір О.В. Основні форми діяльності громадських інституцій у протидії торгівлі людьми / Глобальна організація союзницького лідерства. URL: <http://goal-int.org/osnovni-formi-diyalnosti-gromadskix-institucij-u-protidii-torgivli-lyudmi/> (дата звернення: 16.02.2018).
9. Ліпкан В.А., Кушнір О.В. Правові та організаційні засади взаємодії суб'єктів протидії торгівлі людьми / за заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ, 2013. 332 с.
10. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. / Верховна Рада України. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_791 (дата звернення: 16.02.2018).
11. Joint NGO Statement on the Draft European Convention against Trafficking in Human Beings / Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/ior61/020/2004/en/> (accessed 16 February 2018).
12. Кулажникова С.С. Торговля людьми в международном и региональном аспектах. Вестник ДВО РАН. 2006. № 6. С. 133–137.
13. Государственно-частное партнерство в борьбе с торговлей людьми / Сеть Глобального договора в России. URL: <http://www.globalcompact.ru/news/gosudarstvenno-chastnoe-partnerstvo-v-borbe-s-torgovlej-lyudmi.html> (дата звернення: 16.02.2018).
14. Сальников С.В. Основные субъекты противодействия торговле людьми. Учёные записки Российского государственного социального университета. 2012. № 2 (102). С. 211–213.
15. Альманах передовых технологий профилактики торговли людьми: практика и перспективы / под ред. Е. Левченко, Л. Ковальчук. Киев, 2011. 132 с.

INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS IN COMBATING HUMAN TRAFFICKING

Yelyzaveta Monastyrova

*Dnipro National Oles Honchar University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of International Relations
Haharina av., 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

This article investigates the foundations of the activity of international non-governmental organisations in countering human trafficking in the contemporary international system. The article gives the outlook of the functional and organisational specifics of combating human trafficking by non-governmental organisations. It explores the role of the activity of international non-governmental organisations in combating human trafficking on the territory of Ukraine.

Key words: international non-governmental organisations, human trafficking, prevention, rehabilitation, partnership.

УДК 327

ЄМЕНСЬКИЙ ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ У РЕГІОНАЛЬНІЙ ТА ГЛОБАЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Яніна Осадча

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

На засадах теорії опосередкованого конфлікту автор розглядає вплив третіх країн на перебіг громадянської війни в Ємені. Зокрема, увага зосереджена на ролі Саудівської Аравії та Ірану у визначенні динаміки конфлікту. Також проаналізовано інтереси сусідніх держав, котрі тією чи іншою мірою беруть участь у збройному протистоянні.

Ключові слова: Ємен, опосередкована війна, громадянська війна, збройний конфлікт, Іран, Саудівська Аравія, Близький Схід.

Громадянська війна в Ємені стала причиною найбільшої гуманітарної катастрофи в сучасному світі. Окрім того, вона є джерелом політичної нестабільності на Аравійському півострові, що спонукає сусідні країни на захист власних інтересів будь-якими засобами, в тому числі військовим шляхом. Військові перемоги хуситів також загрожують світовій енергетичній безпеці, оскільки існує можливість блокади протоки Баб-ель-Мандеб, яка є надважливим пунктом для експорту нафти. Оскільки країна стала зосередженням іноземного втручання та боротьби між регіональними та світовими акторами, Ємен можна назвати одним зі стратегічних майданчиків суперництва між глобальними гравцями. Саме тому дослідження єменського випадку є вкрай важливим для розуміння розстановки сил у міжнародній політиці. Крім того, воно може стати в нагоді для кращого розуміння ситуації в Україні, яка також стала майданчиком для опосередкованого конфлікту поміж світовими наддержавами.

Щодо розробленості теми в літературі, то збройний конфлікт в Ємені досліджували такі вчені, як Марія-Луїс Клаузен, Джеремі Шарп, Стіг Стенсайл, Ендрю Терріл, Магдалена Гхамарі, Пітер Салісбурі, Еміль Хокайем, Девід Робертс, Джек Фрімен та інші. Щодо теорії опосередкованої війни, то її розвивали Карл Дойч, Ендрю Мамфорд тощо.

Власне, саме Карл Дойч дав визначення опосередкованого конфлікту як міжнаціонального конфлікту між державами, який ведеться на території третьої сторони та замаскований під внутрішній конфлікт [1]. Таким чином, у такому конфлікті актори не є самостійними, бо вони є провідниками інтересів своїх патронів, а внутрішні причини конфлікту відходять на другий план, порівняно з інтересами тих, хто здійснює зовнішнє втручання. Парадигма опосередкованого конфлікту є найчастішою описовою схемою для пояснення низки сучасних збройних протистоянь на Близькому Сході. Втім, інколи це теоретичне припущення має досить грубий характер та не відображає складності ситуації загалом. Саме тому ми вважаємо, що аби дати визначення єменському конфлікту як опосередкованому, треба простежити причини його виникнення та стратегії тих акторів, які до нього долучаються. І лише в тому разі, коли стратегії внутрішніх гравців повністю відповідатимуть та залежатимуть від зовнішнього впливу, можна буде казати про те, що конфлікт є опосередкованим у його класичному розумінні.

Безпосередні причини початку воєнного протистояння можна віднайти в історії хуситського руху (так званого Ансар Аллах). Перше збройне повстання вони здійснили в 2004 р. на півночі країни. Втім, воно швидко закінчилося завдяки військовій операції збройних сил Ємену. Однак це не стало остаточною перемогою над повстанським рухом, оскільки хусити продовжили свою підривну діяльність впродовж 2005, 2007 та 2008 рр. [2]. Причиною їх невдоволення центральною владою була економічна дискримінація північних провінцій, а також бездіяльність уряду щодо активної діяльності салафітів на цих територіях.

Чергова ескалація напруження, яка, власне, і призвела до громадянської війни, була пов'язана з подіями Арабської весни. Після протестів 2011 р. та звільнення з посади президента Саліха, новим керівником держави став Абдо Рабо Мансур Хаді [3]. Однак йому не вдалося повернути Ємен до мирного життя і здійснити перетворення політичної системи країни, тому у вересні 2014 р. хуситський рух поновив революційну діяльність та розпочав захоплення території країни. Хуситів із політичних причин підтримали лоялісти минулого президента – Алі Абдулли Саліха, втім, минулого року цей альянс розпався і Саліха було вбито через його заклики припинити збройну боротьбу. Після низки військових успіхів повстанці висунули вимогу відставки нового президента Хаді, яку він формально виконав наприкінці січня 2015 р. [4].

Треба зазначити, що населення частково підтримало хуситське повстання, оскільки суспільство було невдоволене відсутністю якісних змін після приходу до влади Хаді. Власне, новий президент мав не тільки вирішити проблему економічної кризи, високого рівня безробіття та корумпованості державних інститутів, але й запобігти розгортанню діяльності Аль-Каїди та сепаратистів на півдні країни, вирішити кризи в лавах Збройних сил [5]. Політична система Ємену також знаходилася в кризовому стані, адже не було вирішено проблеми інституційного дизайну після закінчення перехідного періоду, включення до політичної системи позасистемних сил (наприклад, хуситів), можливість перетворення країни на федерацію. Однак безпосереднім тригером хуситського повстання стало скасування субсидій на пальне [6].

Таким чином, ми бачимо, що від самого початку конфлікту існувало суспільне невдоволення новою владою, тому не можна казати, що не було внутрішніх причин ескалації напруження. Скоріше, зовнішня підтримка наклалася на внутрішні чвари, посприявши більш інтенсивній боротьбі.

Нині можна виділити чотири протиборчі сторони – уряд, хуситів, південних сепаратистів та джихадистів [7]. Кожна з цих сторін має підтримку з-за кордону. Зокрема, уряд Хаді має значну військову допомогу від коаліції арабських країн на чолі з Саудівською Аравією, куди входять ОАЕ, Бахрейн, Кувейт, Йорданія, Марокко, Сенегал та Судан. Хусити, зокрема їх Верховна політична рада Ємену (виконавчий орган, створений для управління державою), мають активні зв'язки з Сирією, Північною Кореєю, Російською Федерацією, Іраном та Хезболлою. Лоялісти минулого президента Хаді за роки конфлікту встигли змінити афіліацію та почати співробітництво з сепаратистами з Південної перехідної ради [8]. Їх напряму підтримують Об'єднані Арабські Емірати. Джихадисти отримують підтримку від мережі Аль-Каїди та, вірогідно, Катару.

Безпосередньо збройний конфлікт розпочався 22 березня 2015 р., коли хусити почали захоплювати південь країни (Лахдж, Аден, Таїз, Ед-Далі). Наступного дня вони почали просуватися на захід у сторону протоки Баб-ель-Мандеб, через що Саудівська Аравія ініціювала початок операції «Рішучий шторм», в якій взяло участь приблизно 10 країн. Окрім держав Перської затоки, Саудівська Аравія отримала різнопланову

підтримку від Сенегалу, Судану та Еритреї [8]. Майже через місяць, 21 квітня, «Рішучий шторм» було офіційно завершено, хоча фактично авіаудари продовжилися [9]. Втім, це не зупинило просування хуситів. Навесні 2017 р. на території Ємену розпочалися американські авіанапади на сили Аль-Каїди [10].

Нині під повним контролем уряду Хаді та його союзників (Збройних сил Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Судану та інших) знаходяться південна провінція Лахдж та західна Ель-Махра. Ще одна західна мухафаза – Хадрамаут, потерпає від боротьби між урядом, Південною Перехідною Радою (ППР) та сунітськими джихадистами (Аль-Каїдою на Аравійському півострові, ІДІЛ, Ансар аль-Шаріа, аль-Шабааб та племінними угрупованнями). Така сама ситуація і в мухафазі Аден, столиця якої знаходиться під контролем Південної Перехідної Ради (ППР). У провінціях Таїз, Маріб, Ель-Джауф та Ель-Байда триває боротьба між хуситами та урядовими силами. Ед-Далі та Ходейда контролюються частково хуситами, частково урядом та ППР. На півночі в провінціях Хадджа та Саада боротьба триває на кордоні з Саудівською Аравією. Виключно під контролем хуситів знаходяться центральні мухафазы Амран, Ель-Махвіт, Сана, Дамар та Ібб.

І хоча ми спостерігаємо активну участь іноземних військових в єменському конфлікті, це все ще не дає нам змоги говорити про цю війну як опосередкований конфлікт. Безумовно, Саудівська Аравія та Іран мають найбільший вплив на збройне протистояння в Ємені, оскільки обидві країни мають власні інтереси в регіоні, котрі частково перетинаються з бажанням кожної з них стати лідером арабського світу. Втім, немає остаточних доказів того, що ці країни контролюють ситуацію чи здійснюють рішучий вплив на протиборчі сторони.

Щодо ролі Ірану, то її можна оцінити по-різному. Вона є досить значною в підтримці боездатності хуситських угруповань, однак не можна казати, що саме Іран став визначним фактором, який призвів до успішності їх дій. Тегеран неодноразово звинувачували в постачанні хуситам озброєння, грошей та сировини для вибухівок. Безпосередній інтерес Ірану щодо Ємену стосується його використання як важеля впливу на Саудівську Аравію та країни Перської затоки [12]. Деякі дослідники стверджують, що Іран також допомагає сепаратистському руху на півдні Ємену – Хірак аль-Джаноубі, який становить загрозу не лише для Аравійського півострова, але й для безпеки в Індійському океані [13]. Загалом звинувачення Ірану в підтримці повстанців збігаються з риторикою керівництва країни щодо контролю над Дамаском, Багдадом та Саною. Також це вписується в загальну стратегію країни, яка спрямована на збільшення її впливу на Близькому Сході. Докази цього ми спостерігаємо у схожих методах провадження власних інтересів та підтримки шіїтських еліт Сирії та Іраку. Втім, не можна казати про те, що хусити є провідниками іранських інтересів у регіоні, адже вони мають власні цілі, які не завжди збігаються з іранськими [14].

Стосовно тих держав, які підтримують уряд Хаді, то їх зацікавленість стосується забезпечення стабільності на півдні Аравійського півострова, аби не допустити потоку біженців до Саудівської Аравії та подальшого розгортання терористичної діяльності Аль-Каїди. Крім того, для арабських країн важливо забезпечити безперервне постачання нафти через протоку Баб аль-Мандеб.

Лідер коаліції держав Перської затоки – Саудівська Аравія завжди мала тісні зв'язки з Єменом. Її політика ґрунтувалася на двох підвалинах: Ємен має бути стабільним, але слабким. Перше необхідне, аби не допустити масштабної трудової міграції в Саудівську Аравію, тоді як друге виключає можливість того, що Ємен стане потужною силою в регіоні [13, с. 3]. Ріяд підтримував уряд країни фінансово, а у 2000-х рр. використовував Ємен як майданчик для контртерористичної операції, спрямованої проти Аль-Каїди. Однак активна

діяльність Саудівської Аравії на півночі країни посприяла накопиченню невдоволення з боку хуситів. Зокрема, Ріяд фінансував та підтримував салафітських бойовиків, сунітських проповідників та дружні Аравії племена. Окрім того, в 2009 р. Ріяд допоміг уряду Саліха придушити чергове хуситське повстання [15].

Нині Саудівська Аравія виступає за стабільність Ємену та повалення режиму хуситів через кілька причин. Одна з них – це бажання сина короля Саудівської Аравії – Мухаммада бін Салмана (поточного міністра оборони) завоювати авторитет. Ще одна – це бажання об'єднати суспільство навколо боротьби з іранською загрозою, яку уособлюють хусити. Крім того, повалення хуситів за допомогою Аравії надасть їй змогу претендувати на лідерство серед сунітських держав [16].

Якщо перераховувати всі випадки зовнішнього втручання у єменський конфлікт, то треба почати з 2015 р., коли президент Хаді попросив міжнародної допомоги у боротьбі з хуситами. Тоді ж Саудівська Аравія організувала коаліцію та розпочала повітряну операцію. Стосовно ролі ООН, то 14 квітня 2015 р. Рада Безпеки ухвалила Резолюцію 2216 щодо Ємену. Вона накладає санкції на осіб, які загрожують стабільності країни, та запроваджує ембарго на постачання зброї повстанцям. Від ухвалення цієї резолюції утрималася Російська Федерація, бо, на думку її представників, необхідно встановити ембарго на постачання зброї усім сторонам конфлікту. Також її представники вимагають припинення вогню незалежно від того, чи відступають хусити з зайнятих територій [17].

Сполучені Штати Америки порівняно пізно долучилися до конфлікту. Зокрема, аж у 2017 р. Дональд Трамп дозволив використовувати повітряні сили США проти Аль-Каїди на півдні Ємену. За перші місяці весни було здійснено близько 40 повітряних ударів [17]. Однак інтереси Вашингтону в основному стосуються недопущення розгортання мережі Аль-Каїди та знищення джихадистських угруповань.

Особно стоїть Оман – єдина держава-член Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, яка не доєдналася до коаліції Саудівської Аравії. Навпаки, Оман запропонував власний план досягнення перемир'я. Його пункти включають відведення хуситів та лоялістів Саліха з усіх міст країни та повернення військового обладнання урядовій армії, повернення до влади Абда Раббо Мансура Хаді, проведення парламентських та президентських виборів, досягнення угоди поміж політичними партіями Ємену, перетворення хуситського руху на політичну партію, проведення міжнародної конференції з допомоги Ємену, входження Ємену до Ради співробітництва держав Перської затоки [18].

Таким чином, можна сказати, що насправді інтереси іноземних гравців, скоріше, наклалися на внутрішні протиріччя та суспільне невдоволення, аніж стали їх каталізатором. Крім того, єменські внутрішні гравці не потрапили під повний контроль третіх країн та зберегли можливість провадити власні інтереси. Меншою мірою це стосується уряду Хаді та більшою мірою – хуситів. Саме тому ми вважаємо, що зовнішнє втручання стає в нагоді всім сторонам конфлікту, бо дає їм змогу користуватися задля досягнення власних інтересів. З іншого боку, ми не бачимо реального впливу Ірану на хуситів, тому заяви про їх залежність від Ірану можна вважати складовою частиною ідеологічної війни.

Загалом існує кілька можливих поглядів на єменський конфлікт. У цій роботі ми розглянули, яким чином можна концептуалізувати війну в Ємені як опосередкований конфлікт, який зачіпає інтереси низки держав. Втім, треба зазначити, що це можна зробити лише з певними припущеннями, адже це припущення не відповідає дійсності з кількох причин. По-перше, хусити не підкорюються Ірану та реалізують власні інтереси, користуючись власною стратегією. По-друге, це суперечить минулій політиці Ріяду щодо регіону, оскільки Саудівська Аравія завжди намагалася не допустити розростання хаосу в Ємені

та підтримувала державу фінансово. По-третє, Ряду не вигідне посилення Аль-Каїду на Аравійському півострові, яке є наслідком хаосу та нестабільності у державі [19]. Таким чином, єменський конфлікт можна назвати громадянською війною, яка має певні ознаки опосередкованого конфлікту, але не є ним у класичному розумінні.

Список використаної літератури

1. Mumford A. Proxy Warfare and the Future of Conflict. *The Rusi Journal*. 2013. Vol. 158. PP. 40–46.
2. Yemen profile – Timeline. URL: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14704951> (Дата звернення: 24.02.2018).
3. U.S. Relations With Yemen. URL: <https://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/35836.htm> (Дата звернення: 24.02.2018).
4. Giuliani E. Demystifying Yemen's Conflict. URL: <https://medium.com/@egiuliani/demystifying-yemen-s-conflict-7ba37eb88ae3> (Дата звернення: 24.02.2018).
5. Birchall G. What is the Yemen War about, who is fighting who, why is Saudi Arabia involved and how many dead are there in the 1,000 day conflict? URL: <https://www.thesun.co.uk/news/2395690/yemen-war-saudi-arabia-death-toll-houthi-rebels-missiles-1000-days/> (Дата звернення: 24.02.2018).
6. Robins-Early N. What's Really Behind The War In Yemen? URL: https://www.huffingtonpost.com/2015/04/11/yemen-war-sectarian-violence_n_7019210.html (Дата звернення: 24.02.2018).
7. Yemen crisis: Who is fighting whom? URL: <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29319423> (Дата звернення: 24.02.2018).
8. Farrukh M., Nocita T., Zimmerman K. Warning Update: Fracturing of the Yemeni state. URL: <https://www.criticalthreats.org/analysis/warning-update-fracturing-of-the-yemeni-state> (Дата звернення: 24.02.2018).
9. Hokayem E., Roberts D. The War in Yemen. *Survival*. Vol. 58., Issue 6. 2016. С. 157–186.
10. Saudi-led coalition bombs Yemen despite calling off air campaign. URL: <https://www.reuters.com/article/us-yemen-security/saudi-led-coalition-bombs-yemen-despite-calling-off-air-campaign-idUSKBN0NC2LD20150422> (Дата звернення: 24.02.2018).
11. Targeting AQAP: U.S. Airstrikes in Yemen. URL: <https://www.criticalthreats.org/analysis/targeting-aqap-u-s-airstrikes-in-yemen> (Дата звернення: 24.02.2018).
12. Schmitt E., Worth R. With Arms for Yemen Rebels, Iran Seeks Wider Mideast Role. URL: <http://www.nytimes.com/2012/03/15/world/middleeast/aiding-yemen-rebels-iran-seeks-wider-mideast-role.html> (Дата звернення: 24.02.2018).
13. Salisbury P. Yemen and the Saudi – Iranian “Cold War”. *Middle East and North Africa Programme*. February 2015. С. 1–13.
14. Ghamari M. Jemen – the Proxy War. *Securitologia*. Vol. 2, № 15. С. 43–56.
15. Terril A. Iranian Involvement in Yemen. *Orbis*. Summer 2014. С. 429–440.
16. Stenslie S. “Decisive Storm”: Saudi Arabia’s attack on the Houthis in Yemen. *NOREF Expert Analysis*. May 2015. С. 1–3.
17. Sharp J. Yemen: Civil War and Regional Intervention. *CRS Report*. 2017. March 21. 17 p.
18. Oman offers seven-point peace plan for Yemen. URL: <https://www.alaraby.co.uk/english/news/2015/4/24/oman-offers-seven-point-peace-plan-for-yemen> (Дата звернення: 24.02.2018).
19. Clausen M.-L. Understanding the Crisis in Yemen: Evaluating Competitive Narratives. *The International Spectator. Italian Journal of International Affairs*. Vol. 50, № 3. С. 16–29.

YEMENI ARMED CONFLICT IN REGIONAL AND GLOBAL PERSPECTIVES

Yanina Osadcha

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine*

The author considers the influence of the third parties on the dynamics of the Yemeni civil war using the theory of proxy warfare. Particular attention is paid to the role of Saudi Arabia and Iran as main contributors to the military capacity of rivals. Moreover, the interests of neighboring states who take part in the conflict were analyzed.

Key words: Yemen, proxy warfare, civil war, armed conflict, Iran, Saudi Arabia, Middle East.

УДК 321.64(560)"2014/2017"

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ТУРЕЧЧИНІ (2014–2017): ЗМАГАЛЬНИЙ, ГЕГЕМОНІСТСЬКИЙ ЧИ ЗАКРИТИЙ АВТОРИТАРИЗМ?

Ігор Осадчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто сучасні підходи до визначення авторитаризму. Проаналізовано особливості функціонування політичного режиму в Туреччині у 2014–2017 рр. Політичний режим у Туреччині у 2014–2017 рр. визначено як змагальний авторитаризм.

Ключові слова: політичний режим, закритий авторитаризм, електоральний авторитаризм, змагальний авторитаризм, гегемоністський авторитаризм, гібридний режим, Туреччина.

За результатами всенародних президентських виборів у Туреччині, що відбулися в серпні 2014 р., главою держави було обрано Р.Т. Ердогана (у 2003–2014 рр. був прем'єр-міністром країни). За президентства Р.Т. Ердогана у країні вже відбулися чергові й позачергові парламентські вибори (червень та листопад 2015 р.), спроба військового/державного перевороту (липень 2016 р.) та конституційний референдум (квітень 2017 р.). Ці події зумовлюють актуальність дослідження політичного режиму в Туреччині у 2014–2017 рр. Серед дослідників, які аналізують особливості політичного режиму в Туреччині на сучасному етапі, варто виділити С. Гумуску [1], Б. Есен [1], Е. Озбудун [2], Н. Стелгіас [3].

Проаналізувавши особливості функціонування політичного режиму в Туреччині у 2014–2017 рр., ми спробуємо встановити, наскільки цей режим можна визначати як *змагальний, гегемоністський чи закритий авторитаризм*. У сучасній політичній науці *авторитаризм* розглядають як окремий тип політичного режиму (найчастіше йдеться про повний/закритий авторитаризм). Водночас *авторитаризм «із прикметниками»* (електоральний авторитаризм, змагальний авторитаризм, гегемоністський авторитаризм) часто визначають як тип гібридного режиму.

У цьому контексті дамо визначення таким поняттям, як «закритий авторитаризм», «електоральний авторитаризм», «змагальний авторитаризм», «гегемоністський авторитаризм», «гібридний режим». *Закритий авторитаризм* – такий політичний режим, в якому лідери країни не піддаються процедурі виборів (національних прямих виборів), опозиційні партії вважають забороненими, політичний контроль відбувається на підставі використання репресій, а принципи громадянського суспільства та вільних ЗМІ не мають значного поширення [4, с. 367]. *Гібридний режим* – це політичний режим, що поєднує в собі як демократичні, так і авторитарні ознаки. *Електоральний авторитаризм* – це такий політичний режим, який не є демократією, проте регулярно не використовує відкритих репресій. У режимі відбуваються періодичні вибори, на основі чого створюється «видимість» демократичної легітимності влади. Тим не менше влада не допускає свого зміщення електоральним шляхом. Балансуючи між виборчим контролем і довірою, такі режими розташовуються в «туманній зоні» (англ. *foggy zone*) структурної амбівалентності [5]. *Електоральний авторитаризм* ми трактуємо як тип *гібридного режиму*. Крім того, очевидно, що електоральний авторитаризм

(на основі поєднання умов регулярних виборів та елементів авторитаризму) містить змагальний авторитаризм і гегемоністський авторитаризм. С. Левіцькі та Л. Вей зазначають, що *змагальний авторитаризм* – це особливий тип гібридного політичного режиму, за якого демократичні процедури й інститути розглядають як основний засіб одержання і здійснення політичної влади. Проте політики настільки часто порушують ці демократичні процедури й інститути, що політичний режим перестає відповідати «мінімальним стандартам демократії» [6, с. 52; 7, с. 5]. *Гегемоністський авторитаризм* – такий політичний режим, у якому проводять регулярні національні вибори, які позиціонуються як елементи політичної системи, але з огляду на поширеність явищ порушення прав (політичних, громадянських) людини вибори не трактують як змагальні (участь опозиції у таких системах фактично зведена до мінімуму або ж взагалі унеможливлена – це основа формування, здебільшого, однопартійних країн або країн із гегемоністською партією) [4, с. 367].

С. Левіцькі та Л. Вей виділили такі критерії *змагального авторитаризму*: 1) повноваження виборних посадових осіб не обмежуються невиборними «опікунськими» інститутами; 2) несправедливі вибори; 3) порушення громадянських свобод; 4) створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції [7, с. 6–7], що проявляються у трьох аспектах: нерівний доступ до засобів масової інформації; нерівний доступ до ресурсів і нерівний доступ до закону [7, с. 10–12]. Оскільки індикатори «створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції» і «несправедливі вибори» взаємопов'язані, ми пропонуємо їх об'єднати в один індикатор – «створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції та несправедливі вибори».

Важливим аспектом змагального авторитаризму є те, що *«опікунські» інститути (наприклад, військові, релігійні інститути) не обмежують повноваження, що здійснюються урядом* [7, с. 6–7]. 12 вересня 2010 р. у Туреччині відбувся референдум, за підсумками якого до Конституції були внесені зміни, що обмежили вплив армії на політичне та громадське життя: звернення до розгляду в судовому порядку стало доступним щодо всіх рішень, прийнятих Вищою військовою радою з приводу виключення зі складу збройних сил (ст. 125); щодо військовослужбовців встановлено юрисдикцію цивільних судів у разі здійсненні ними злочинів проти безпеки держави і конституційного ладу; військові суди не можуть судити цивільних осіб, крім воєнного часу (ст. 145); командувача турецькими збройними силами (начальника генерального штабу), командувачів сухопутних військ, військово-морських і військово-повітряних сил, а також головнокомандувача жандармерії мають судити за злочини, пов'язані з виконанням їхніх функцій у Верховному суді (ст. 148). Зауважимо, що згідно з ст. 148 функції Верховного суду здійснює Конституційний суд, скасовано юридичну недоторканність організаторів військового перевороту 1980 р. (скасовано тимчасову ст. 15) [8; 9].

Наступним індикатором змагального авторитаризму є *створення для опозиції нерівних умов політичної конкуренції та несправедливі вибори*. Зазначимо, що критерії справедливих виборів детально визначені у «Декларації про критерії вільних і справедливих виборів» 1994 р. [10]. Розглянемо особливості парламентських виборів 2015 р. із метою встановлення їх відповідності критеріям справедливих виборів, визначених у Декларації 1994 р.

У червні та листопаді 2015 р. в Туреччині відбулися чергові і позачергові парламентські вибори. Президент Р.Т. Ердоган оголосив про проведення позачергових виборів у листопаді 2015 р., після того як пропрезидентська Партія справедливості і розвитку (АКР) втратила парламентську більшість (вперше з 2002 р.) на виборах у червні, а сформувати коаліцію не вдалося.

Після обрання президентом Р.Т. Ердоган відмовився виконувати конституційно нейтральний статус та під час парламентської кампанії 2015 р. проводив мітинги у всій країні на підтримку АКР. Верховна Виборча Рада відхилила численні офіційні скарги від опозиційних партій [11; 12], тим самим дозволивши Р.Т. Ердогану доповнити графік кампанії тодішнього прем'єр-міністра А. Давутоглу [1]. Ця підтримка сприяла тому, що опозиція конкурувала не тільки з правлячою АКР, але й із державним апаратом. Зрештою, АКР через бюрократію скористалася доступом до інформації про конкретні сегменти електорату, наприклад, виборців, які мали голосувати вперше, та емігрантів, надіславши їм персоналізовані листи до парламентських виборів у червні й листопаді 2015 р., що свідчило про порушення сфери приватності відповідно до турецького та європейського законодавства [1]. Крім того, уряд АКР мобілізував державних службовців на свою підтримку. ЗМІ зафіксували численні випадки звільнення державних службовців через участь в агітаційних кампаніях опозиційних партій [1]. Крім того, місцеві суди в Кириккале і Дюздже прийняли рішення про вилучення агітаційних банерів Партії націоналістичного руху (МНР) [13]. Деякі мери від АКР здійснювали тиск на місцевих бізнесменів із метою недопущення здачі останніми в оренду приміщень для організації штабів і проведення передвиборчої агітації для опозиційних партій [1]. Таким чином, виборча кампанія опозиційних партій була суттєво обмежена в регіонах, підконтрольних АКР.

Крім того, АКР створила проурядовий медіаблок, що сприяло нерівному доступу до ЗМІ через державні та приватні джерела. Під час проведення кампанії у червні 2015 р. державна телерадіокомпанія Туреччини (TRT) виділила 46% ефірного часу правлячій партії (АКР), не враховуючи ефірний час, що надавався президенту Р.Т. Ердогану, який активно проводив кампанію на підтримку АКР під час виборів [14]. Ця тенденція продовжилася під час кампанії на виборах у листопаді 2015 р. АКР придбала 91% всієї політичної реклами, що відображалась на TRT [15]. Крім того, TRT відмовилися транслювати рекламу від Республіканської народної партії (СНР), оскільки остання була спрямована на критику правлячої партії (АКР). Приватні ЗМІ (NTV і ATV), що мали тісні зв'язки з АКР, третину ефірного часу надали правлячій партії. Тільки телеканал CNN Turk надавав значну частину ефірного часу для опозиційних партій Республіканської народної партії (СНР) та Демократичної партії народів (НДР).

Під час передвиборчих кампаній 2015 р. було зафіксовано напади на активістів опозиції, зокрема, прокурдської Демократичної партії народів (НДР). Згідно з даними Асоціації з прав людини впродовж березня–червня 2015 р. було здійснено 176 нападів на членів НДР, в результаті чого загинули 5 осіб та 522 особи отримали поранення [1].

2 листопада 2015 р. ОБСЄ та ПАРС у спільній доповіді розкритикували перемогу правлячої в Туреччині Партії справедливості і розвитку (АКР). ОБСЄ заявила, що спалахи насильства, особливо на південному сході країни, «завадили деяким кандидатам вільно проводити свої передвиборчі кампанії». Як заявив швейцарський депутат ПАРС А. Гросс, передвиборча боротьба була несправедливою і супроводжувалася страхом. У своїй заяві глава місії спостерігачів ОБСЄ І. Санчес Амор додав, що тиск на журналістів, включаючи поліцейські рейди в офісах холдингу «Koza Ipek» у Стамбулі, викликали серйозну стурбованість. Із такою критикою виступили також і США. У Білому домі висловили стурбованість тим, що критично налаштовані до влади ЗМІ піддавалися тиску і залякуванням [16; 17].

Згідно з доповідями місії ОБСЄ/БДППЛ зі спостереження за виборами президента 2014 р. та парламентськими виборами 2015 р., Р.Т. Ердоган і АКР часто поєднували передвиборчу агітацію з офіційними заходами, використовуючи державні кошти для їх фінансу-

вання. Крім того, як Р.Т. Ердоган, так і А. Давутоглу мали доступ до дискреційних фондів, які звільнялися від бюрократичного нагляду. Крім того, було встановлено, що благодійні організації Deniz Feneri і TÜRGEV фактично здійснювали фінансування АКР. Таким чином, АКР використовувала державні ресурси для досягнення своїх політичних цілей.

Ще одним індикатором змагального авторитаризму є *порушення громадянських свобод*. Упродовж травня-серпня 2013 р. у Туреччині відбувалися акції протесту проти влади. Причиною цих акцій став мирний спротив вирубці парку Гезі на центральній площі Стамбула – Таксим. 31 травня 2013 р. поліція атакувала намети, розміщені на площі Таксим, використовуючи сльозогінний газ та водомети. Акції протесту відбувалися також в інших містах (зокрема, в Адані, Анкарі, Бодрумі, Бурсі, Ескішехірі, Ізмірі). До середини липня 2013 р. серед учасників протестів понад 8 тис. осіб було поранено, 4,9 тис. осіб – заарештовано, 5 – осіб вбито [18].

У січні 2016 р. більше тисячі науковців із 90 турецьких університетів підписали петицію, що вимагала від влади припинити військову операцію проти курдів на південному сході країни. До них приєдналися відомі науковці з інших країн, зокрема американський лінгвіст Н. Хомський, словенський філософ С. Жижек, американський соціолог, політолог і філософ І. Валлерстайн. Петицію також підписав професор Лондонської школи економіки Д. Грейбер, який вважає, що турецький президент готовий вести війну з усіма, хто не згоден із його думкою [19]. 15 січня 2016 р. у Туреччині заарештували 12 академіків, які підписали зазначену петицію [20].

У липні 2016 р. у Туреччині відбулася спроба військового/державного перевороту, в результаті якої загинуло понад 260 осіб та близько 2 тис. осіб отримали поранення. 20 липня 2016 р. президент Туреччини Р.Т. Ердоган оголосив про введення в країні режиму надзвичайного стану терміном на три місяці, який пізніше був продовжений до кінця року. Понад 150 тис. осіб, включаючи солдатів, поліцейських, суддів, державних службовців, науковців та вчителів, були затримані, заарештовані або звільнені зі своїх посад через звинувачення у спробі державного перевороту та визнання їх «ворогами держави» [21]. 31 липня 2016 р. президент Туреччини Р.Т. Ердоган підписав декрет, згідно з яким всі роди військ, у тому числі повітряні і морські, перейшли в його і прем'єр-міністра Б. Йилдирима пряме підпорядкування [22].

Після спроби державного перевороту 2016 р. 3 члени Верховної виборчої ради були заарештовані за «підтримку організаторів перевороту». Крім того, було звільнено 9 голів провінційних виборчих рад, ще двоє були заарештовані. Також було звільнено понад 100 голів окружних виборчих рад, а 67 заарештовано. Зрештою, було заарештовано понад 500 членів дільничних виборчих комісій. Відтепер членами виборчих комісій могли ставати тільки особи, які мали «добру репутацію». Понад 140 голів дільничних комісій у районах компактного проживання курдів були звільнені через «погану репутацію» [23].

Зауважимо, що після спроби державного перевороту 2016 р. згідно з указом президента Р.Т. Ердогана було закрито 131 ЗМІ (3 інформаційні агентства, 16 телевізійних станцій, 23 радіостанції, 45 газет, 15 журналів і 29 видавництв та дистрибуційних компаній) [24] і заарештовано 117 журналістів [25]. Уряд припинив діяльність ЗМІ, пов'язаних із громадським діячем, теологом Ф. Гюленом (якого турецька влада звинувачує в організації спроби державного перевороту 2016 р.) та його рухом «Hizmet». Генеральна дирекція з питань преси, мовлення й інформації Туреччини також скасувала 620 акредитацій журналістів. Понад 2 тис. працівників ЗМІ та журналістів втратили роботу. Крім того, було заблоковано 30 новинних веб-сайтів, сайти WikiLeaks і турецького сатиричного щотижневика «Leman» [24]. Після арешту 11 депутатів із парламентської прокурдської Демократичної

партії народів (HDP) в листопаді 2016 р. у Туреччині було тимчасово заблоковано доступ до онлайн-сервісів Twitter, Facebook та WhatsApp [26]. Крім того, у країні у квітні 2017 р. була заблокована онлайн-енциклопедія Wikipedia [27].

Погіршення ситуації зі свободою ЗМІ в Туреччині підтверджують також показники *рейтингів свободи преси та свободи в мережі*, розроблені експертами організації «Freedom House» за відповідними програмами. Згідно з показниками рейтингу свободи преси, Туреччина у 2013–2016 рр. визначена як невольна країна (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг свободи преси в Туреччині (2003–2016) [28]

Роки	2003	2006	2009	2012	2013	2014	2015	2016
Показники	52	49	51	56	62	65	71	76
Статус країни	частково вільна	частково вільна	частково вільна	частково вільна	невільна	невільна	невільна	невільна

Як видно з табл. 2, згідно з показниками рейтингу свободи в мережі Туреччина у 2015–2016 рр. визначена як невольна країна.

Таблиця 2

Рейтинг свободи в мережі в Туреччині (2010–2016) [29]

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Показники	45	46	49	55	58	61	66
Статус країни	частково вільна	частково вільна	частково вільна	частково вільна	частково вільна	невільна	невільна

Особливої уваги в контексті перспектив посилення авторитарних тенденцій у Туреччині заслуговує аналіз *конституційного референдуму 2017 р.* 21 січня 2017 р. Великі Національні Збори (парламент) Туреччини прийняли Закон № 6771 «Про внесення змін до Конституції» [30]. Закон підтримали Партія справедливості і розвитку (АКР) і Партія націоналістичного руху (МНР). Закон був схвалений 339 голосами (з 550), перевищивши 330 голосів, потрібних для проведення референдуму, але не досягнувши 367 голосів, необхідних для безпосереднього прийняття поправок [31].

Референдум відбувся 16 квітня 2017 р. 51,41% виборців, що взяли участь у референдумі, підтримали конституційні зміни [32]. Поправки набудуть чинності після нових президентських і парламентських виборів, які відбудуться 3 листопада 2019 р. Пакет конституційних змін встановлює замість прем'єр-президентської республіканської системи правління президентську систему. Це відображають такі конституційні зміни: 1) президент є главою держави та уряду (скасовано посаду прем'єр-міністра) з правом призначати та звільняти міністрів та віце-президентів, видавати укази з питань, що стосуються виконавчої влади, правом вето, правом ініціювати проведення референдуму щодо законів про внесення змін до Конституції (ст. 104); 2) віце-президенти та міністри несуть відповідальність перед президентом. Президент може призначити одного або декількох віце-президентів. Якщо посада президента стає вакантною, то дострокові вибори мають бути проведені впродовж 45 днів. У разі тимчасової відсутності президента через хворобу, виїзд за кордон або подібні обставини віце-президент здійснює повноваження президента. Віце-президенти та міністри призначаються президентом із тих осіб, хто має право бути депутатами.

Передбачено також несумісність депутатського мандата з урядовою посадою (ст. 106); 3) скасовано обов'язок міністрів усно відповідати на питання в парламенті (ст. 98); 4) для висунення кандидатом на посаду президента громадянин має здобути підтримку хоча б однієї партії, що отримала на попередніх парламентських виборах більше 5% голосів виборців або підтримку 100 тис. виборців. Президент не зобов'язаний припиняти членство в політичній партії (ст. 101); 5) президент і три п'ятих депутатів від загального складу парламенту можуть прийняти рішення про проведення дострокових виборів. При цьому разом проводяться як президентські, так і парламентські дострокові вибори. Терміни повноважень президента та членів Великих Національних Зборів становлять п'ять років (ст. 116); 6) президент може оголосити надзвичайний стан в одному, кількох регіонах або у всій країні на період, що становить не більше шести місяців у разі війни, виникнення ситуації, широкомасштабних актів насильства внутрішнього чи зовнішнього походження, що загрожують неподільності країни та нації, спрямованих на знищення конституційного ладу або основних прав та свобод, виникнення стихійного лиха, небезпечної пандемії або серйозних економічних криз тощо. Рішення про оголошення надзвичайного стану затверджується Великими Національними Зборами. Парламент може скоротити, продовжити термін надзвичайного стану або скасувати його. Парламент на вимогу президента може продовжувати термін надзвичайного стану впродовж максимум чотирьох місяців. У разі війни термін дії (чотири місяці) не застосовується (ст. 119); 7) парламент може розпочати розслідування щодо можливих злочинів президента, якщо за це проголосують три п'ятих від загальної кількості депутатів парламенту. За результатами парламентського розслідування парламент може вимагати розгляду справи проти президента у Верховному суді, якщо за це проголосують дві третини від загальної кількості депутатів парламенту (ст. 105) [30; 33]. Крім того, конституційними змінами передбачено збільшення кількості депутатів Великих Національних Зборів з 550 до 600 (ст. 75). Віковий ценз для участі кандидатів у парламентських виборах знижено з 25 до 18 років. Особи, які мають відношення до збройних сил, позбавлені права балотуватися на парламентських виборах (ст. 76). Термін повноважень парламенту збільшено з 4 до 5 років. Парламентські та президентські вибори мають проводитись в один день – раз на 5 років (ст. 77).

У судовій системі передбачено реформування Ради суддів і прокурорів. Кількість членів Ради скорочено з 21 до 13. Скасовано призначення членів Ради самими суддями. 4 члени призначаються президентом, 7 – парламентом. Ще два члени Ради – це міністр юстиції і його заступник. Таким чином, президенту будуть підконтрольні 6 членів Ради суддів і прокурорів. Головою Ради суддів і прокурорів стає міністр юстиції. Термін повноважень Ради становить 4 роки. Члени Ради можуть бути переобрані після закінчення терміну повноважень (ст. 159). Військові не можуть бути членами Конституційного Суду, а загальну кількість членів суду зменшено з 17 до 15 (ст. 146). Військові суди не створюються, крім дисциплінарних судів. У військовому стані військові суди формуються для розгляду злочинів, вчинених військовослужбовцями (ст. 142) [30; 33].

Таким чином, на підставі вищезазначених індикаторів, політичний режим у Туреччині у 2014–2017 рр. визначаємо як змагальний авторитаризм. При цьому конституційні зміни 2017 р. та сучасні тенденції у сфері ЗМІ, прав і свобод людини та громадянина створюють інституційні й політичні підстави для перспектив становлення у країні гегемоністського або ж навіть закритого авторитаризму.

Список використаної літератури

1. Esen B., Gumuscu S. Rising competitive authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly*. 2016. Vol. 37. No. 9. P. 1581–1606. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01436597.2015.1135732?journalCode=ctwq20> (Last accessed: 27.02.2018).
2. Özbudun E. Turkey's Judiciary and the Drift Toward Competitive Authoritarianism. *The International Spectator*. 2015. Vol. 50. No. 2. P. 42–55.
3. Stelgias N. Turkey's Hybrid Competitive Authoritarian Regime: A Genuine Product of Anatolia's Middle Class. *The Levantine Review*. 2015. Vol. 4. No. 2. P. 201–216.
4. Howard M., Roessler P.G. Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*. 2006. Vol. 50. No. 2. P. 365–381.
5. Schedler A. Elections without democracy: The menu of manipulation. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 2. P. 36–50.
6. Levitsky S., Way L.A. The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No. 2. P. 51–65.
7. Levitsky S., Way L.A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 536 p.
8. Law No. 5982 Amending Certain Provisions of the Constitution. URL: https://www.ab.gov.tr/files/Bas%C4%B1nMusavirlik/haberler/constituional_amendments.pdf (Last accessed: 27.02.2018).
9. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Teklifi Karşılaştırma Tablosu. 22.03.2010. URL: <http://cdn.dogantv.com.tr/dokumanlar/cnnturk/karsilastirmalitablo.pdf> (Last accessed: 27.02.2018).
10. Декларация о критериях свободных и справедливых выборов. Принята единогласно на 154-й сессии Совета Межпарламентского Союза. Париж, 26 марта 1994 года. URL: <http://archive.golos.org/news/3360> (дата обращения: 27.02.2018).
11. YSK'dan Erdoğan itirazına ret. *Hurriyet*. May 6, 2015. URL: <http://www.hurriyet.com.tr/ysk-dan-erdogan-itirazina-ret-28928070> (Last accessed: 27.02.2018).
12. YSK'de iki cesur yürek. *Cumhuriyet*, May 15, 2015. URL: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/276875/YSK_de_iki_cesur_yurek.html (Last accessed: 27.02.2018).
13. MHP'nin Osmanlıca 'Hırsız' pankartı. *Cumhuriyet*. December 29, 2014. URL: [kaldırıldıhttp://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/175773/MHP_nin_Osmanlica__Hirsiz__pankarti_kaldirildi.html](http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/175773/MHP_nin_Osmanlica__Hirsiz__pankarti_kaldirildi.html) (Last accessed: 27.02.2018).
14. Republic of Turkey: Parliamentary Elections, 7 June 2015. OSCE/ODIHR Limited Election Observation Mission Final Report. Warsaw: Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2015. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/turkey/177926?download=true> (Last accessed: 27.02.2018).
15. AKPM'nin 7 Haziran raporu açıklandı. *T24*. June 22, 2015. URL: <http://t24.com.tr/haber/akpmnin-7-haziran-raporu-aciklandi,300483> (Last accessed: 27.02.2018).
16. Сотников И. ОБСЕ и ПАСЕ назвали выборы в Турции «нечестными». *Deutsche Welle*. 2.11.2015. URL: <http://p.dw.com/p/1GyaZ> (дата обращения: 27.02.2018).
17. ПАСЕ называет выборы в Турции несправедливыми. *BBC: Русская служба*. 3.11.2015. URL: http://www.bbc.com/russian/international/2015/11/151102_turkey_elections_osce_concern (дата обращения: 27.02.2018).
18. Freedom in the World 2014: Turkey Profile. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/turkey> (Last accessed: 27.02.2018).
19. Эксперт: Реджеп Тайип Эрдоган подавил оппозиционную прессу, а теперь взялся за учёных. *RT на русском*. 16.01.2016. URL: <https://russian.rt.com/article/142278> (дата обращения: 27.02.2018).

20. Сапожников И. 12 академиков были арестованы в Турции. News Turk. 15.01.2016. <http://newsturk.ru/2016/01/15/12-akademikov-byili-arestovanyi-v-turtsii/> (дата обращения: 27.02.2018).
21. Freedom in the World 2017: Turkey Profile. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/turkey> (Last accessed: 27.02.2018).
22. Kiper C., Becatoros E. Decree by Turkey's Erdogan brings military more under govt. AP News. July 31, 2016. URL: <https://apnews.com/919b9dcfe41e4072beaf8fcf078abb71/turkeys-president-reforms-military-after-failed-coup> (Last accessed: 27.02.2018).
23. Republic of Turkey Constitutional Referendum, 16 April 2017. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights Limited Referendum Observation Mission. Interim Report (17 March – 7 April 2017). URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/turkey/310646?download=true> (Last accessed: 27.02.2018).
24. Öğret Ö. Turkey Crackdown Chronicle: Week of July 24. Committee to Protect Journalists. July 25, 2016. URL: <https://cpj.org/blog/author/%C3%B6zg%C3%BCr-%C3%B6%C4%9Fret/> (Last accessed: 27.02.2018).
25. Journalists in State of Emergency – 17: Number of imprisoned journalists in Turkey stands at 117 as of Sept. 7. Platform for Independent Journalism (P24). September 7, 2016. URL: <http://platform24.org/en/articles/395/journalists-in-state-of-emergency---17> (Last accessed: 27.02.2018).
26. В Турции после взрыва блокируют «Фейсбук» и «Твиттер». BBC: Русская служба. 13.03.2016. URL: http://www.bbc.com/russian/news/2016/03/160313_turkey_social_media_ban (дата обращения: 27.02.2018).
27. Kingsley P. Turkey Purges 4,000 More Officials, and Blocks Wikipedia. The New York Times. April 30, 2017. URL: <https://www.nytimes.com/2017/04/30/world/europe/turkey-purge-wikipedia-tv-dating-shows.html> (Last accessed: 27.02.2018).
28. Freedom of the Press 2017: Press Freedom's Dark Horizon. FOTP 2017 Data. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/freedom-press-2017> (Last accessed: 27.02.2018).
29. Freedom on the Net 2017: Manipulating Social Media to Undermine Democracy. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/freedom-net-2017> (Last accessed: 27.02.2018).
30. Law No. 6771 Amending the Constitution. Turkey. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Opinion No. 875/2017. URL: http://www.legislationline.org/download/action/download/id/6899/file/Turkey_law_amending_Constitution_2017_en.pdf (Last accessed: 27.02.2018).
31. Esen S. Analysis: The 2017 Constitutional Reforms in Turkey: Removal of Parliamentarism or Democracy? Blog of the IAACL, AIDC. URL: <https://iacl-aicd-blog.org/2017/03/14/analysis-the-2017-constitutional-reforms-in-turkey-removal-of-parliamentarism-or-democracy/> (Last accessed: 27.02.2018).
32. T.C. Yüksek seçim kurulu yurt içi, gümrük kapisi ve yurt dışı sandıkları anayasa değişikliği halkoylaması sonuç tutanağı. URL: <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek135.pdf> (Last accessed: 27.02.2018).
33. Turkey's constitution: 18 current and proposed changes. TRT world. April 12, 2017. URL: <https://www.trtworld.com/referendum/18-ways-the-turkish-constitution-might-change-334921> (Last accessed: 27.02.2018).

**POLITICAL REGIME IN TURKEY (2014–2017):
COMPETITIVE, HEGEMONIC OR CLOSED AUTHORITARIANISM?**

Ihor Osadchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to analyzing basic approaches to the definition of authoritarianism. The author analyzed the peculiarities of functioning of the political regime in Turkey (in 2014–2017). The author determined the political regime in Turkey (in 2014–2017) as competitive authoritarianism.

Key words: political regime, closed authoritarianism, electoral authoritarianism, competitive authoritarianism, hegemonic authoritarianism, hybrid regime, Turkey.

УДК 32.019.5

ПРИНЦИПИ ПРОПАГАНДИ ЯК УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗДІЙСНЕННЯ

Дмитро Павлов

*Національна металургійна академія України,
кафедра філософії та політології,
пр. Гагаріна, 4, 49000, м. Дніпро, Україна*

Стаття ставить проблему принципів пропаганди як вимог до застосування її інструментарію, що забезпечують її ефективне здійснення. На основі розгляду ідеологічного, комунікативного та психологічного підходу, як універсальні принципи пропаганди виявлені принципи новизни, правдоподібності, несуперечливості, ясності, доступності, яскравості, диференційованості відповідно до цільових аудиторій, системності, всеохоплюваності, повторюваності, переконливості, важкості для спростування та відповідності бажанням об'єктів пропаганди.

Ключові слова: пропаганда, ефективність, цільова аудиторія, стратегічні комунікації, політика, влада, соціальна мобілізація.

Ефективне застосування пропаганди базується як на застосуванні дієвих технік та технологій, так і на додержанні певних принципів, що гарантують ефективність їх впливу. Принципи пропаганди є вимогами, додержання яких надає її технікам та технологіям більш широких можливостей реалізації пропагандистських завдань та забезпечує зменшення ресурсів при їх здійсненні. Це зумовлює актуальність дослідження принципів пропаганди, які не лише зумовлюють її ефективність, а роблять її, власне, пропагандою, оскільки, як відомо, неефективна пропаганда не є пропагандою.

При всій важливості проблеми принципів пропаганди як детермінант її ефективного здійснення дослідники не приділяли їй належної уваги. Деякі сюжети, присвячені принципам пропаганди, знаходимо у роботах В. Леніна [1–8], Г. Лассвелла [9; 10], А. Гітлера [11], С. Чакотіна [12], Л. Дуба [13], Ж. Еллюля [14], Г. Джоветта та В. О'Донелл [15].

Мета роботи – з'ясувати принципи пропаганди як правила її ефективного застосування.

Для ведення успішної пропаганди її знаний теоретик Г. Лассвелл вважав ключовими відповіді на такі питання: «Як можна контролювати вплив змісту повідомлень?», «Як зміст впливає на аудиторію?», «Як аудиторія впливає на процес створення та передачі повідомлень?». Г. Лассвелл запропонував визначати ефективність змісту повідомлень через реакції аудиторії за такими п'ятьма позиціями: 1) увага; 2) розуміння; 3) задоволення; 4) оцінка; 5) дія. У цьому контексті він вказував, що відповіді аудиторії дуже важливі, оскільки є частиною взаємодії членів суспільства [9, р. 80–81].

«Успішність пропаганди залежить від спритного застосування засобів при сприятливих умовах», – зазначав Г. Лассвелл. «Засоби – це те, чим пропагандист може маніпулювати; умови – це те, до чого він має пристосовуватися. Пропагандист може видозмінювати організацію своєї діяльності, міняти потік навіюваних їм думок і замінювати один спосіб поширення цих думок іншим, але неодмінно має пристосовуватися до традиційних упереджень, до певних об'єктивних фактів міжнародного життя, і до загального рівня напруженості спільноти» [10, р. 185].

Ефективна пропаганда, за Г. Лассвеллом, має бути всеосяжною в своїх закликах. Вона не має обділяти увагою жодного громадянина країни. Під її вплив мають потрапляти

протестанти, католики, євреї, робочі, фінансисти, фермери, купці, городяни та селяни, спортсмени та філософи, дільці, вчені, жінки та чоловіки, старі та молоді; до кожної можливої лінії розлому в країні прямо чи побічно має бути застосований пропагандистський прийом [10, р. 201].

Досвідчений пропагандист спочатку знаходить ту частину суспільства, яка може бути чи стати найбільш співчутливою до інтересів, які він представляє; потім він має обрати аспекти цих інтересів, які краще за все відповідають схильностям певної публіки: потім він повинен репрезентувати ці аспекти у привабливій манері [10, р. 201].

Пропагандистський матеріал має проникнути як у найбільш поверховий, так і в найбільш тонкий розум. У тих випадках, коли під час війни робилися примітивні передбачення перемоги, можна було заздалегідь сказати, що вони внесуть заспокоєння тільки в душі найбільш забобонних і легковірних верств населення, але що більш досвідчена та розмірковуюча частина суспільства не виявить ніякої реакції. Вона просто залишиться індиферентною та поблажливою. Тому немає ніякої небезпеки в змішанні елементів, спрямованих на неосвічену та інтелектуальну публіку [10, р. 201–202].

Зважаючи на аналіз пропаганди, Г. Лассвелл сформулював три тактичних принципи її успішного застосування: 1) мають поширюватися такі повідомлення, які зможуть викликати інтерес певних груп; 2) мають обиратися такі повідомлення, які здатні анулювати небажані ідеї, які не можуть бути замовченні; 3) мають застосовуватися такі повідомлення, які не викличуть спростування до тих пір, поки мета пропаганди не буде реалізована; це також означає, що пропагандистські матеріали в одному контексті для однієї і тієї ж публіки не мають містити протиріччя [10, р. 208–209]. Відповідно до цих принципів, як вважав Г. Лассвелл, «вдалий вибір матеріалу для пропаганди передбачає точне передбачення на лише найближчих результатів його поширення, але також і протидій, які можуть бути ним викликані». Американський теоретик пропаганди, ілюструючи діяльність професійного пропагандиста, наводив слова із газети «Нью-Йорк»: «Для досвідченого пропагандиста громадська думка – це щось на кшталт судини з водою, до якої вливаються фрази та думки як кислоти, причому заздалегідь відомо, яка має відбутися реакція» [10, р. 209].

Одним із важливих принципів пропаганди в масовому суспільстві є вплив не на індивідів, а на групу, оскільки тут починає діяти фактор групового тиску. Що стосується чинника групового тиску, то багатьом людям було надзвичайно важко протистояти впливу групи – прийняття альтернативної точки зору означає реальну можливість конфліктів з оточенням і емоційного відкидання. Це призводить до того, що людина в ситуації групового впливу демонструє конформну реакцію, автоматично приєднуючись до думки більшості. Тому багато хто робить вибір у бік психологічної афіліації з боку оточення, а не в бік самовизначення і відстоювання своєї особистої точки зору, тим більше, що під впливом пропаганди напруження емоцій людей надзвичайно велике. Оскільки прийняття чужої точки зору призводить до внутрішнього конфлікту, то індивіду психологічно простіше переконати себе, що він дійсно поділяє вірування і підтримує моделі поведінки групи Е. Фромм писав: «Страх ізоляції та остракізму більшою мірою, ніж «страх кастрації змушує людей витіснити зі свідомості те, що є табу, оскільки його усвідомлення означало б, що людина не така, як всі, особлива, і, значить, вона буде виключена з товариства. Тому індивід має закрити очі на те, що група, до якої він належить, оголошує неіснуючим, або прийняти за істину те, що більшість вважає істинним, навіть якщо б його власні очі переконували його у зворотному» [16, с. 349]. Психологічні механізми, що діють при такому порушенні, схожі з механізмами, характерними для дисоціативних розладів, що засновані на механізмі дисоціації, відще-

плення окремих психічних функцій від свідомості), – це навіювання, самонавіювання, умовна бажаність.

Варто навести принципи пропаганди, які були сформульовані вождем більшовиків В.І. Леніним.

По-перше, треба розрізняти пропаганду та агітацію, яка є продовженням та конкретизацією пропаганди. Якщо пропаганда дає багато ідей малій кількості людей, то агітація роз'яснює одну ідею багатьом [8, с. 66–67].

По-друге, пропаганда має здійснюватися через широку мережу ЗМІ [8, с. 144–145].

По-третє, пропаганда має висвітлювати всі сторони життя і бути спрямованою в найширші маси [8, с. 177].

По-четверте, пропаганда має вестися в одному дусі, її варто суворо централізувати та підпорядкувати керівному органу, об'єднавши групу пропагандистів в окрему установу [3, с. 12–15].

По-п'яте, треба надавати пропаганді чіткого, продуманого, ідейного змісту, без якого вона вироджується у фразерство.

По-шосте, літературна справа має стати складовою частиною організованої, планомірної пропаганди.

По-сьоме, пропагандисти мають вміти говорити просто і ясно, доступною масі мовою, відкинувши рішуче геть важку артилерію мудрованих термінів, іноземних слів, завчених, але незрозумілих ще масі, незнайомих їй гасел, визначень, висновків. Треба вміти без фраз, без вигуків, із фактами і цифрами в руках розтлумачити питання ідеології та практики соціалізму [6, с. 92].

По-восьме, мистецтво будь-якого пропагандиста і будь-якого агітатора полягає в тому, щоб найкращим чином вплинути на певну аудиторію, роблячи для неї відому істину, можливо, більш переконливою, можливо, легше засвоєваною, можливо наочніше і твердіше запечатлеваною [2, с. 20–21].

По-дев'яте, використовувати такі крилаті слова, які з дивовижною влучністю виражають суть досить складних явищ.

По'десяте, гасла чудові, захоплюючі, п'янки, повинні мати під собою ґрунт, відповідати політичному моменту.

По-одинадцять, поменше політичної тріскотні, більше уваги самим простим, але живим, взятим із життя, життям, перевіреним фактам.

По-дванадцять, ясність пропаганди і агітації є основна умова; треба, щоб пропаганда пробивалася в голови всім і від неї не можна було ухилитися.

По-тринадцять, до мас треба навчитися підходити особливо терпляче й обережно, щоб вміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології кожного шару, професії тощо цієї маси [7, с. 192].

По-чотирнадцять, вся пропаганда має бути побудована на політичному досвіді господарського будівництва, на економічних досягненнях, на задоволенні соціальних потреб.

По-п'ятнадцять, пропаганда має перевиховувати маси через залучення до партійного та господарського будівництва.

По-шістнадцять, спосіб пропаганди та агітації має пристосовуватися до індивідуальних і місцевих умов. В агітації треба надати кожному агітаторові вибирати ті засоби, які є у нього в розпорядженні: один агітатор справляє найбільше враження завдяки своєму одушевленню, інший – завдяки своєму дошкульному сарказму, третій – завдяки навичці наводити безліч прикладів. Узгоджуючись з агітатором, агітація має узгоджуватися також і з публікою. Агітатор має говорити так, щоб його розуміли; він має зважати на те, що добре

відомо слухачам. Із візниками треба говорити інакше, ніж із матросами, з матросами – інакше, ніж із наборщиками. Агітація має бути індивідуалізована, але тактика, політична діяльність має бути єдина [4, с. 270].

По-сімнадцяте, тільки організована партія може широко вести агітацію, давати необхідне керівництво (і матеріал) для агітаторів зі всіх економічних і політичних питань, використовувати кожен місцевий успіх агітації для повчання всіх людей, направляти агітаторів у таку середу або такі місцевості, де вони можуть діяти з найбільшим успіхом [4, с. 271].

По-вісімнадцяте, пропагандистські ідеї мають подаватися щоразу з новими даними, новими прикладами, новою обробкою [1, с. 358].

По-дев'ятнадцяте, пишучий автор-пропагандист передбачає читача, що має серйозний намір працювати головою, і допомагає йому робити цю серйозну і складну роботу, веде його, допомагаючи йому робити перші кроки і навчаючи йти далі самостійно [1, с. 359].

По-двадцяте, пропаганда має бути систематичною, всеохоплюючою, діяти через мережу постійних пропагандистів.

По-двадцять перше, пропагандистів треба відбирати зі здатних для цього людей та спеціалізувати для її здійснення, спеціально готувати, проводячи з ними заняття [3, с. 14–15].

Відомий дослідник пропаганди Л. Дуб на основі аналізу теоретичної та мемуарної спадщини Й. Геббельса виводить такі її принципи.

По-перше, пропагандисти повинні мати доступ до відомостей, що стосуються подій та громадської думки.

По-друге, пропаганда має плануватися та реалізовуватися з одного владного центру. Цей владний центр при цьому має виконувати такі функції: а) випускати пропагандистські директиви, з врахуванням того, що кожна частинка пропаганди має здійснювати певну політику, а ця політика має бути зрозумілою, виходячи з директив. Ці директиви мають визначати, коли пропагандистська кампанія має початися, посилитися, зменшитися та припинитися; як має інтерпретуватися той чи інший політичний крок чи рішення або зовсім повністю ігноруватися; б) пояснювати директиви офіційним особам та підтримувати їх моральний дух. Якщо не пояснювати пропагандистську політику, офіційні особи не будуть ефективно та з готовністю сприяти її реалізації; в) спостерігати за іншими державними органами та агенціями, чия діяльність має мати пропагандистські наслідки з метою їх своєчасної корекції.

По-третьє, пропагандистські наслідки дій мають розглядатися при плануванні цієї дії. Іншими словами, краще уникнути психологічних наслідків дії, скоректувавши її, ніж після того, як вона відбулася, намагатися раціоналізувати та зменшувати негативний ефект.

По-четверте, пропаганда має впливати на політику та дії ворога чотирьома способами: а) через замовчування пропагандистськи бажаного матеріалу, який може забезпечити ворога корисними даними; б) через поширення пропаганди, чий зміст та характер змушують ворога робити бажані висновки; в) через підбурення ворога до розкриття життєвої інформації про себе; г) через відсутність будь-якого згадування про бажану діяльність ворога, коли будь-яке згадування могло б дискредитувати таку діяльність.

По-п'яте, оперативна інформація має бути доступною, щоб здійснити пропагандистську кампанію.

По-шосте, щоб сприйматися, пропаганда має викликати інтерес аудиторії та передаватися через такий комунікативний засіб, який притягує увагу.

По-сьоме, лише переконливість має визначати, чи має бути пропаганда правдивою чи брехливою. Іноді правда може виглядати такою, що не заслуговує довіри, тому головний критерій – це не відповідність пропаганди реальності, а здатність переконати в її відповідності справжньому стану справ.

По-восьме, ігнорування чи спростування ворожої пропаганди має визначатися метою, змістом, ефективністю пропаганди противника, а також силою и наслідками викриття та природою поточної пропагандистської кампанії.

По-дев'яте, цензурованість пропаганди має визначатися її переконливістю, інформативністю, а також можливими комунікативними ефектами.

По-десяте, матеріали ворожої пропаганди можуть використовуватися в операціях, коли вони допомагають зменшувати престиж ворога чи звужувати підтримку його пропагандистської мети.

По-одинадцять, чорна пропаганда, скоріше, ніж біла пропаганда, має бути використовуватися, коли остання менш переконлива чи призводить до небажаних ефектів.

По-дванадцять, лідери, що мають престиж, можуть сприяти пропаганді. Тому пропаганда має піклуватися, щоб лідери мали достатній престиж, а ті, хто його не мають, втрачали право бути лідерами.

По-тринадцять, пропаганда має бути ретельно розрахована за часом. Часовий принцип пропаганди має реалізовуватися завдяки додержанню трьох принципів: а) комунікація має досягати аудиторії раніше конкуруючої пропаганди. Хто би не говорив, перший завжди правий; б) пропагандистська кампанія має починатися в оптимальний момент; в) пропаганда має повторюватися, але не після порогу ефективності. Повторення сприяє кращому засвоєнню, тому деякі теми треба згадувати день за днем. Але після того, як пропагандистські матеріали переконали публіку, теми перетворюються у нудні та небажані.

По-чотиринадцять, пропаганда має маркувати події та людей характерними фразами та слоганами. Сильні фрази та слогани можуть стати посередниками між подіями та людьми, які будуть реагувати не на подію, а на їх описання. Для цього фрази та слогани повинні мати такі характеристики: а) вони мають викликати бажані реакції аудиторії, які були заздалегідь їй нав'язані. Головне – зв'язати подію з певними словами, які таким чином набувають певного смаку; б) вони мають легко засвоюватися, а для цього мають бути пофарбовані в біле та чорне, інакше не переконують людей; в) вони мають використовуватися знову та знову, але лише у відповідних ситуаціях; г) вони мають бути бумеранговими доказами.

По-п'ятнадцять, пропаганда має запобігати піднесенню марних надій, які можуть бути знищені майбутніми подіями.

По-шістнадцять, пропаганда на внутрішньому фронті має створювати оптимальний рівень тривожності, оскільки сильна тривожність може приводити до деморалізації, а слабка – до бездіяльності. Ця стратегія може бути зведена до двох принципів: а) пропаганда має посилювати тривожність, що стосується наслідків поразки. Тобто люди мають усвідомлювати, що поразка торкнеться безпосередньо їх життя, тому вони мають боротися в повну силу; б) пропаганда має зменшувати тривожність, якщо вона є надто високою та не зменшуються людьми самостійно.

По-сімнадцять, пропаганда має зменшувати вплив розчарування, насамперед, через реалізацію таких принципів: а) неминуче розчарування має передбачатися, тоді шок від нього буде менш болючим; б) неминучі розчарування мають бути поставлені в перспективу.

По-вісімнадцять, пропаганда має сприяти витісненню агресії, визначаючи цілі для ненависті.

По-дев'ятнадцяте, пропаганда не може безпосередньо вплинути на протилежні тенденції, замість цього вона має запропонувати дію чи відвернення, або і те, і інше разом [13, р. 419–442].

Отже, існує кілька підходів до визначення принципів пропаганди як її ефективного застосування. Це ідеологічний, комунікативний та психологічний. Ідеологічний підхід репрезентований теоретичною спадщиною В. Леніна та практикою більшовизму. Він ґрунтується на тому, що основа успішності пропаганди – це забезпечення поширення ідей та їх переконливість. Комунікативний підхід обґрунтував В. Лассвелл. Він, відповідно, передбачає, по-перше, запозичення принципів з Аристотелевої риторики, по-друге, груповий характер пропагандистського впливу. Психологічний підхід репрезентований у теорії та практиці німецького нацизму. По-перше, головний акцент він робить на ролі емоцій в успішності пропаганди; по-друге, ключову роль відводить правдоподібності як стратегічному принципу пропаганди. Виведені принципи пропаганди в межах цих підходів, безумовно, є важливими, такими, що продемонстрували свою ефективність на практиці. Проте взяті окремо від зазначених підходів, що є своєрідними стратегіями її здійснення, не завжди можуть бути корисними та слугувати правилами, додержання яких забезпечує ефективність пропаганди. Це пов'язане з тим, що стратегії пропаганди є своєрідними контекстами, що визначають пріоритет застосування відповідних принципів та їх релевантність. Разом із тим універсальні принципи пропаганди забезпечують її ефективність. Це принципи новизни, правдоподібності, несуперечливості, ясності, доступності, яскравості, диференційованості відповідно до цільових аудиторій, системності, всеохоплюваності, повторюваності, переконливості, важкості для спростування та відповідності бажанням об'єктів пропаганди.

Список використаної літератури

1. Ленин В.И. О журнале «Свобода». 1901 г. Полн. собр. соч. Т. 5. С. 358–359.
2. Ленин В.И. О лозунгах и о постановке думской и введумской с.-д. работы. 1911 г. Полн. собр. соч. Т. 21. С. 11–21.
3. Ленин В.И. Письмо к товарищу о наших организационных задачах. 1902 г. Полн. собр. соч. Т. 7. С. 12–15.
4. Ленин В.И. Попятное направление в русской социал-демократии. 1899 г. Полн. собр. соч. Т. 4. С. 270–271.
5. Ленин В.И. Речь на Всероссийском совещании политпросветов губернских и уездных отделов народного образования 3 ноября 1920 г. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 405–408.
6. Ленин В.И. Социал-демократия и избирательные соглашения. 1906 г. Полн. собр. соч. Т. 14. С. 92.
7. Ленин В.И. Тезисы об основных задачах Второго конгресса Коммунистического Интернационала. 1920 г. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 192.
8. Ленин В.И. Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения. 1901–1902 гг. Полн. собр. соч. Т. 6. С. 54–177.
9. Lasswell H.D. Describing the Contents of Communications. Propaganda, communication, and public opinion; a comprehensive reference guide / B.L. Smith, H.D. Lasswell, R.D. Casey. Princeton: Princeton university press, 1946. P. 74–94.
10. Lasswell H.D. Propaganda technique in the world war. London: K. Paul, Trench, Trubner & co., Ltd., New York: A.A. Knopf, 1927. 233 p.
11. Hitler A. Mein kampf [Text]: complete and unabridged, fully annotated. Editorial sponsors, John Chamberlain ... [et al.]. New York: Reynal & Hitchcock, 1939. XXXVI, 1003 p.

12. Chakotin S. The rape of the masses; the psychology of totalitarian political propaganda, by Serge Chakotin; translated by E. W. Dickes. New York, Alliance Book Corporation, 1940. X, 310 p.
13. Doob L.W. Goebbels' Principles of Propaganda. The Public Opinion Quarterly. 1950. Vol. 14. Issue. 3. P. 419–442.
14. Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes / Jacques Ellul / Trans. Konrad Kellen. New York: Vintage, 1973. 320 p.
15. Jowett G.S. & O'Donnell V. Propaganda & persuasion / Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell. 5th ed. Thousand Oaks, Calif.: SAGE, 2012. XXX, 432 p.
16. Фромм Э. Душа человека. М.: Изд-во «Республика», 1992. 430 с.

THE PRINCIPLES OF PROPAGANDA AS THE CONDITIONS FOR ITS EFFECTIVE IMPLEMENTATION

Dmytro Pavlov

*National Metallurgical Academy of Ukraine,
Department of Philosophy and Political Science
Gagarina av., 4, 49000, Dnipro, Ukraine*

The article deals with the problem of the propagandistic principles as requirements to use its instruments to ensure its effective implementation. Based on consideration of the ideological, the communicative and the psychological approaches, the principles of novelty, plausibility, consistency, clarity, accessibility, brightness, differentiation according to target audiences, consistency, comprehensiveness, repetitiveness, credibility, severity for the challenge and match the desires of objects of propaganda have been identified as universal principles of propaganda.

Key words: propaganda, effectiveness, target audience, strategic communications, politics, power, social mobilization.

УДК 323.1+330.567.28.053(2013-2017)

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ СІМЕЙ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ 2013–2017 РР.

Сергій Піддубний

*Маріупольський державний університет, історичний факультет,
кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики
просп. Будівельників, 129а, 87500, м. Маріуполь, Україна*

На основі статистичних даних розглянуто тенденції зміни співвідношення доходів середньо-статистичної української сім'ї в умовах суспільно-політичної кризи 2014–2017 рр. Визначено місце державних соціальних трансферів (фондів) у підтримці фінансової стабільності сім'ї.

Ключові слова: соціальна політика, джерела доходів, сімейний бюджет, соціальні трансфери.

Соціально-економічний стан української держави у 1990–2000-ті рр. характеризувався дефіцитом фінансових ресурсів для забезпечення повноцінного функціонування суспільства. Сім'я як мала соціальна група відчула на собі усю неефективність економічних реформ української влади. Саме матеріальна незабезпеченість і невпевненість у можливості самореалізації призвело до свідомої відмови від багатодітності, а в деякі роки – взагалі до рекордного зростання свідомого переривання вагітності або випадків соціального сирітства.

Сім'я здійснює свої важливі завдання завдяки організації власного мікробюджету, який має на зразок державного кошторису свою дохідну і видаткову частини. Метою статті є детальне дослідження механізмів та способів наповнення сімейного бюджету матеріальними цінностями. Це надає змогу оцінити рівень матеріальної захищеності сімей в Україні та з'ясувати соціально-матеріальний статус сімейно-шлюбних об'єднань в умовах суспільно-політичної кризи.

Доходи і витрати сім'ї потребують уваги з боку дослідників, бо більшість інформації присвячена теоретичним питанням організації процесу і структури фінансів сім'ї у навчальній та методичній літературі. Західні дослідники хз початку 1990-х рр. розпочали наукову розвідку проблем фінансової стабільності сім'ї та звертають, насамперед, увагу на безпекову складову частину змісту і механізмів формування доходів сімейного бюджету: Е. Кеннеді, П. Петерс, С. Дженкін, А. Брандоліні, Б. Нолан, С. Носс тощо. Серед ґрунтовних вітчизняних досліджень рівня доходів сім'ї (домогосподарств) визначаємо: А. Жуковську, Т. Кізим, Г. Коцюрубенко, Г. Кундєєву, Є. Кучеренко, О. Милашко, Д. Підгорецького, А. Сухоставець, П. Шваба, Я. Штокало, А. Хаджанняна, С. Юрія. Велика кількість інформації надходить від статистичних органів, соціологічних центрів, моніторингових служб, де разом із фактичними даними подається короткий аналіз стану сімейних статків. Фінансова складова частина життя сім'ї в умовах економічної і політико-соціальної нестабільності залишається недостатньо розглянутою темою і потребує подальшого розгляду.

Спеціалістами соціологічної служби «Центру Розумкова» протягом грудня 2014 – лютого 2016 рр. проводилося соціологічне опитування серед населення на тему матеріальних труднощів в Україні. Респондентам ставилося питання: «Здійснення реформ, цілком ймовірно, може призвести до тимчасового зниження рівня життя людей. Чи згодні Ви терпіти певні матеріальні труднощі?» Близько 6–7% не змогли дати відповідь. Кількість тих, хто готовий був потерпіти, протягом року з 34% впала до 28,5%, натомість кількість

людей, які зневірилися в реформах і вважали своє матеріальне становище вже нестерпним, збільшилася з 29% до 32% [1]. Це говорить про те, що сучасний матеріальний стан більшості людей є важким і це знаходить відображення у сучасному сімейному бюджеті, який є дуже вразливим перед зовнішніми факторами. Саме невпевненість у завтрашньому дні, недовіра до політики влади, відсутність очевидних перспектив покращення призводить до напруження у сім'ях, які не завжди закінчуються компромісами, поступками, взаємними зусиллями. Саме фінансові труднощі є впливовим чинником у плануванні сім'ї та задоволенні нею власних і одночасно суспільно важливих функцій.

Сукупний сімейний дохід не має бути нижчим за основний соціальний стандарт – прожитковий мінімум, а саме вартості (грошової оцінки) набору товарів і послуг, розрахований на основі наукових нормативів споживання і забезпеченості населення першочерговими життєвими засобами. Кризовий стан економіки України, на жаль, поки що не дає змоги підтримувати відповідний науково обґрунтований рівень прожиткового мінімуму для значної частини населення.

Протягом 2002–2017 рр. відбувалося зростання доходів населення у національній валюті, але інфляція у 630% та соціально-економічна криза призвели до того, що за 15 років реальні доходи у доларовому еквіваленті збільшилися лише в 2,6 разів, що створює несприятливі умови для життєдіяльності сім'ї. У 2013 р. Україна досягла найкращих показників у прирості доходів, таким чином сукупний річний дохід середньостатистичної сім'ї досяг 11,1 тис. дол. США (3,9 тис. дол. США на одного члена родини) і виявився одним із найнижчих серед країн східної Європи, а після 2014 р. зазнав суттєвого зниження [2].

Як зазначають аналітики, підвищення мінімальної зарплати до 3200 грн. у 2017 р. не достатнє, щоб вивести реальні доходи населення на рівень, який би міг задовільнити потреби сім'ї. Держава має створити умови для зростання економіки на 5–7% протягом найближчих 5 років замість нинішніх 2–3% на рік. Прогнозується, що у 2018 р. зростання доходів буде вище інфляції, але проблеми збільшення дохідної частини сімейного бюджету це не вирішить. Тому важливо розглянути джерела доходів сучасної української сім'ї на тлі суспільно-економічної трансформації суспільства і держави.

Розглядаючи проблему доходів сімейного бюджету, насамперед, з'ясуємо саму суть поняття доходів населення. Згідно зі ст. 14.1.54. Податкового кодексу України, доходи – це будь-який дохід, отриманий резидентами або нерезидентами, у тому числі від будь-яких видів їх діяльності. Законодавець визначив доходи у вигляді:

- проценти, дивіденди, інвестиційні доходи;
- доходи від надання в оренду майна;
- доходи від продажу рухомого і нерухомого майна, відчуження корпоративних прав, цінних паперів;
- доходи у вигляді внесків та премій на страхування та перестраховування;
- спадщина, подарунки, виграші, призи;
- заробітна плата, виплати та винагороди, виплачені за умовами трудового та цивільно-правового договору;
- доходи від підприємницької діяльності [3].

На основі положень законодавства науковці пропонують більш зрозуміле трактування поняття доходів, а саме: доходи – це загальна кількість як грошових, так і матеріальних засобів, які забезпечують фізіологічне, матеріальне, економічне, моральне та інтелектуальне існування людини, що отримані або вироблені людиною за певний проміжок часу. Це визначення враховує те, що доходи населення можуть виражатися не лише грошима, а й матеріальними засобами. Під матеріальними засобами варто розуміти товари власного

виробництва, які роботодавці презентують своїм працівникам, путівки на відпочинок, екскурсії, навчання працівників, забезпечення соціальними трансферами (фондами) [4, с. 226].

Під доходами господарств населення варто розуміти суму грошових засобів і матеріальних благ, які отримані або створені ними за певний проміжок часу, які можна поділити на грошові та натуральні доходи. Грошові доходи включають усі надходження коштів у вигляді оплати праці працюючих осіб, доходів від особистого підсобного господарства, підприємницької діяльності і самозайнятості, наданих послуг, пенсій, стипендій, різних допомог тощо. Натуральні доходи включають, перш за все, продукцію, вироблену господарствами населення для власного споживання, а також трансфери в натуральній формі [5, с. 297].

Орієнтуючись на поняття доходів, спробуємо розтлумачити поняття сімейного бюджету, що є сукупністю грошових та матеріальних активів усіх членів сім'ї за певний проміжок часу. Іншими словами, сімейний бюджет є з'єднанням особистих бюджетів чоловіка та дружини, в інших випадках ще й дорослих дітей в один загальний бюджет. Говорячи про сімейний бюджет, у дослідженні зосереджуємося на аналізі середньостатистичної сім'ї, яка складається із 3 членів: чоловіка, дружини та однієї дитини.

Структура доходів сімейного бюджету залежить від характеру суспільних відносин у країні та рівня розвитку продуктивних сил. Для ринкової економіки специфічним є те, що в структурі доходів сім'ї підвищується роль доходів від власності та індивідуальної трудової діяльності. Враховуючи широкий спектр джерел надходження матеріальних і грошових доходів у сім'ю, розподіляємо доходи на такі групи:

- джерела сімейних доходів, які мають трудове походження: заробітна плата (зокрема й натуральна оплата);
- доходи від індивідуально-трудової та підприємницької діяльності;
- доходи від особистого підсобного господарства;
- доходи від власності: рента (орендна плата), проценти на вклади та з облігацій, дивіденди тощо;
- доходи сім'ї зі суспільних фондів споживання у вигляді грошових виплат і безплатних послуг (соціальні пенсії та допомоги, виплати по безробіттю, стипендії, дотації на різні путівки для відпочинку, виплати багатодітним сім'ям, а також наявність елементів безплатного або пільгового лікування та освіти населення). У формуванні цього джерела закладена праця всього суспільства і разом із тим кожного працездатного члена сім'ї.

Держава має вплив на всі групи доходів сім'ї через створення умов для ведення підприємницької діяльності, підтримуючи належний рівень соціальних стандартів та забезпечуючи нормативну регламентацію умов оплати праці та соціального пакету працівників різних галузей господарської діяльності. В Україні протягом років незалежності у зв'язку з недостатньою компетентністю у проведенні ринкових і соціальних реформ були створені несприятливі умови для сталого зростання рівня доходів сім'ї, що з часом поглибило негативні тенденції для відтворення людського капіталу. Важливим залишається потреба перегляду фіскальної практики держави та перегляду норм трудового законодавства, які опосередковано впливають на якісно-кількісну характеристику сімейно-шлюбних відносин.

При аналізі доходів бюджету сім'ї принципово важливо врахувати не просто номінальний їх розмір, а реальну купівельну спроможність, що залежить від рівня цін на товари, послуги, а також динаміки інфляційних процесів у тій чи іншій країні.

Підтвердженням неефективності сучасної моделі економічного розвитку є те, що у 2013–2017 рр. суспільство опинилося у глибокій соціально-економічній кризі. Це знайшло відображення у зниженні якісного рівня життя сім'ї. Більшість доходів громадян України станом на 2015 р. складала саме заробітна плата – 680 386 млн. грн. (39%), соціальна

допомога та трансфери – 658 465 млн. грн. (37,8%), а важлива для подальшого розвитку стаття доходів від підприємництва та власності становила лише 405 128 млн. грн. (23,1%). Цей показник фіксує, що лише чверть доходів є саморегулюючою. Більшість доходів залежить від держави та від кон'юнктури внутрішнього ринку праці. Це призводить до негативних тенденцій: збідніння нації та труднощів у сімейному плануванні, відмови від багатодітності. Порівняно з першим кварталом 2015 р. приріст доходів у 2016 р. відповідного кварталу склав 26% у заробітній платі, 14% у підприємницькій та індивідуальній трудовій діяльності, доходів від власності, 1,5% у соціальній допомозі і трансферах. Хоч у грошовому еквіваленті відбувається збільшення доходів (15,6% у 2015 та 11,3% у 2016 рр.), то реальний наявний дохід з урахуванням цінового фактору має тенденцію на зменшення (22,2% у 2015 та 14,9% у 2016 рр.) [6]. У 2017 році на 1 квартал номінальні доходи зросли на 22,9%, але реальний дохід збільшився на 2,4% [7].

Доходи від індивідуальної трудової діяльності – це доходи, не пов'язані з працею в державних, кооперативних, колективних підприємствах та установах. Індивідуальна трудова діяльність – це виробництво товарів і надання платних послуг у домашніх умовах і на невеликих підприємствах дрібнотоварної власності (пошиття одягу, виготовлення сувенірів, ремонт побутової техніки, платні послуги лікарів, викладачів, юристів). Підприємницький дохід – це частина сукупного доходу, отриманого від підприємницької діяльності. У західній економічній літературі його називають нормальним прибутком, який розглядається як нормальна винагорода за підприємницьку діяльність.

Перша група доходів сімейного бюджету – трудові доходи, які є найбільш вагомими у формуванні економічної самозабезпеченості сім'ї. За період з 1990 р. по 2018 р. частка заробітної плати в структурі доходів зменшилася з 70,1% до 43,9%. Ця тенденція свідчить про втрату заробітною платою позиції основного джерела доходу сімей. Не останню роль у зниженні обсягу заробітної плати у доходах відіграють такі негативні чинники: спад виробництва, гінзація економіки, скорочення зайнятості населення [8, с. 18].

Розглядаючи загальну динаміку зміни структури доходів населення у 2015–2017 рр., доходимо висновку, що з посиленням суспільно-політичної кризи збільшується частка ролі заробітної плати та зменшення прибутків і доходів від власності. У 2015 р. співвідношення доходів від заробітної плати та прибутків і доходів від власності становило 39% та 23,1% відповідно, у 2016 р. 41,8% та 22,3%, у 2017 р. 45,4% і 18,9%. В Україні склалася практика того, що найбільшим джерелом доходу для більшості сімей є заробітна плата, яка зростає номінально, але через інфляцію її реальний приріст незначний порівняно з зростанням рівня витрат. Це призводить до падіння рівня доходів і тому говорити про створення середнього класу як гаранта стабільності державної, демографічної і демократичної безпеки в Україні не приходиться.

За даними Державної служби статистики, у березні 2017 року середня номінальна заробітна плата становила 6 752 грн., що на 18% більша за показник березня 2016 р. Найвищий рівень номінальної заробітної плати спостерігається в інформаційній, телекомунікаційній та фінансово-страховій видах економічної діяльності – 12–13 тис. грн., найнижчий рівень у сфері соціальної допомоги, медицини та пошти – від 3,5 до 4,7 тис. грн. Серед регіонів лідиром є столиця – 11 тис. грн., області: Донецька (без урахування ОРДЛО) – 7 110 грн., Київська – 6 990 грн., Запорізька – 6 603 грн. Найнижчий показник номінальної заробітної плати зафіксовано у Чернівецькій та Тернопільській областях – 5 136 грн. та 5 151 грн. відповідно [9].

Вказані статистичні спостереження демонструють нерівні можливості для сімей у залежності від регіону проживання та професії працюючих у сім'ї. Цей фактор впливає на посилення внутрішньої міграції з сіл та маленьких провінційних містечок до великих агро-

мераций та обласних центрів, що в свою чергу погіршує демографічні показники на селі та переважніше міста, з іншої сторони відбувається нівелювання великої кількості суспільно значущих професій, які на сьогодні мають низький рівень оплати. Це впливає на рівень шлюбності і кількість дітей у сім'ях.

Джерелом доходів сімей, що проживають у сільській місцевості, в Україні залишається прибуток від використання присадибних ділянок. Кризові процеси в сільськогосподарському виробництві, неповна зайнятість населення, зниження реальної оплати праці та тривалі затримки її виплати призвели до поновлення інтересу населення до підсобних господарств. Більшість домогосподарств на селі мають землю у власності та отримують дохід від неї за результати власної трудової діяльності або передачі її в довгострокову оренду фермерським господарствам, приватним агрофірмам, державним кооперативам [10].

За останніми оприлюдненими статистичними даними, у 2015 р. сукупний дохід сімей від продажу сільськогосподарської продукції сягнув 0,4% у міських та 9,5% у сільських домогосподарствах від загальної сукупності доходів. Тенденція є стійкою до незначного зростання з урахуванням того, що означений вид доходу мав показники у 2011 р. – 0,4% у містах та 8,9% у селах, у 2013 р. – 0,3% та 9,0% відповідно [11, с. 89]. Важливим є те, що вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель сягнула 1,6% у міських та 12,2% у сільських домогосподарствах. Вчені відносять прибуток від підсобних господарств у категорію негрошових доходів. Більша частина виробленої продукції (близько 70%), використовується на власне споживання і тільки 30% реалізується. Тому варто зазначити, що підсобні господарства виконують нині переважно споживчу функцію. Аналіз дохідності господарств населення дозволяє зробити висновок про те, що уява про підсобне господарство як про джерело нетрудових доходів є помилковою [12, с. 295].

Доходимо висновку, що підсобне господарство не відіграє значної ролі у загальній оцінці доходів домогосподарств по країні. Але для сімей у сільській місцевості ведення підсобного господарства залишається значним внеском у сукупний дохід хоча це вимагає значних фізичних і часових затрат.

Наступним джерелом грошових доходів української сім'ї є прибуток від власності. Під цим видом доходу розуміється грошові надходження до бюджету сім'ї у вигляді дивідендів від акцій та інших цінних паперів, відсотки по вкладах, доходи від здачі в найм рухомого і нерухомого майна. За результатами порівняння динаміки зміни доходів сім'ї виявляємо, що доходи від власності є незначними у сукупному доході. Якщо, у 2014 р. сукупний місячний дохід від власності склав лише 3% [13, с. 197], то у 2015 р. частка доходів від власності досягла свого найвищого зростання до 4,9% від сукупного доходу [14]. У 2016–2017 рр. році ситуація з доходами на власність погіршується, а саме дохід домогосподарств знижується до 4,1% від сукупного доходу у 2016 р. [15], та 2,4% у другому кварталі 2017 р. [16]. Заощадження у вигляді фінансових активів населення постійно зменшуються. Тобто ми можемо констатувати негативні тенденції щодо формування доходів із власності за офіційною статистикою. Це водночас вказує на складну фінансову ситуацію в країні, а з іншої, засвідчує рівень тінізації доходів сім'ями щодо власних прибутків на тлі підвищення орендної плати та відсотків по банківським рахункам.

На тлі невисокого рівня зростання доходів населення з трудової і підприємницької діяльності важливою часткою у формуванні сімейного бюджету залишається державне соціальне забезпечення та суспільні трансфери (фонди). Основні види суспільних фондів споживання в Україні – це фонди спільного задоволення і фонди для непрацевдатних. Осушчення пенсій як важливий політичний і економічний крок влади у кінці 2017 р. покращило ситуацію у розмірі доходів сімей.

На січень 2015 р. прожитковий мінімум у розрахунку на місяць на одну особу складав 1 176 грн., січні 2016 – 1 330 грн., січні 2017 – 1 544 грн. [17, ст. 7]. Закон про Державний бюджет України на 2018 р. передбачає підвищення прожиткового мінімуму на грудень 2018 р. до 1853 грн. на одну особу. За даними статистичних спостережень розмір фактичного (реального) прожиткового мінімуму для працездатних осіб складає 2 561 грн., що майже вдвічі більше задекларованого в бюджеті, що підтверджують і у профільному Міністерстві соціальної політики. Тобто встановленої прожитковим мінімумом суми не вистачить навіть на самий мінімальний набір товарів і послуг [18]. Неспроможність державою задовільнити попит населення у боротьбі з бідністю створює реальну загрозу гуманітарної кризи, подолати яку здатна лише відкрита та ефективна соціальна політика держави [19, с. 335].

Наступною соціальною гарантією, яка суттєво впливає на структуру доходів сімейного бюджету, є мінімальна заробітна плата, яка змінює свій розмір з 1 550 грн. у грудні 2016 р., 3 200 грн. у 2017 р. та заплановано збільшення до 3 723 грн. на січень 2018 р. Це збільшення – одне з найсуттєвіших за останні роки, але воно викликоне тим, що соціальні виплати не встигають за стрімким подорожчанням життя, а саме 60% підвищення загальних витрат на сплату комунальних послуг та 55% підвищення цін на продукти харчування та ліки. У 2018 р. розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям не може бути більше 75% відсотків рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї, що є обмеженням фінансових можливостей сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Традиційною соціальною гарантією з боку держави для покращення соціально-демографічної ситуації в Україні є одноразова допомога при народженні дитини. Кабінетом Міністрів України було встановлено однакову суму державної допомоги при народженні дитини у розмірі 41 280 грн., з яких одноразово виплачується 10 320 грн., залишок виплачується у вигляді щомісячної допомоги у розмірі 860 грн. Цей факт негативно вплинув на рівень народжуваності, внаслідок чого позитивні тенденції, які оформилися з 2005 р., були зведені нанівець.

Проте держава майже після 5 років ігнорування інтересів одиноких матерів вперше запланувала на грудень 2016 р. вийти на 1 313 грн. щомісячної допомоги з розрахунку 100% від прожиткового мінімуму на дитину до 6 років. У 2017 р. матеріальна допомога на дитину для одиноких матерів становить 1 492 грн. на дитину до 6 років, 1 860 грн. – для дитини до 18 років, а для учнівської і студентської молоді – 1 762 грн. на одну особу з 18 до 23 року за умови здобуття освітніх ступенів бакалавр та магістр. Треба зазначити, що урядом була скасована норма мінімальної та максимальної допомоги матерям-одиначкам, і впроваджено єдиний розрахунок соціального стандарту у вигляді 100% від прожиткового мінімуму згідно з віком дитини.

Держава з 2008 . підвищує рівень щомісячної допомоги для дитини під опікою. На вересень 2015 р. допомога становила 2064 грн. дітям на одну дитину до 6 років та 2 572 грн. для дітей від 6 до 18 років. На грудень 2016 р. було підвищено суму виплат у зв'язку зі збільшенням прожиткового мінімуму. Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» встановлюється, що розмір щомісячної державної допомоги розраховується у 200% від прожиткового мінімуму. У 2017 р. розмір допомоги на дітей, над якими встановлена опіка, становить 2 898 грн. (6 років) та 3 720 грн. (від 6 до 18 років) [20].

Підвищується також розмір щомісячної допомоги малозабезпеченим багатодітним сім'ям на дитину у вигляді 85% від прожиткового мінімуму відповідно віку. Для дітей-інвалідів соціальна допомога збільшується в середньому на 25–30%. Для інвалідів із дитинства за групою А збільшується на 52%.

Запропонований підхід до надання державної допомоги на дітей не враховує знецінення грошових доходів та заощаджень громадян внаслідок високої цінової інфляції,

девальвації національної валюти, що проявляється у зниженні купівельної спроможності населення, зниженні рівня його життя та соціальної захищеності, створює ризики подальшого зубожіння, особливо найбільш уразливих верств населення, до яких належать і сім'ї з дітьми, де основний тягар матеріального навантаження із забезпечення дитини харчуванням, одягом, житлом та іншим найнеобхіднішими речами покладається лише на одного із батьків, переважно матір.

Загалом відбувається поступове збільшення залежності членів сімей від соціальної допомоги та одержанні поточних трансферів. Якщо у 2014 р. соціальна допомога та суспільні фонди склали 26,9% від загального доходу сім'ї [21, с. 195], то у 2015 р. їх частка зросла до 37,8%. На фоні збільшення мінімальної заробітної плати у 2016 р. відсоток соціальної допомоги та трансферів знизився до позначки 35,9% від сукупного доходу, але тенденція до зростання зберігається, і вже у другому кварталі 2017 р. цей показник становив 36,6% [22].

Отже, робимо висновок, що доходи населення збільшуються у гривневому еквіваленті, але справжня купівельна спроможність населення суттєво зростає. Основними видами доходів залишаються заробітна плата, соціальна допомога держави та суспільні трансфери (фонди). Проаналізована нами дохідна частина сімейного бюджету, навіть за офіційною статистикою, засвідчує негативний вплив соціально-економічної ситуації, невпевнені і запізнілі кроки держави до стабілізації, зменшення кількості заможних та достатніх у сімей самозабезпеченні домогосподарств. Процес збідніння населення викликає поглиблення демографічної стагнації та знаходить прояв у погіршенні якості життя всіх членів сім'ї. Політичні інститути, відповідальні за підтримку української сім'ї, які не можуть суттєво вплинути на негативні процеси погіршення життєвих умов, мають розробити нові стандарти соціальних гарантій і створити умови для розвитку підприємництва різних форм та рівнів через надання пільгових кредитів та зменшення фіскального тиску.

Список використаної літератури

1. Соціологічне опитування «Здійснення реформ, цілком імовірно, може призвести до тимчасового зниження рівня життя людей. Чи згодні Ви терпіти певні матеріальні труднощі?» 19–24 лютого 2016 р. Соціологічна служба Центру Розумкова. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1001.
2. Річний дохід середньостатистичної української сім'ї становить \$11,1 тис. 17.12.2013 р. URL: <http://vkurse.ua/ua/events/godovoy-dokhod-srednestatisticheskoy-ukrainskoy-semi.html>.
3. Податковий кодекс України. Редакція від 15.04.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page2>.
4. Бортнік С.М. Вивчення тенденцій зміни доходів населення Волинської області / С.М. Бортнік, Х.В. Іщук. Демографія, економіка праці та соціальна політика. Економічний форум. 2013. № 3. С. 224–230.
5. Підгорецький Д. Доходи господарств населення та шляхи подолання бідності селян. Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип.: у 2 ч. Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток сільських територій / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана»; відп. ред. О.О. Беляєв. К.: КНЕУ, 2011. Ч. 1. С. 295–303. URL: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/handle/2010/1113>.
6. Доходи та витрати населення в I кварталі 2016 р.: Експрес-випуск від 30.06.2016 р. № 126/0/02.2вн-16. Державна служба статистики України. URL: ukrstat.gov.ua.

7. Доходи та витрати населення в I кварталі 2017 р.: Експрес-випуск від 30.06.2016 №135/0/02.2вн-17. Державна служба статистики України. URL: ukrstat.gov.ua.
8. Сухоставець А. Доходи та витрати сільського населення як передумова розвитку підприємництва в соціальній сфері. *Агросвіт*. 2015. № 19. С. 16–20.
9. Заробітна плата у березні 2017 року: Експрес-випуск від 28.0.2016 р. № 174/0/09.3вн-17. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>.
10. Дейнінгер К. 26 років земельної реформи: склянка напівпорожня чи напівповна / К. Дейнінгер, Д. Нізалов. 07.10.2016 р. URL: <https://voxukraine.org/2016/10/07/26-years-land-reform>.
11. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. Державна служба статистики України / відп. О.О. Кармазіна. К., 2015. 204 с.
12. Підгорецький Д. Доходи господарств. С. 295.
13. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) у 2-х ч. Ч. 1. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. / В.Г. Саріогло; відп. І.І. Осипова. К., 2016. 380 с.
14. Доходи та витрати населення у I–IV кварталах 2015 р. й у 2015 р.: Експрес-випуск від 31.03.2016 р. № 68/0/02.2вн-16. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>.
15. Доходи та витрати населення в I кварталі 2016 року: Експрес-випуск.
16. Доходи та витрати населення в II кварталі 2017 року: Експрес-випуск від 29.09.2017 р. № 213/0/02.2вн-17. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua>.
17. Про державний бюджет України на 2017 р.: Закон України № 1979-VIII від 23.03.2017 р., зі змінами, внесеними згідно із законами № 1860-VIII від 21.02.2017 р. ВВР. 2017. № 13. Ст. 146. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.
18. Як змінилися доходи українців за 15 років (інфографіка). 11.05.2017 р. URL: <http://news.finance.ua/ua/news/-/401212/yak-zminylysyua-dohody-ukrayintsiv-za-15-rokiv-infografika>.
19. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2017 році». К.: НІСД, 2017. 928 с.
20. Про зміну розмірів соціальних виплат в 2017 році. URL: <http://chernivtsy.eu/portal/4/pro-zminu-rozmiriv-sotsialnyh-vyplat-v-2017-rotsi-93802.html>.
21. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році. С. 195.
22. Доходи та витрати населення в II кварталі 2017 року: Експрес-випуск.

SOURCES OF THE FORMATION OF UKRAINIAN FAMILIES' BUDGET IN THE CONDITIONS OF THE 2013–2017 SOCIO-POLITICAL CRISIS

Serhii Piddubnyi

*Mariupol State University,
Historical Faculty, Department of International Relations and Foreign Policy
Budivelnikiv ave., 129a, 87500, Mariupol, Ukraine*

On the basis of statistical data, the tendencies of changes in the ratio of incomes of the average Ukrainian family in the conditions of the socio-political crisis of 2014–2017 are considered. The place of state social transfers in support of financial stability in the family is determined.

Key words: social policy, sources of income, family budget, social transfers.

UDC 323.1(73)

CUBAN AMERICANS: THE GROWTH OF POLITICAL CLOUT

Yurii Smolnikov

*National Aviation University,
Department of History and Records Management
Kosmonavta Komarova ave., 1, 03058, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the growth of Cuban Americans' political clout. Special attention is paid to the role of immigrants from Cuba in Florida's presidential voting in recent decades and the struggle of mainstream U.S. parties for the "Cuban electorate." Analyzed are the results of Donald Trump's victory in Florida in the 2016 presidential election. Made are forecasts for the near future in Florida politics.

Key words: Cuban Americans, Florida, Democrats, Republicans, elections, Donald Trump, Hilary Clinton.

Studying political life of the Latino community in the United States is an important issue for Ukrainians since Ukraine has national minorities that live compactly in certain areas. For example, a Hungarian minority in Transcarpathia lives in adjacent to Hungary territories and comprises 12 percent of the region's population. Latinos in the United States, especially Mexican Americans or Cuban Americans, also tend to live compactly in southern regions of the country. Thus, any experience of relations between governments and national minorities in various countries (including the United States) can be useful for Ukrainian analysts and politicians. Examining such an experience can be helpful for avoiding ethnic tensions and developing a tolerant and prosperous society.

Cuban Americans have been playing a substantial role in the U.S. politics since 1959, when Fidel Castro came to power in Cuba. Their political influence can be felt at state and national levels. Therefore, it is not surprising that the political life of Cuban Americans in the United States draws the attention of many analysts such as Samuel Huntington, Cristina Lopez-Gottardi, Giancarlo Sopo, Jens Manuel Krogstad, Dario Moreno, Humberto Fontova, Patricia Mazzei, Nicholas Nehamas, Antonio Flores, and others who investigate various aspects of Cuban Americans' politics.

The aim of the article is to trace the growth of political clout of the Cuban American community, define its role in American politics and make some forecasts for the future.

The Latino community and its political influence have been growing for decades in the United States. In 2003 the Latino community surpassed the Black community in number and became the largest national minority in the United States. In 2014 its number reached 54 million that comprised 17 percent of the total population [1].

Cuban Americans is the third largest group of Latinos after Mexican Americans and Puerto Ricans. Now they make up about 2,300,000 people, 70 percent of whom live in Florida [2]. Cuban Americans are substantially represented in the United States highest political institutions: five congressmen in the House of Representatives and three senators (Marco Rubio of Florida, Ted Cruz of Texas, and Bob Menendez of New Jersey). Marco Rubio and Ted Cruz were serious contenders of Donald Trump for the presidency in 2016. Cuban Americans are also solidly represented in state legislatures. According to Dario Moreno, a Florida International University political science professor, at least two dozen Cuban Americans serve as state legislators nationwide [3].

Florida is the third most populous state in the United States. It has been long noted as an important swing state in presidential elections. It possesses 29 electoral votes and the fight for that state is usually very harsh in all presidential elections. Cuban Americans play a very important role in Florida politics and their influence can be decisive in defining the winner for the state or even the presidency as it happened in 2000. Compared to other Latino communities, Cuban Americans are very active politically; at least two-thirds of them vote regularly while only about 50 percent of the nation's Latinos turn out to vote [3].

The first emigrants from Cuba arrived in Florida as early as the sixteenth century. Emigration continued during next centuries and by 1959 about 125,000 Cubans had lived in the United States [3].

The influx of Cubans rose sharply after 1959 when the Castro regime came to power in Cuba. Hundreds of thousands of upper and middle class Cubans arrived in Florida in the 1960s. This wave had a political character: immigrants were escaping the Communist regime of Fidel Castro. Because of the political character of this second wave of immigration the newcomers were entitled to refugee status. Thus, they got various benefits in the spheres of education, business and health care. In 1966, Congress passed the Cuban Adjustment Act and the Cuban Refugee Program which provided substantial financial support to recently arrived Cuban immigrants. This financial support enabled many Cuban Americans to start up their own businesses and to transform Miami from a sleepy provincial town into a thriving metropolis. Practically the whole of Cuba's political and economic elites immigrated to the United States. Many of them participated in Cuban politics and understood the political mechanism and its importance. Over a quarter of Cuban Americans hold a college degree that is twice the average of all other Latino groups [4].

The Cuban immigrants of the 1960s were usually well educated professional people whose ancestors descended mostly from Europe in contrast to other Latino communities, whose descendants had predominantly local roots or mixed ancestry. Also in contrast to other Latino communities, Cuban Americans did not need to send remittances to their mother country. Instead, they invested in the United States, predominantly in Florida. Thanks to their activity, Florida, especially its southern counties and Miami, acquired a unique Hispanic character. Spanish replaced English as the principal language in the economic, cultural, and political life. According to Harvard political science professor Samuel Huntington, this Hispanic character forced about 140,000 Anglos to flee Miami between 1983 and 1993 [5, p. 250].

Huntington in his book *Who We Are? The Challenges to America's National Identity*, published in 2004, severely criticized Washington's policy toward national minorities, especially, Hispanics. He claimed that rejection of assimilation policy in the 1960s led to creation of ethnic enclaves in southern states. He feared that due to such a policy the United States could be transformed into "a country of two languages, two cultures, and two peoples" [5, p. 256].

Similar ideas were expressed by the noted conservative writer, Patrick J. Buchanan, in his book *The Death of the West* (2001). He saw a serious threat in Latino immigrants (including Cuban Americans) and their ethnic enclaves to the integrity of the United States.

Conversely, Latino authors predominantly reject such ideas. They believe that the ideas of Huntington and Buchanan concerning the Latino threat are highly exaggerated. In their numerous publications they claim that, in contrast to their parents, many young Latinos, especially Cuban Americans, who were born and raised in the United States, prefer using English everywhere, including home and are ready to assimilate (at least one-third of Latinos married outside of their ethnic group).

It seems that they are right. Compared to the influx of Muslim refugees who flooded Europe in the last decades, the Latinos look much less problematic politically. They are Christian

and many of their values have a European background. As to Cuban Americans, they pose even lesser political threat to the integrity of the United States since, in contrast to Puerto Ricans and other Latinos, over 85 percent of them are white [6].

In 1980, during the third wave of immigration, about 125,000 Cubans migrated to Florida [7]. In contrast to the previous wave, these immigrants were predominantly poor with little education, and their skin tended to be black. In addition, Castro also included into this wave about 20,000 criminals and mentally retarded people. It took the U.S. government a lot of efforts to send most of those twenty thousand back to Cuba.

The fourth major wave of immigration occurred in the 1990s and brought hundreds of thousands to Florida (over 50 percent of its original Cuban population). In contrast to previous years the U.S. government was often reluctant to accept new immigrants from Cuba. Many of those intercepted at sea were sent back. Thus, those predominantly white and well educated Cubans who arrived for political reasons in the 1960s received a warm welcome and got numerous benefits; those who arrived later did not find life in the United States as good as they hoped for. Many of them got engaged in criminal activities and contributed to the growth of the crime rate in Miami [5, p. 250–251].

The United States – Cuban Thaw introduced by the Obama administration in 2014 is expected to lead to further growth of immigration from the island. New immigrants will be poor and thus in need of social programs. Consequently, they will back the Democratic Party.

Both Democratic and Republican parties have been vying for Cuban American votes. Traditionally, the majority of Cuban Americans, especially older generation, vote for the Republican Party. George W. Bush, for example, won Florida in 2000 and 2004 collecting there both times over 70 percent of the Cuban vote [2]. The situation started to change in 2008 when more Latinos in Florida were registered as Democrats than Republicans. Barack Obama managed to win Florida and the Latino vote in 2008 and 2012. Thanks to his winning personality Obama also managed to increase the number of his Cuban supporters. Thirty-five percent of them voted for him in 2008 and forty-eight in 2012 [8]. The Cuban support looked modest compared with 71 percent of the Latino vote Obama managed to receive nationwide; his Republican opponent Mitt Romney received only 27 percent.

After Obama's victories, Hilary Clinton's pundits looked at Florida optimistically. Polls also showed favorable predictions for Democrats. The 2016 election results in Florida, however, turned out to be shocking for Clinton – only 41 percent of Cubans voted for her compared with the 71 percent of non-Cuban Latinos who cast their votes for her [9].

Usually not very well off Latinos support the Democratic Party because of its social policy. However, in recent elections quite many poor and lower middle class Cuban Americans supported Donald Trump despite his humiliating anti-Latino rhetoric and the proposed harsh measures aimed at curtailing Latino immigration. That probably happened because they saw in new immigrants, even in their compatriots, a threat to their jobs and stability. But they did not tell this to pollsters on the eve of election, trying to avoid being labeled as politically incorrect. According to CNN and Latino Decisions exit polls, Trump received from 52 to 54 percent of the Florida Cuban American vote, much more than Mitt Romney, the Republican contestant for the presidency in 2012. Romney who tried, in contrast to Trump, to be politically correct got only 47 percent of the Cuban votes [10].

The Cuban community has been switching to Democrats for the last decade. Many of the political immigrants of the 1960s, who traditionally supported Republicans, have died and their children tend to be more integrated than their parents into the mainstream American culture and switch their allegiance to Democrats. But it was not the Latino factor, however, that decided the vote of Florida in 2016.

Since all Latinos in Florida, including the Cuban ones, comprise only 18 percent of the state's population their support for Clinton or Trump could not have been critical for winning the state. Even if all Florida's Latinos, for example, had voted for Clinton, she would not have won since they comprise a minority in Florida. The role of Latinos, especially of Cuban Americans, in Florida is often exaggerated by local politicians of Latino origin. Trump won mostly because of the support of white non-Hispanic communities from northern Florida which make up the overwhelming majority of the state's population. Sixty-four percent of Florida's non-Hispanic whites cast their votes for him while only thirty-two percent of them voted for Clinton [8]. Trump got substantial support of Cuban Americans as well, but it was not crucial for the victory. As to the general public in Florida, Donald Trump received 4,615,910 votes while his opponent Hilary Clinton received 4,501,455. Thus, the difference between the two contestants for the presidency was 114,455 votes [8]. That is substantially bigger than the narrow gap of 980 votes between George W. Bush and Al Gore in the 2000 presidential election, which led to the recounting of votes in Florida. Only by a narrow 5-4 margin the U.S. Supreme Court stopped the recounting and brought victory to Bush [11, p. 445].

Trump's victory in the 2016 presidential election has demonstrated that the Latino factor is not yet decisive in the American electoral politics; that the population got tired of political correctness and lost trust in the elite and the mass media (the overwhelming majority of the major media supported Hilary Clinton). In the next presidential election both parties will have approximately equal chances to win Florida. It can be partially explained by the tendency among the young Cubans (even among the children of the second wave of political immigrants) to lean toward the Democratic Party. Democrats are also popular with newly arrived Latinos from Cuba and other Latin American countries, especially those who depend on social programs. The growing Latino immigration to Florida gradually pushes the state into the embrace of the Democratic Party. The Cuban share of Florida's Latino eligible voter population has been gradually declining while the Puerto Rican share of Florida's Latino population has been increasing. There is only two percent difference now in favor of Cubans. Almost all Puerto Ricans are strictly Democratic. It is quite possible that in perspective, in case of a rising economy, more and more people in Florida will enter the middle class and thus switch their allegiance to the Republican Party. In the near future, even in case of the continuing growing influx of Hispanic immigrants from Puerto Rico and other Latin areas, the Cuban elite will retain its political domination in Florida.

References

1. Statistical Portrait of Hispanics in the United States, 1980-2013. Pew Research Center. 2015. May 12. URL: www.pewhispanic.org/2015/05/12/statistical-portrait-of-hispanics-in-the-united-states-1980-2013/
2. Lopez-Gottardi Cristina. The Complex Cuban Vote. U.S. News. 2016. November 16. URL: <https://www.usnews.com/opinion/op-ed/articles/2016-11-16/2016-highlighted-the-growing-complexity-of-the-cuban-american-vote>.
3. A Castro Legacy: Cuban-Americans' Hefty Clout in U.S. Politics. Fortune. 2016. December 4. URL: <http://fortune.com/2016/12/04/Cuban-americans-political-clout/>.
4. Tafoya Sonya. Shades of Belonging. Pew Hispanic Center Report. 2004. December 6. URL: <http://www.pewhispanic.org/files/reports/35.pdf>
5. Huntington S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. New York: Simon & Schuster Paperback, 2004. 428 p.
6. Cooke J. Amid Sweeping Changes in U.S. Relations, Cuba's Race Problem Persists. Aljazeera. 2015. August 13. URL: <http://america.aljazeera.com/articles/2015/8/13/amid-sweeping-changes-in-us-relations-cubas-race-problem-persists.html>.

7. Ellis Ralph. More Cubans Making Risky Trip by Sea to U.S. CNN. 2015. September 22. URL: <http://edition.cnn.com/2015/09/22/us/cuban-migrants/index.html>.
8. Sopo G. What Role did the Cuban Play in the Elections? Oncuba. 2016. November 18. URL: <http://oncubamagazine.com/society/what-role-did-the-cuban-vote-play-in-the-elections/>.
9. Krogstad Jens Manuel and Flores Antonio. Unlike Other Latinos, About Half of Cuban Voters in Florida Backed Trump / J.M. Krogstad and A. Flores. Pew Research Center. 2016. November 15. URL: <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/15/unlike-other-latinos-about-half-of-cuban-voters-in-florida-backed-trump/>.
10. Mazzei Patricia and Nehamas Nicholas. Florida's Hispanic Voter Surge Wasn't Enough for Clinton / P. Mazzei and N. Nehamas. Miami Herald. 2016. November 9. URL: <http://miamiherald.com/news/politics-government/election/article113778053html>.
11. Lowi Theodore J., Ginsberg Benjamin, Shepsle Kenneth A. American Government: Power and Purpose. New York: W.W. Norton & Company, Inc., 2000. 688 p.

АМЕРИКАНЦІ КУБІНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ: ЗРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВАГИ

Юрій Смольніков

*Національний авіаційний університет,
кафедра історії та документознавства
пр. Космонавта Комарова 1, 03058, м. Київ, Україна*

У статті розглядається зростання політичної ваги американців кубинського походження. Особлива увага присвячена ролі вихідців із Куби у політиці Флориди під час президентських перегонів протягом останніх десятиліть та боротьбі головних американських партій за «кубинський електорат». Проаналізовано результати перемоги республіканського кандидата Дональда Трампа у Флориді у президентських виборах 2016 р. Зроблені прогнози на найближче майбутнє у політиці Флориди.

Ключові слова: американці кубинського походження, Флорида, Демократична партія, Республіканська партія, вибори, Дональд Трамп, Хілари Клінтон.

УДК 378.093.5:32-027.21]:32(477)

ВУЗІВСЬКІ КАФЕДРИ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК ОСЕРЕДКИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Оксана Федорчук

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
факультет соціальних наук та соціальних технологій, кафедра політології
вул. Г. Сковороди, 2, 04070, м. Київ, Україна*

Розкрито основні організаційні етапи розвитку кафедр політології у ВНЗ України від 90-х років ХХ ст. до сьогодення. Розглянута робота профільних кафедр через діяльність спеціалізованих вчених рад. Відображено їх географію та розподіл за спеціальностями. Враховуючи, що з розвитком інформаційних технологій кожна кафедра отримала змогу створювати свої офіційні веб-сайти та оприлюднювати результати науково-дослідної діяльності, нині актуальним є питання наукової комунікації, зокрема зв'язки із зарубіжними ВНЗ та науковими центрами.

Ключові слова: вища освіта, кафедри ВНЗ, політологія, наукові школи, спеціалізовані вчені ради, Україна.

Нині перед сучасною вищою політологічною освітою постали численні проблеми: демографічна криза, падіння престижу вищої освіти, загострення конкуренції за абітурієнтів із зарубіжними ВНЗ, скорочення годин на викладання політології. Оскільки кафедра – основний структурний підрозділ ВНЗ, саме на них нині покладається завдання покращення якості її роботи. Тому варто проаналізувати доробок профільних кафедр ВНЗ, що й визначає актуальність теми цієї статті.

Російський дослідник І.А. Фокін у своїй статті зробив спробу оцінити рівень і потенціал розвитку політичної науки в Україні через призму інституціоналізованих політичних досліджень [1]. Процес становлення кафедр політології в 1992–2005 рр. був проаналізований у монографії українського науковця С.Г. Рябова [2]. Професор М. Кармазіна [3] відслідкувала загальні й відмінні риси в діяльності кафедр сучасної України. Зокрема, було вказано кількість ВНЗ в Україні, які здійснювали підготовку за напрямом «Політологія» у 2008–2015 рр.

Мета статті – дослідити проблеми політології як вишівської навчальної дисципліни, охарактеризувати внесок кафедр у розвиток політичної науки на прикладі спеціалізованих вчених рад.

Кафедри політології потрібно охарактеризувати в двох аспектах: організаційному та науковому. Процес організаційного формування кафедр політології в Україні відбувся в кілька етапів. Є.Ю. Олійник запропонувала нижченаведену періодизацію розвитку політичної науки у ВНЗ.

Перший етап – організаційно-установчий, який охоплює 1991–1998 рр., коли в провідних вітчизняних університетах відкриваються кафедри політології, формуються нові традиції здійснення наукових досліджень.

Другий етап – змістовного формування професійної підготовки політологів, який триває з 1999 по 2008 рр., коли не лише центральні, але й більшість регіональних ВНЗ активно починають готувати фахівців-політологів.

Третій етап – з 2009 р. дотепер – започаткування нових спеціалізацій профільних кафедр, котрі здійснюють спроби систематизації власних наукових пріоритетів, зокрема починають звертатись до аналізу вітчизняної політології [4, с. 10].

Як видно з таблиці 1, більшість кафедр політології виникла в 1990–1994 рр., як правило, внаслідок перейменування кафедр наукового комунізму та історії КПРС. Це певний час продовжувало відбиватися на характері їхньої діяльності: виборі дослідницьких тем, їх опрацюванні, організації і здійсненні навчального процесу. В тематиці наукових досліджень переважали проблеми, що, радше, належали до історичної науки. Фахова підготовка перших студентів-політологів відбувалася завдяки зусиллям, насамперед, фахівців-істориків, філософів та інших викладачів-подвижників (які першими розробляли відповідні навчальні програми й методичні рекомендації для їх засвоєння, займалися написанням підручників і посібників із політології для студентів та аспірантів, акумулюючи в них так довго недоступне знання про політику та політичне, що зародилося й поглибилося на Заході, дбали про залучення студентської молоді до наукових розвідок, розгортали видавничу діяльність університетів у напрямі публікацій результатів політичних досліджень чи налагоджували міжнародні зв'язки у найрізноманітніших формах) [3, с. 405].

Таблиця 1

Профільні кафедри політології у державних ВНЗ України (станом на 1 січня 2018 р.)

№ п/п	Назва кафедри	Рік заснування	Офіційний веб-сайт кафедри
1.	Кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара	1991	http://kafpoldnu.dp.ua
2.	Кафедра політології та державного управління ДонНУ ім. В. Стуса	1992	http://www.findglocal.com/UA/
3.	Кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка	1990	http://www.philosophy.univ.kiev.ua/ua/view/Polit_sci_dept/53/23/8
4.	Кафедра політології ЛНУ ім. І.Я. Франка	1990	http://filos.lnu.edu.ua/department/politolohiji
5.	Кафедра історії та теорії політичних наук ЛНУ ім. І.Я. Франка	2007	http://old.filos.lnu.edu.ua/kaf_p_science.htm
6.	Кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ	2001	http://mdu.in.ua/index/mv_ta_zp/0-62
7.	Кафедра політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова	1992	http://kpn.npu.edu.ua
8.	Кафедра політології НаУКМА	1992	http://political-science.ukma.edu.ua
9.	Кафедра політології та права Ніжинського ДУ ім. М. Гоголя	2015	http://www.ndu.edu.ua/index.php/ua/
10.	Кафедра політології ОНУ ім. І.І. Мечникова	1991	http://onu.edu.ua/uk/structure/faculty/isn/polit
11.	Кафедра політичних теорій ОЮА	1994	http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&vie
12.	Кафедра політології та міжнародних відносин НУ «Львівська політехніка»	1990	http://lp.edu.ua/pmv
13.	Кафедра політології та правознавства Луганського НУ ім. Т. Шевченка	–	http://luguniv.edu.ua/?page_id=13461
14.	Кафедра політології та національної безпеки НУ «Острозька академія»	2001	http://www.oa.edu.ua/ua/departments/politics/pim_polit/
15.	Кафедра політології Прикарпатського НУ ім. В. Стефаника	2000	http://www.pu.if.ua/depart/Political/ua/
16.	Кафедра політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету	1999	http://demo.gavrysha.com/

Закінчення таблиці 1

17.	Кафедра політології Запорізького НУ	2003	https://www.znu.edu.ua/ukr/university/departments/fsu/kafedri/kafedra_politologiyi
18.	Кафедра політології та права Запорізького НТУ	2002	http://www.zntu.edu.ua/kafedra-politologiyi-ta-prava
19.	Кафедра політології та державного управління Східноєвропейського НУ ім. Л. Українки	1993	http://eenu.edu.ua/uk/chairs/politologiyi-ta-derzhavnogo-upravlinnya
20.	Кафедра політології та міжнародних відносин Східноукраїнського НУ ім. В. Даля	1991	https://snu.edu.ua/?page_id=85
21.	Кафедра філософії, політології та культурології Таврійського НУ ім. В. Вернадського	1991	Сайт кафедри в розробці
22.	Кафедра політології і державного управління Ужгородського НУ	1990	http://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/fsusp-syspolit
23.	Кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна	1991	http://sociology-ua.net/index.php/ua/informatsiya-dlya-avtoriv/26-about-ua/kafedra-politologiji
24.	Кафедра політичних наук і права Південноукраїнського НПУ ім. К. Ушинського	1992	http://pdpu.edu.ua/kaf-polit-nauk-prava
26.	Кафедра політології МНУ ім. В.О. Сухомлинського	1990	http://history.mdu.edu.ua/?page_id=80
27.	Кафедра політології та соціології Кам'янець-Подільського НУ ім. І. Огієнка	2003	http://politsockaf.kpnu.edu.ua
28.	Кафедра політології Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Г. Сковороди	2010	https://confpol.webnode.com.ua
29.	Кафедра філософії і політології Хмельницького НУ	1991	http://www.khnu.km.ua/root/page.aspx?r=3&p=334
30.	Кафедра політології, соціології і культурології Харківського НПУ ім. Г. Сковороди	1991	http://hnpu.edu.ua/uk/division/kafedra-politologiyi-sociologiyi-i-kulturologiyi
31.	Кафедра філософії і політології Центрально-українського ДПУ ім. В. Винниченка	2004	http://www.kspu.kr.ua/ua/kafedra-filosofiyi-ta-politolohiyi/istoriia-kafedry
32.	Кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича	1998	http://www.politicalscience.chnu.edu.ua/index.php?page=ua
33.	Кафедра політичних наук ЧНУ ім. П. Могили	1997	https://chmnu.edu.ua/kafedra-politichnih-nauk/

Таблицю складено за: Офіційні веб-сайти ВНЗ України та кафедр; Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н.М., В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін. Львів: «Новий Світ–2000», 2014. С. 285–299.

На другому етапі відбулось своєрідне злиття кафедр й утворення на їх базі нових кафедр, компетенція яких передбачала підготовку фахівців-політологів. Так, наприклад, була створена кафедра філософії і політології Центрально-українського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. 1 квітня 2004 р., в результаті реорганізації та структурних перебудов їй було повернуто власну назву і включено до складу факультету історії та права [5]. На початку 2000-х рр. відбувається відкриття профільних кафедр політології в регіонах (у січні 2000 р. була створена кафедра

політології у складі історичного факультету Прикарпатського державного університету імені В. Стефаника, у 2001 р. – кафедра політології та національної безпеки національного університету «Острозька академія»).

На сучасному етапі відбувається процес відкриття нових кафедр у результаті реорганізації, а також поєднання політології з іншими спеціальностями. У 2013 р. кафедру політології Ужгородського національного університету перейменували в кафедру політології і державного управління. Вона забезпечує підготовку фахівців спеціальності «Політологія» за освітнім ступенем «Бакалавр», кваліфікація «Бакалавр політології» та освітнім ступенем «Магістр», кваліфікація «Магістр політології». Кафедра також забезпечує підготовку фахівців спеціальності «Публічне управління та адміністрування» за освітнім ступенем «Бакалавр», кваліфікація «Бакалавр державної служби». Кафедра також випускає фахівців за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування»: спеціалізації магістерських програм – «Державна служба» та «Електронне урядування» [6].

Щодо наукової діяльності кафедр, то, на думку І. А. Фокіна, «політична наука в вузах слабо розвивається, слабо диференціюється. Головним фактором цього, на наш погляд, є загальна проблема системи вищої освіти – вона йде за ринком праці, реактивно реагуючи на його вимоги. Як результат, відсутність стимулів до самостійних наукових пошуків і багаторічна експлуатація одних і тих же теорій, формальний виклад матеріалу, відсутність стимулів до наукового пошуку» [1, с. 263–264]. З цією точкою зору можна погодитись частково: якщо на першому організаційно-установчому етапі, коли змінювався зміст освіти кафедри переживали дефіцит кадрів, нестачу підручників, посібників і наукова діяльність кафедр політології була в стадії становлення, то на сучасному етапі можна констатувати появу наукових шкіл не тільки в столиці, але і в регіонах. Це, насамперед, такі наукові школи, як дніпровська, львівська, мариупольська, миколаївська, одеська, харківська, чернівецька¹, свідченням чого є поява та діяльність спеціалізованих вчених рад із політичних наук як основної ланки в системі атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації. З появою сучасних інформаційних технологій кожна кафедра отримала можливість створити свої офіційні веб-сайти та висвітлювати результати своєї науково-дослідної діяльності [7].

У таблиці 2 відображено географію спеціалізованих вчених рад із політичних наук та розподіл за спеціальностями. Найбільш чисельною є спеціальність 23.00.02 – *політичні інститути та процеси*, з котрої налічується 11 спеціалізованих вчених рад (2 ради в м. Одесі – кафедра політичних наук і права Південноукраїнського НПУ ім. К. Ушинського; кафедра політичних теорій ОЮА; 2 ради в м. Харкові – кафедра політології, соціології і культурології Харківського НПУ ім. Г. Сковороди; кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна; по 1 раді – кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара, м. Дніпро; кафедра політології та державного управління ДонНУ ім. В. Стуса, м. Вінниця; кафедра політичних наук КНУ ім. Т.Шевченка, м. Київ; кафедра політології ЛНУ ім. І.Я. Франка, м. Львів; кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, м. Маріуполь; кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці; кафедра політичних наук ЧНУ ім. П. Могили, м. Миколаїв). Зі спеціальності 23.00.01 – *теорія та історія політичної науки* налічується 6 спеціалізованих вчених рад (2 ради в м. Києві – кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка, м. Київ; кафедра політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова, м. Київ; по 1 раді – кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара, м. Дніпро; кафедра політології ЛНУ ім. І. Я. Франка, м. Львів;

¹ Ця тема потребує висвітлення у вигляді окремої статті.

кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна; кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича). Зі спеціальності 23.00.04 – *політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку* налічується 4 спеціалізованих вчених ради – це кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка, м. Київ; кафедра політичних теорій ОЮА м. Одеса; кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича; кафедра політичних наук ЧНУ ім. П. Могили, м. Миколаїв). Зі спеціальності 23.00.03 – *політична культура та ідеологія* налічується 3 спеціалізованих вчених ради (кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка, м. Київ; кафедра політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова, м. Київ; кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна, м. Харків). Нині вже створені наукові репозитарії для зберігання та оприлюднення результатів досліджень у вигляді авторефератів та дисертацій [8].

Отже, нині лідером за кількістю спеціалізованих вчених рад із політичних наук є Київ, де зосереджені провідні ВНЗ. Серед регіональних міст лідирують Харків, Одеса, Львів.

Таблиця 2

Мережа спеціалізованих вчених рад із політичних наук (станом на 1 січня 2018 р.)

№ п/п	Шифр СВР	Назва кафедри	Шифр спеціальності	Докторські	Кандидатські
1.	Д 41.053.06	Кафедра політичних наук і права Південноукраїнського НПУ ім. К. Ушинського	23.00.02	+	+
2.	Д 08.051.08	Кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара	23.00.01; 23.00.02	+	+
3.	К 11.051.13	Кафедра політології та державного управління ДонНУ ім. В. Стуса	23.00.02		+
4.	Д 26.001.29	Кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка	21.03.03; 23.00.04	+	+
	Д 26.001.41	Кафедра політичних наук КНУ ім. Т. Шевченка	23.00.01; 23.00.02	+	+
5.	Д 35.051.17	Кафедра політології ЛНУ ім. І.Я. Франка	23.00.01; 23.00.02	+	+
6.	К 12.093.02	Кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ	23.00.02		+
7.	Д 26.053.12	Кафедра політичних наук НПУ ім. М.П. Драгоманова	23.00.01; 23.00.03	+	+
8.	Д 41.086.02	Кафедра політичних теорій ОЮА	23.00.02; 23.00.04	+	+
9.	К 64.053.09	Кафедра політології, соціології і культурології Харківського НПУ ім. Г. Сковороди	23.00.02		+
10.	К 64.051.22	Кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна	23.00.01; 23.00.02; 23.00.03		+
11.	Д 76.051.03	Кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича	23.00.01; 23.00.02; 23.00.04	+	+
12.	К 38.053.01	Кафедра політичних наук ЧНУ ім. П. Могили	23.00.02; 23.00.04		+

Таблиця складена за: Мережа спеціалізованих вчених рад з політичних наук. Офіційний веб-сайт МОН. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/nauka/atestaciya-kadriv-vishoyi-kvalifikaciyi/merezha-specjalizovanih-vchenih-rad> (дата звернення: 12.01.2018); Офіційні веб-сайти ВНЗ.

В Україні існує розгалужена мережа ВНЗ, в яких функціонують кафедри політології, котрі поділяються на загально-вузівські та профільні. Найпершими в 90-х рр. ХХ ст. заявили про себе кафедри тих установ, де існували традиції класичної університетської освіти (КНУ ім. Т. Шевченка, НаУКМА, ЛНУ ім. І.Я. Франка, ХНУ ім. В.Н. Каразіна). З розвитком політології як навчальної дисципліни, потребою держави у політологах, популярністю у студентів регіональні ВНЗ також почали готувати політологів за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста (скасований Законом України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.), магістра. Серед кафедр регіональних ВНЗ високим рівнем підготовки фахівців вирізняються: кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара, кафедра політології та державного управління ДонНУ ім. В. Стуса, кафедра політології ЛНУ ім. І.Я. Франка, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики МДУ, кафедра політичних теорій ОЮА, кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна, кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича, кафедра політичних наук ЧНУ ім. П. Могили (м. Миколаїв). Вони мають потужний потенціал, наукові школи та зв'язки із зарубіжними ВНЗ та науковими центрами.

Список використаної літератури

1. Фокин И.А. Институциональная инфраструктура политической науки в современной Украине. Политическая наука. 2015. № 3: Социальные и политические функции академических и экспертных сообществ. М.: ИНИОН РАН, С. 252–266.
2. Рябов С.Г. Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку: Дослідження. К.: Навчально-методичний консорціум із удосконалення менеджменту освіти в Україні, 2005. 103 с.
3. Кармазіна М. Деякі особливості інституціоналізації політичної науки у вищих навчальних закладах України: становлення кафедр та розвиток досліджень в галузі політичних наук. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса; редкол.: чл.-кор. НАН України О. Рафальський (голова), д-р політ. наук М. Кармазіна, д-р іст. наук О. Майборода; автор передм. О. Рафальський; відп. ред. і упоряд. М. Кармазіна. К.: Парлам. вид-во, 2016. С. 404–411.
4. Олійник Є.Ю. Інституціоналізація, національна специфіка та перспективи розвитку політичної науки в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 19 с.
5. Історія кафедри. Офіційний веб-сайт Центрально-українського державного педагогічного університету імені В. Винниченка URL: <http://www.cuspu.edu.ua/ua/kafedra-filosofiyi-ta-politohiyi/istoriia-kafedry> (дата звернення: 23.02.2018).
6. Кафедра політології і державного управління. Офіційний веб-сайт Ужгородського національного університету URL: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/fsusp-syspolit> (дата звернення: 23.02.2018).
7. Токовенко О.С. Дніпропетровська школа політології. Офіційний веб-сайт Дніпровського національного університету ім. О. Гончара. URL: <http://kafpoldnu.dp.ua/naukovadiyalnist> (дата звернення: 23.02.2018).
8. Автореферати і дисертаційні роботи. Офіційний веб-сайт Науково-консультаційного центру Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL: http://scc.univ.kiev.ua/abstracts_db/ (дата звернення: 23.02.2018).

UNIVERSITY FACULTIES OF POLITICAL SCIENCE AS A CENTER FOR THE DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE IN UKRAINE

Oksana Fedorchuk

*National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
Faculty of Social Sciences and Social Technologies,
Department of Political Science
G. Skovorody St., 2, 04070, Kyiv, Ukraine*

The main organizational stages of the development of political science departments in higher educational institutions of Ukraine from the 90s of the twentieth century are revealed to the present. The work of profile departments is considered through the activities of specialized academic councils. Their geography and distribution by specialties are shown. Taking into account that with the development of information technologies, each department was given the opportunity to create its official web-sites and to publish the results of research activities, the issues of scientific communication, in particular, relations with foreign universities and research centers are now relevant.

Key words: higher education, departments of higher educational institutions, political science, scientific schools, specialized academic councils, Ukraine.

УДК 329.73

ПАТРІОТИЗМ У ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМАХ СТАЛИХ ДЕМОКРАТІЙ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Борис Філатов

*Опікунська рада Європейської асоціації українців
м. Дніпро, Україна*

Розглянуто значення політичного патріотизму для функціонування політичних систем сталої демократії, вивчено можливості забезпечення політичної стабільності в умовах широкомасштабної громадської дискусії та антагоністичних поглядів щодо розвитку країни. Визначено, що стала демократія в сучасних умовах є провідним орієнтиром для політичного розвитку для багатьох країн світу. Також вона є певним орієнтиром у демократичному транзиті і зразком у заходах політичної модернізації. Встановлюється роль політичного патріотизму до проблеми політичних перетворень. Доводиться, що патріотизм як частина загальносуспільного рамкового консенсусу може забезпечити стійкість та адаптивність демократії незважаючи на значні загрози.

Ключові слова: демократія сталого типу, політичний патріотизм, політичні інститути, громадянське суспільство, громадська думка, урядова політика.

Дослідники політичних систем у сучасному світі дедалі більше звертаються до проблеми якісних параметрів демократії та визначення етапів переходу до неї, тобто процесів демократизації. Наявність формальної або електоральної демократії в багатьох країнах світу не забезпечує їх сталого розвитку через роз'єднаність між соціальним середовищем і, власне, механізмами політичного управління й представництва. Великого значення набувають практики міжгрупових та навіть міжособистісних взаємодій, які забезпечують адекватне сприйняття функціонування інститутів влади у суспільстві. Коли інституційний розвиток країни (здатність політичних інститутів забезпечувати високу динаміку політичного розвитку, убезпечувати систему від екстремальних перевантажень) забезпечується на основі широкої підтримки громадянами дій еліт, це вимагає певних умов взаємодії публічності влади, відкритості процесів прийняття рішень. Одним із таких чинників широкого об'єднання є політичний патріотизм як система світоглядних настанов, які зумовлюють ставлення громадян до власне держави, її інститутів, політики урядів і міжнародного становища. Політичний патріотизм в інституційному вимірі потребує розгляду через пошук шляхів інтерналізації демократичних норм та практик поведінки у нових демократіях. Здатність громадян брати участь у нових формах політичних взаємодій має ґрунтуватися на їх позитивному сприйнятті дійсності та баченні можливостей реалізації власних прагнень та інтересів. У цьому плані велику роль відіграє консенсусна налаштованість політичних сил стосовно базових цінностей патріотизму, які ґрунтуються на етнічних, конфесійних чи ідеологічних засадах. Загалом проблема політичного патріотизму актуалізується через виклики внутрішньої єдності багатьох європейських держав та реакції на зміни у сучасному світі. Саме патріотизм як частина загальносуспільного рамкового консенсусу може забезпечити стійкість та адаптивність демократії, незважаючи на значні зовнішні загрози.

Досвід формування патріотичних засад політичного процесу в країнах сталої демократії набуває серйозного значення для сучасної України, яка шукає способи консолідації суспільства в умовах зовнішньої агресії та масштабних реформ в рамках європейської інтеграції.

Проблему вивчали вітчизняні фахівці Н. Грицяк [1], Ю. Дмитрієнко [2], Д. Кін [4], М. Лендвел [6], Б. Личко, С. Назаренко [7], Н. Костенко, А. Ручка [8], С. Рябов [11], В. Трипольський [12]. Однак інституалізація політичного патріотизму потребує подальшого вивчення через високу динаміку зміни доміантних інституційних форм розвитку сучасної демократії.

Метою статті є встановлення значення політичного патріотизму у контексті функціонування політичних систем сталої демократії. Завданням статті є визначення специфіки патріотизму як основи для масштабної політичної згоди в умовах демократії.

Стала (sustainable [13]) демократія у сучасних політологічних дослідженнях визначається як тривале існування демократичного ладу за умови реалізації глибинних внутрішніх параметрів демократизації. Зокрема, йдеться про рівень захисту прав людини, можливості самореалізації громадян, публічного представництва рішень влади тощо. На відміну від електоральних демократій або псевдодемократій, сталі демократії мають певний запас міцності щодо політичних криз, конфліктів, протиставлення певних точок зору тощо. У сталих демократіях політичний процес визначається динамізмом має місце конкуренція еліт й громадський контроль над рішеннями та діями влади на всіх рівнях. Політичний патріотизм у сталих демократіях виступає не лише формою самореалізації індивідів, але й як загальне тло для ціннісних уподобань членів суспільства та їх виразу на політичному рівні. Світський патріотизм своїм корінням сягає у часи революційних перетворень в Європі кінця XVIII – початку XIX ст.

Ознакою сталого демократичного суспільства є можливість співіснування політичних і громадських груп з різними уподобаннями [14]. Роль патріотизму у таких умовах полягає у зближенні віддалених політичних підходів та сценаріїв розвитку країни, які просувають різноманітні сторони учасники політичного процесу. Патріотизм є підґрунтям для рамкової угоди та співпраці навіть у розділених суспільствах, які мають різноманітний етнічний і культурний склад. Зокрема, сучасні Нідерланди представляють собою консоціальну політію, яка має пропорційне представництво різних етноконфесійних груп, які перебувають у нестійкому балансі. Сучасна Бельгія є прикладом перманентної урядової кризи через нестійкий баланс між представниками фламандської та валонської громад. Водночас це не ставить під сумнів загальний демократичний лад та способи підтримки відповідного політичного режиму. Крім того, трансформаційні держави ще мають опрацьовувати підходи до забезпечення політичної консоціальності та толерантності. С. Мотрен стверджує, що суспільствам, які є внутрішньо поділені, буде важко налаштуватися на демократичний лад. Коли кожна з ворогуючих сторін не використовуватиме виключно демократичні правила і процедури для боротьби одне з одним, стабілізувати ситуацію зможе швидше авторитарний керманіч доступними йому засобами примусу [9].

Стала демократія в сучасних умовах є провідним орієнтиром для політичного розвитку для багатьох країн світу. Також вона є певним орієнтиром у демократичному транзиті і зразком у заходах політичної модернізації. Водночас модернізація «згори» передбачає певний поштовх і прискорення реформ, волонтаристську зміну інститутів, що може неадекватно сприйматися у суспільстві. Тому патріотизм має відігравати роль амортизатора суспільних настроїв, які будуть відповідати на дії правлячих груп довірою і підтримкою. В умовах сталої демократії всі перетворення здійснюються на основі вільної і прозорої дискусії, що виключає забезпечення політичних переваг одних політичних інститутів і лідерів коштом інших. С. Мотрен вважає: «Суспільний поступ, як і розвиток демократії, залежить від унікального співвідношення чинників, що складається на певний момент в конкретній країні або у регіоні. Проявитися і стати вирішальними для забезпечення успіху

можуть історичний досвід, культура, передусім, політична, досягнутий рівень економічного, науково-технічного потенціалу, політична орієнтація і воля еліти, а також наявне коло питань порядку денного. Одні чинники стимулюють інші» [9].

Значних зусиль сучасні політологи докладають для встановлення механізмів зміцнення політичних демократичних практик. У більшості підходів центральне місце посідає громадянське суспільство, яке не здійснює владу безпосередньо. Проте шляхом висунення власних вимог, здійснення контролю, поширення інформації воно забезпечує легітимність функціонування управлінських і представницьких інститутів. Громадянське суспільство за умов сталої демократії – це мережа зворотного зв'язку, яка корегує дії влади. Політичний патріотизм у таких умовах – не просто одна з ідейних структур, але й чинник підвищення політичної участі громадян, їх самоідентифікації та оцінки перетворень, не лише з точки зору інтересів громадян, але й держави загалом. Л. Новоскольцева вважає: «Поняття «демократія» виступає корелятом поняття «громадянське суспільство», коли громадянське суспільство ототожнюється з поняттям «демократичне суспільство» [10].

Наявність функціонального і дієвого громадянського суспільства є одним із базових критеріїв формування сталої демократії. Йдеться не про кількісні показники громадських організацій чи кількість об'єднаних у них громадян, йдеться про своєрідну культуру взаємодій між громадянами, іншими групами та державами, які закріплюють сталість в їх відносинах, взаємоповагу та спільне вирішення проблемних питань. Політичний патріотизм у цій ситуації є чинником висунення громадських ініціатив, захисту власної державності та відстоювання певних інтересів. Згідно з Л. Новоскольцевою, поняття «громадянське суспільство» звужується до «позначення сфери соціальних структур, які діють усередині демократичного суспільства. Громадянське суспільство перестає бути феноменом, який виявляється в ще недемократичних, перехідних суспільствах, а отже, перестає виражати динамічний процес комунікації між державою і громадянином» [10].

Політичний патріотизм у сучасних сталих демократіях виконує не лише функцію самовиразу громадян, але й певної парадигми інформаційного і комунікаційного упорядкування положень і підходів політичного управління. Патріотичні уявлення та ідентичність можуть бути чинником збереження демократичної ідентичності в умовах, коли політичні суб'єкти схильні до застосування технологій політичного маніпулювання. Л. Новоскольцева вважає: «Сучасні соціальні технології дають змогу громадянину не тільки прямо не брати участі у політичному управлінні, «насолоджуючись свободою від політики» за допомогою представницької демократії, але і диктувати, «що потрібно думати», при допомозі ЗМІ (засобів масової інформації), не дозволяючи формуванню особистої думки. Для цієї моделі характерні розвинуті технології маніпулювання волею виборця, але не на основі «релігійного або суспільного почуття обов'язку», як в ідентитарній демократії, а на основі утилітарних прагнень» [10].

Можливість громадян брати активну участь у прийнятті політичних рішень є одним із провідних якісних параметрів функціонування сучасної демократії. Проактивна позиція громадян визначається не лише на основі їх власних прагнень щодо відстоювання певних уподобань, але й на основі можливостей доступу до демократичних процедур та участі в них. Сталість демократії проявляється не лише в її тривалому існуванні, але, передусім, в її адаптованості до подальшого розвитку. Національні конфігурації демократичної політичної участі визначають стан та перспективи структури політичного представництва. Дотримання місцевих та регіональних політичних традицій також є певним виразом патріотизму як розгляду тих чи інших практик більш раціональними чи придатними для політичного управління й представництва, ніж інші. Загалом це впливає на формування специфічної

національної моделі демократії в кожній країні та забезпечує перспективи її стабілізації. Ю. Древаль вважає: «З часів становлення сучасної держави і до недавніх часів дискусії на тему участі громадськості в державних справах загалом проводилися в руслі зіставлення прямої та представницької демократії. Проте поряд з такими дискусіями час від часу ставиться й питання щодо постійної участі громадян у державотворчих процесах та щодо надання «демократії» більшо міри операційної значущості» [3, с. 203].

На відміну від країн сталої демократії, трансформаційні країни стають прикладом, коли, незважаючи на наявність політичного плюралізму, альтернативних виборів, періодичної зміни влади, державний апарат зберігає певну інерцію авторитарних практик управління та здійснення контролю над суспільством. У цій ситуації політичний патріотизм може бути основою для самоорганізації та саморегуляції процесів громадської та політичної участі, формування стійких практик дієвого громадянського суспільства тощо. Отже, в умовах сталої демократії політичний патріотизм є додатковим чинником дерегуляції та деавторизації суспільних процесів. Ю. Древаль вважає: «Актуалізація проблеми повсякденної участі громадян у державних справах значною мірою спричинена суперечностями та недоліками, властивими сучасному політичному представництву. Деякі з таких недоліків пояснюються суто об'єктивними обставинами, а саме: неможливістю представлення в загальнонародних представницьких органах усієї множини більш-менш значущих політизованих настроїв, значним дистанціюванням парламентаріїв від власних виборців тощо. До них додаються й суто суб'єктивні чинники, які першочергово залежать від поведінкових особливостей «політичного класу»: бюрократизації з усіма властивими їй негативними наслідками, елітаризму, своєрідній кастовості, зверхності у спілкуванні з громадянами тощо» [3, с. 205].

Дедалі більше яскравою ознакою сталої демократії стає поєднання демократичного політичного управління з боку інститутів урядування та засад публічної політики, передусім, на основі консультацій з громадськістю. Політичний патріотизм у цьому контексті є основою для самодостатньої й мотивованої участі громадян у процесах управління, консультацій і контролю. У цій ситуації громадяни, передусім, відстоюють інтереси своєї громади, регіону або держави загалом, що сприяє якнайшвидшому просуванню інформації до управлінських та аналітичних центрів.

Крім взаємодії громадськості й влади в умовах сталої демократії, важливою підвалиною легітимності політичного режиму стає громадянський мир та співпраця між основними етнічними групами. Доктрина мультикультуралізму, яка поширена в сучасному ЄС, лише частково відповідає на питання специфіки взаємодії різних соціокультурних та цивілізаційних груп. Поява нових патріотичних політичних рухів у сучасному ЄС свідчить, що основою для їх розгортання становлять не лише старі правоконсервативні політичні сили або радикальні маргінальні політичні групи. Базовою основою підтримання самоідентифікації корінного населення багатьох країн ЄС, становить патріотизм, який має міжкласову та позаідеологічну основу. Це патріотизм, який ґрунтується на соціальних та територіальних зв'язках. Тому можна прогнозувати, що еволюція сучасного патріотизму в сучасній Європі й світі буде однією з рушійних сил перетворення етнокультурної мапи сучасного світу. Р. Коршук стверджує: «Етнокультурна нейтральність є центральною характеристикою громадянських націй. Один із визначальних принципів ліберальної демократії – «етнічне походження є особистою справою та особистим вибором громадянина і офіційно ніяк не враховується» – виступає наріжним каменем формування політичної нації. Наголошується на існуванні певних загальних демократичних цінностей, які підтримуються більшістю населення незалежно від етнічної приналежності» [5, с. 34].

Етнонаціоналізм у сучасному світі набуває поширення і популярності через актуалізацію проблем міграції через збільшення конфліктного потенціалу у відносинах між окремими державами, через зростання конкуренції на зовнішньоекономічних ринках. Водночас внутрішня консолідація поліетнічних держав є можливою у разі, якщо населення поділяє спільні цінності та зберігає довіру до демократичної держави. Тому навіть за умови мультикультуралізму та етнічної дисперсності сталі демократії зберігають свою адаптивність до викликів етнічного різноманіття на основі саме ціннісної та інституційної структури світського патріотизму. На цій основі політичний патріотизм виступає зв'язковою ланкою в середині етнокультурної структури країн сталої демократії. Р. Коршук вважає, що «практика втілення ідей ліберальної демократії щодо етнічних спільнот доводить, що ця форма – все ж таки правління більшості. Представники етнічних меншин постають перед вибором – або інтегруватися до більшості, або йти шляхом етнічної ізоляції» [5, с. 35].

Ліберальний підхід до вирішення національного питання у сталих демократіях походить із пріоритету прав людини і захисту прав національних меншин. Водночас значення політичного патріотизму не вичерпується суто етнічними інтерпретаціями. Апеляція до етнічних та консервативних цінностей і є властивістю багатьох клерикальних та багатьох християнсько-демократичних політичних сил. Ними можуть спекулятивно поширюватися риторичні послання про виключність окремих етносів, або національних груп. Водночас ці заклики не отримують значної підтримки в умовах глобалізації та універсалізації загальнолюдських цінностей.

Звідси виникає розуміння, що політичний патріотизм може бути доктринально-інституційною структурою, яка виправдовує громадянські цінності й демократичні політичні практики. Вона буде визначати дотримання цінностей народовладдя, справедливого й раціонального врядування, які є чинниками легітимзації демократій у мінливому світі. Населення схвалює й підтримує розвиток своїх країн через можливість повноправного існування та забезпечення своїх інтересів, незалежно від їх конфесійної чи етнічної належності.

Таким чином, значення політичного патріотизму у системі сталої демократії розкривається як в інституалізації форм демократичної політичної участі, захисту прав і свобод громадян, представництві соціальних і демографічних груп. Також важливою є роль політичного патріотизму у балансуванні вимог різних громадських груп та формування позитивної громадської думки щодо держави загалом. Політичний патріотизм дедалі більше трансформується з ідеологічного та ціннісного конструкту на символічне середовище локальної міжіндивідуальної та міжгрупової співпраці. Загалом політичний патріотизм знаходить себе на всіх ланках сталої демократії, від інститутів макроуправління й діяльності політичних еліт, до мікрорівня, на якому громадяни розпочинають свою політичну соціалізацію та інтеграцію до політичного порядку денного демократичної політичної системи.

Таким чином, інституційні засади політичного патріотизму полягають у формах та моделях поведінки окремих громадян, груп та цілих політичних інститутів у ситуаціях політичного вибору. На макрорівні – це вибір еліт стосовно стратегічного курсу країни та засобів його досягнення, на мезо- і мікрорівнях політики політичний патріотизм виступає засобом консолідації та єдності стосовно цінностей, які полягають всі політичні сили незалежно від їх ідеологічної ангажованості або прагматичних міркувань, зміни свого політичного статусу чи набуття переваг у конкурентній боротьбі. Політичний патріотизм у сталих демократіях – це спільна позиція учасників радикальних і масштабних політичних дебатів. Як свідчать приклади країн сучасного ЄС, незважаючи на значні розбіжності та відстоювання інтересів протилежних соціальних груп, політичні сили не виступають чинниками розхитування та знищення національної державності, не піддають сумніву базові погляди

стосовно майбутнього своєї держави, її територіальної цілісності та належності до певних регіональних об'єднань. Політичний патріотизм набуває значення додаткового стабілізуючого чинника, який дає змогу підтримувати політичний статус-кво та загальноприйняті правила гри навіть для тих лідерів і політичних акторів, які не мають виразного зв'язку із консервативними чи правими політичними силами. Перспективами подальшого розвитку проблеми, порушеної у цій статті, є встановлення переконливого потенціалу політичного патріотизму у дискусіях у країнах сучасного світу.

Список використаної літератури

1. Грицяк Н.В. Електронна демократія: простір довіри та політичної взаємодії. Аналітика і влада. 2012. № 6. С. 193–197. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/avlad_2012_6_32.
2. Дмитрієнко Ю.М. Демократія: політичні та правові ознаки в аспекті правової свідомості. Право і безпека. 2003. № 2, № 3. С. 19–23.
3. Древаль Ю.Д. Демократія участі та політичне представництво. Актуальні проблеми державного управління. 2012. № 2. С. 203–209. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ardy_2012_2_30.
4. Кін Д. Мас-медіа і демократія / Д. Кін; ред.: О. Гриценко; Пер.: Н. Гончаренко. К.: К.І.С., 1999. 134 с.
5. Коршук Р.М. Ліберальна та етнічна демократія: порівняльний аналіз. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2013. Вип. 1. С. 34–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2013_1_10.
6. Лендьял М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород: Мистец. лінія, 2011. 687 с.
7. Личко Б.Т. Демократія в контексті еволюції суспільства / Б.Т. Личко, С.І. Назаренко. Х., 2000. 100 с.
8. Медіа. Демократія. Культура: монографія / ред.: Н. Костенко, А. Ручка; Нац. акад. наук України, Ін-т соціол. К., 2008. 356 с.
9. Мотрен С.М. Демократія: досвід і погляд в майбутнє. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_2_4.
10. Новоскольцева Л.О. Демократія в громадянському суспільстві: аналіз моделі інститутів держави. Політологічні записки. 2013. № 7. Режим доступу URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_11.
11. Рябов С. Бікамералізм без федералізму. Людина і політика. 2001. № 1. С. 32–43.
12. Трипольський В.О. Демократія і влада. К.: Парлам. вид-во, 1999. 174 с.
13. Przeworski A. Sustainable Democracy. Chicago: University of Chicago, 1995. 156 p.
14. Sustainable Democracy. Policy for Government by the People in the 2000s. Report of the Government Commission on Swedish Democracy. URL: <https://ilrs.org/budapest/democracy.pdf>.

**PATRIOTISM IN POLITICAL SYSTEMS OF SUSTAINABLE DEMOCRACIES:
FUNCTIONAL DIMENSION****Boris Filatov***Board of Trustees of the European Association of Ukrainians
Dnipro, Ukraine*

The importance of political patriotism in functioning of political systems of sustainable democracy countries is considered. The possibilities of providing political stability in conditions of wide-scale public discussion and antagonistic views on the development of the country are examined. It is determined that sustainable democracy in modern conditions represents the development guide for political development for many countries of the world. Also, it is the guide for political modernization in democratic transit terms. The role of political patriotism as to the problem of political transformation process is established. It is argued that patriotism formed the base for the consensus and could ensure the sustainability and adaptability of democracy despite significant threats.

Key words: democracy of sustainable type, political patriotism, political institutions, civil society, public opinion, government policy.

УДК 329.14+329.15

ЛІВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та проаналізовано вихідні етапи ідеологічного та організаційного становлення лівих партій. Встановлено, що наприкінці XIX століття марксизм був представлений трьома конкуруючими між собою ідейними течіями, які дали поштовх і визначали подальші траєкторії ідеологічного та інституційно-організаційного розвитку лівих партій: ліві соціал-демократи (революційні марксистки), праві соціал-демократи (соціал-реформісти) та «марксистський центр».

Ключові слова: ліві політичні партії, робітничий рух, ідеологія, партійна організація, марксизм, реформізм.

Розпад СРСР і крах системи «реального соціалізму» в країнах Центральної та Східної Європи значною мірою дискредитували соціалістичні ідеї та, як наслідок, зумовили глобальну кризу всього лівого руху. На цьому тлі традиційні ліві політичні партії – комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні – опинились перед необхідністю дати адекватні відповіді на виклики кризового етапу своєї еволюції: здійснити таку ідеологічну та організаційну модернізацію, яка б дала їм змогу ефективно функціонувати за нових суспільно-політичних та соціально-економічних умов. Для цього вони обрали різні стратегії адаптації до нового соціального та політичного середовища, що, своєю чергою, визначило відмінні напрями їх ідеологічного та організаційного розвитку.

У центрі уваги кожної адаптаційної стратегії перебувають два основні елементи – ідеологія та організаційна структура партії. Тобто, йдеться, по суті, про ступінь зміни/збереження ідеологічних засад діяльності партії та принципів її структурної організації. Тож, необхідність здійснення теоретично послідовного та емпірично адекватного дослідження специфіки актуального стану ідейно-інституційної еволюції лівих партій, зокрема на пострадянському просторі, ставить перед нами завдання означення її відправних точок. Відтак, метою нашого дослідження є визначення та осмислення вихідних етапів ідеологічного та організаційного становлення лівих партій.

Промислова революція, що у першій половині XIX століття набула стрімкого та всеохоплюючого характеру, спровокувала кардинальні зміни у соціальній та політичній сферах більшості країн Західної Європи. Індустріалізація та розвиток капіталістичної системи господарювання зумовили інтенсивне зростання кількості найманих робітників та активну урбанізацію, що, своєю чергою, призвело до значного економічного розширення суспільства та загострення соціальних проблем: робітники були змушені погоджуватись на будь-які умови праці та існування у місті. Ця ситуація спричинила різке зростання соціального невдоволення серед робітників та, як наслідок, виникнення робітничого руху за поліпшення умов праці та життя. Такий стан широкого суспільного невдоволення, почуття «соціального сорому» за злидні трудящих, прагнення зменшити політичну нестабільність змушували, за словами І. Чикалової, прогресивно мислячих інтелектуалів, а за ними й по-

літиків виступати на підтримку робітників [12, с. 504]. Знаковими фігурами серед такого роду інтелектуалів у цей період стали німецькі філософи К. Маркс та Ф. Енгельс, ідеї яких значною мірою заклали основу ідеологічного та організаційного розвитку соціалістичних і комуністичних партій.

Так, зокрема, у «Економічно-філософських рукописах» (1844) К. Маркс, критикуючи капіталізм за те, що він перетворює робітника на товар, прирікає на зубожіння та опускання на рівень машини, вперше звернувся та розвинув одну із центральних ідей свого підходу – проблему відчуження як об'єктивного відокремлення суб'єкта від процесу та результатів його діяльності, у результаті чого вони перетворюються на автономну силу, що протистоїть та панує над суб'єктом. Результатом відчуження за капіталізму є те, що для людини (робітника) чужими стають: її діяльність (праця), результати діяльності (продукти праці), її власна природа (людина стає чужою сама для себе), людська сутність та інша людина. Отже, для того, аби змінити цю ситуацію та «зняти» відчуження необхідно ліквідувати приватну власність. За твердженням К. Маркса, звільнення суспільства від приватної власності виливається у політичну емансипацію робітників, яка, по суті, є загальнолюдською емансипацією [9, с. 523–528, с. 570]. Проблема ліквідації приватної власності – одна з основних ідей спільної праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест комуністичної партії» (1848) [8]. Тут необхідно зауважити, що «Маніфест» був написаний за дорученням таємної ліворадикальної організації, яка стала попередницею соціалістичних та комуністичних партій – «Союзу комуністів».

У вказаних працях німецькі філософи, намагаючись осмислити суть тих соціально-економічних та суспільно-політичних відносин, які склалися на середину XIX століття у більшості країн Західної Європи унаслідок промислової революції, прагнули створити теоретично обґрунтовану та послідовну пояснювальну схему («науковий соціалізм»). У її рамках капіталістична система поставала логічним наслідком розгортання історичного процесу, рух якого детермінований матеріальними відносинами виробництва, і так само логічним подавалось її повалення пролетаріатом, що мав усвідомити себе як революційний клас. Саме матеріально та духовно спустошений, поневолений (експлуатований) капіталістичною системою робітник є центральним елементом сконструйованої німецькими філософами картини світу. Його емансипація, яка тотожна емансипації всього людства, повернення людини до самої себе, до свого людського ества та до іншої людини, суть самого комунізму як позитивної ліквідації приватної власності та знищення капіталізму. Основним засобом такого звільнення є комуністична дія – пролетарська революція та встановлення диктатури пролетаріату. До такої дії К. Маркс закликає у «Тезах про Фейєрбаха» (1845), проголошуючи, що «філософи лише у різний спосіб пояснювали світ, але справа полягає у тому, щоб змінити його» [6, с. 4], а також разом із Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології» (1845-1846), наголошуючи, що «комунізм не стан, який має бути встановлений, не ідеал, з яким має узгоджуватись дійсність...», а «...дійсний рух, який знищує теперішній стан» [7, с. 34].

І саме у цьому розрізі, в аспекті інтерпретації комунізму як дії, концепція К. Маркса та Ф. Енгельса перестає бути просто «наукою», просто спогляданням та поясненням – вона перетворюється на алгоритм практичної революційної діяльності робітничого руху зі знищення старого та побудови нового світу. Ідеї їхньої концепції перестають бути просто ідеями, теоретичними конструкціями, а стають основними елементами цього алгоритму, стимулами та настановами до дії, до зміни теперішнього та творення майбутнього. Така активізація ідей перетворює їх на «соціальний важіль», вони починають значити та трансформуються у ідеологію. Тож, ми погоджусь із твердженням В. Денисенка, що енергетичною силою дій робітничого класу, комуністичної революції, процесу побудови комунізму є ідеологія: в ній ідея постає у вигляді нової субстанції як жива істота зі своїми зумовленими

формами існування, які самі собою можуть бути об'єктом наукового дослідження. Причому, за його словами, це вже не утопічні фантазії, а ірраціональний комплекс ідей, що стає матеріальною силою, здатною «перевернути світ», силою, що має конкретне життя з реаль-но визначеними функціями у загальному процесі соціально-політичного буття [3, с. 236].

Саме з 1848 року лівий рух перестав орієнтуватись на концепції К.-А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена та почав організовуватись навколо марксистських ідей. Отже, заклики К. Маркса та Ф. Енгельса до дії знайшли своє відображення в інституціоналізації робітничого руху, творенні профспілок та перших робітничих партій. Так, у 1864 році у Лондоні була створена перша масова міжнародна організація робітничого класу – Міжнародне товариство робітників (Перший Інтернаціонал). Одними із її провідних лідерів та ідейних натхненників стали К. Маркс та Ф. Енгельс. Саме К. Маркс є автором двох основних документів товариства – «Установчого Маніфесту» та «Тимчасового статуту», у яких виклав його основоположні ідеї, завдання та принципи побудови організаційної структури. Він наголошував, що здобуття політичної влади є обов'язком робітничого класу. Першочерговими завданнями на цьому шляху К. Маркс визначив створення робітничої партії, а також формування союзу між робітниками різних країн [10, с. 10].

Працюючи над практичною реалізацією гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та консолідацією лівого руху Європи, К. Маркс намагався об'єднати у межах товариства всі тогочасні найважливіші соціалістичні течії. Відтак характерною особливістю Інтернаціоналу стало те, що до нього увійшли представники різних напрямів соціалізму, зокрема, марксисты, прудоністи (прихильники ідей П.-Ж. Прудона), лассальянці (прихильники ідей Ф. Лассалья), бланкісти (прихильники ідей Л. О. Бланкі), тред-юніоністи, бакуністи (прихильники ідей М. Бакуніна). Такий концептуальний плюралізм створював потужний потенціал та широку перспективу для ідейного синтезу в рамках соціалістичного руху. Натомість, на практиці це вилилось у внутрішнє протистояння: між прудоністами та тред-юніоністами, між марксистами та прудоністами, між тред-юніоністами та марксистами. Однак основна ідейно-політична напруга виникла між марксистами та бакуністами.

Зокрема, бакуністи виступали проти марксистського проекту перебудови суспільства, у якому головна роль була відведена централізованій державі та диктатурі пролетаріату. На їхню думку, його реалізація призведе не до звільнення людини, не до знищення соціального розшарування як такого та відмирання держави, а до утворення нового класового суспільства на чолі з новим привілейованим класом, який монополізує у своїх руках усю державну владу. На цій підставі вони звинувачували марксистів у авторитарності і на противагу їм відстоювали ідею необхідності здійснення «радикальної та всесвітньої, одночасно філософської, політичної, економічної та соціальної революції»: вона призведе до звільнення людства внаслідок ліквідації приватної власності та держави, на зміну якій прийде всесвітня федерація вільних робітничих товариств [1, с. 483–485].

Принципові розходження між марксистами та бакуністами в питаннях держави та самоуправління спричинили поділ Першого Інтернаціоналу на два крила – авторитарне (централісти) та антиавторитарне (федералісти). Вказані ідеологічні розбіжності зумовили також розходження між ними в аспекті визначення та реалізації засад організаційної побудови товариства. Так, на початку К. Маркс виступав за федералістську структуру, що і знайшло відображення у написаному ним «Статуті». Однак згодом він розпочав цілеспрямовану роботу над створенням централізованої структури: марксисты прагнули встановити свою ідеологічну монополію в товаристві та перетворити його на централізовану політичну організацію соціалістів.

Прихильники М. Бакуніна однозначно розцінили такі наміри як спробу узурпації влади марксистами з тим, аби нав'язати свої ідеологічні орієнтири і «перетворити Інтернаціонал,

вільну федерацію автономних секцій, на ієрархічну та авторитарну організацію дисциплінованих секцій...» [11, с. 29]. Причому противники марксистів ставили питання, чи можливо, щоб з авторитарної організації вийшло суспільство, засноване на рівності та свободі? На їхню думку, ні. Вони наголошували, що Інтернаціонал, «зародиш майбутнього людського суспільства», має бути вірним відображенням принципів свободи та федерації [11, с. 39].

Зasadничі ідеологічні розбіжності між централістами та федералістами у поглядах як на принципи побудови майбутнього суспільства, так і на характер організації Міжнародного товариства робітників призвели до розколу Першого Інтернаціоналу у вересні 1872 року на конгресі у Гаазі. Як наслідок, бакуністи утворили антиавторитарний Інтернаціонал (Інтернаціонал федералістів), який об'єднав опонентів марксистів (так, зокрема, його підтримали лассальянці, які на той момент користувались у Німеччині більшою популярністю, ніж марксистів [13, с. 342]). Розкол Інтернаціоналу намітив також основну тенденцію ідеологічної еволюції лівих сил у 70-90-ті роки XIX століття, суть якої полягала в ідейному протистоянні між марксистами, анархістами (крайньо ліва течія лівого руху) та реформістами (крайньо права течія). Причому саме останні набували все більшої популярності та політичної значущості у країнах Західної Європи, що перетворило їх на основних ідеологічних конкурентів ортодоксальних марксистів.

Тут необхідно зазначити, що реформізм як особлива течія у межах лівого руху почав оформлюватись ще у першій половині – середині XIX століття та був пов'язаний з ідеями П.-Ж. Прудона, Л. Блана та Ф. Лассаля: відмова від радикальних (насильницьких) методів боротьби з капіталізмом; реформи як єдиний засіб поступової зміни капіталістичної системи та побудови соціалізму; можливість (навіть доцільність) мирного співіснування та співробітництва між робітничим класом і підприємцями (у Ф. Лассаля – союз із монархією проти буржуазії); можливість (доцільність) у рамках такого компромісу входження соціалістів до складу урядових структур буржуазної політичної системи. Показовим тут, на нашу думку, є розуміння П.-Ж. Прудоном революції, яку він розглядає не як насильство, а як рух за якісні зміни в житті суспільства. Це – постійний процес накопичення принципово важливих змін, що розчиняє соціальні революції в історичній еволюції. Відтак філософ пропонує поняття «перманентна революція» – постійна боротьба за справедливість та автономію, безперервне ненасильницьке просування до цих ідеалів [13, с. 158].

Еволюція та поширення вказаних ідей у другій половині XIX століття призвели до утвердження реформізму як окремої значимої течії в рамках соціалізму та утворення у його межах низки ідейно-теоретичних напрямів. Серед них, на нашу думку, необхідно виділити: «катедер-соціалізм», посибілізм та соціалізм Фабіанського товариства. Реформізм став, по суті, виявом ідейного зміщення частини лівого руху вправо та часткового синтезу лівих і правих ідеологічних установок. На цій підставі марксистів звинувачували реформістів у правому опортунізмі та зраді інтересів пролетаріату.

Тобто, іншими словами, будь-який плюралізм думок у межах лівого руху та окремих соціалістичних партій розглядався ними як відступництво, а формування на базі цього плюралізму різноманітних течій та фракцій – як сектантство. Натомість, згідно з підходом марксистів вести робітничий клас до перемоги комунізму має централізована та ідеологічно дисциплінована партія. Зазнавши поразки з реалізації цієї ідеї на базі Першого Інтернаціоналу, К. Маркс та Ф. Енгельс прагнули здійснити її, впливаючи на процеси творення національних робітничих партій в окремих європейських країнах, тобто борючись за гегемонію ідеології «наукового соціалізму» та перетворення її на офіційну доктрину всіх соціалістичних партій Європи.

Саме така стратегія лежала в основі практичної політичної діяльності Ф. Енгельса після смерті К. Маркса, зокрема визначала характер його участі у процесі створення у 1889 році

Другого Інтернаціоналу. Однак він так і не став об'єднанням ідеологічних однодумців: до 1896 року тривало протистояння між марксистами та анархістами. Після 1896 року, коли четвертий конгрес у Лондоні остаточно закріпив розрив між ними (анархісти були недопущені до участі у його роботі), виникла нова лінія розколу, тепер уже у межах самого марксизму – між ортодоксальними (революційними) марксистами та новими реформістами (ревізіоністами), які виступали за перегляд основоположних принципів марксизму.

Основні дебати між ними почалися з того, коли, як зауважує Ч. Пост, Е. Бернштейн кинув виклик пророцтвам капіталістичної стагнації та занепаду, запропонувавши свій теоретичний підхід стосовно щоденної практичної політичної діяльності профспілкових та партійних функціонерів та схваливши при цьому дії тих соціал-демократів, які підтримали вхід у 1899 році французького соціаліста А. Мільєрана¹ до складу буржуазного уряду на посаді міністра торгівлі та праці [14, с. 177–178]. Йдеться про те, що Е. Бернштейн, один із лідерів Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), будучи прихильником ідей Ф. Лассаля та фабіанської концепції соціалізму, ініціював так звану «ревізію» (критичне переосмислення) засадничих принципів марксизму. Так, наприкінці 90-х років XIX століття у теоретичному журналі Другого Інтернаціоналу «*Die Neue Zeit*» («Новий час») у серії «Проблеми соціалізму» почали з'являтися його статті, у яких він ставив під сумнів класичні марксистські уявлення щодо способів переходу до соціалістичного суспільства.

У 1898 році на штутгартському з'їзді партії голова СДПН А. Бебель за відсутності Е. Бернштейна зачитав його лист, у якому він наголошував, що «Маніфест комуністичної партії» не міг передбачити тих форм економічного розвитку, яких він набув на кінець XIX століття. Причому Е. Бернштейн зауважував, що розвиток капіталізму, його економічне та політичне реформування призводить до збільшення кількості заможних людей, розвитку середнього класу та поліпшення соціально-економічного і політичного становища робітничого класу. Зазначені тенденції, за його словами, скасовують необхідність «політичної катастрофи», яку пропагував марксизм з його вимогами завоювання політичної влади та експропріації приватної власності. Пояснюючи свою позицію на шпальтах партійної газети «*Vorwärts*» («Вперед»), Е. Бернштейн стверджував, що залишається марксистом, а його підхід не відходить від загальної лінії розвитку соціал-демократії. Він підкреслював, що класова боротьба не зникла, а лише набула інших форм – реформ та парламентської діяльності, вкотре наголошуючи, що «соціальних рух – шлях, сповнений надій, а не теорія катастроф» [2, с. 46–47].

Треба також згадати, що відданий ліберально-демократичним ідеалам Е. Бернштейн, закликаючи до розвитку та зміцнення демократичних інститутів, виступав проти організаційної розбудови соціалістичних (робітничих) партій на авторитарних засадах суворої централізованості, ієрархізованості та ідеологічного монізму. Він виходив з того, що діяльність цих партій має базуватись на демократичних принципах, а це означало дотримання достатньо високого рівня внутрішньопартійної демократії та визнання можливості (доцільності) співпраці партій з інститутами капіталістичної держави заради здійснення реформ в інтересах робітничого класу.

Ревізіонізм Е. Бернштейна та його прихильників, як ми уже зазначали, зумовив розкол європейської соціал-демократії на два основні крила, які визначили подальші траєкторії ідейно-інституційної еволюції лівих політичних сил, – революційний марксизм (ліве крило) та соціал-реформізм (праве крило). Причому проти бернштейніанства виступили

¹ А. Мільєран став першим соціалістом у Європі, який отримав міністерський портфель у буржуазному уряді. Саме за його ім'ям політику співпраці соціалістів з буржуазією у рамках політичних інститутів капіталістичної системи стали називати «мільєранізм». Інші назви – «міністеріалізм», «міністерський соціалізм». Показово, що В. Ленін назвав цей вчинок «практичним бернштейніанством» [5, с. 8].

найвизначніші теоретики та діячі європейської соціал-демократії. Зокрема, А. Бебель писав Е. Бернштейну, посилаючись на К. Каутського: «Карл мав цілковиту рацію, коли сказав у Штутгарті, що у разі якщо нові погляди, які містяться у твоїй заяві, є слухними, то ми повинні перестати бути соціал-демократами» [13, с. 424].

Одним із послідовних критиків бернштейніанства з позицій ортодоксального марксизму став однопартієць Е. Бернштейна та його близький друг К. Каутський [4, с. 5–6]. Однак особливу увагу тут варто звернути на те, що, попри свою приналежність до ортодоксального марксизму, він все більше і більше пов'язував «завоювання влади» та «перетворення держави» не з революційними методами, а з розвитком демократії та легальними, мирними засобами боротьби робітничого класу в форматі участі у парламентських виборах. Таке специфічне дистанціювання німецького мислителя як від лівих (радикально-революційних), так і від правих соціал-демократів (ревізійністів) дає підстави позиціонувати К. Каутського як головного ідеолога та лідера центрризму в європейському соціалістичному русі.

Тож, саме реформізм (ревізійнізм) став одним із перших випадків комплексної трансформації лівих ідей, коли їх почали суттєво корегувати під впливом поточного економічного розвитку та практичної політичної ситуації. Причому значний вплив на вказаний процес справляла політика «мільєранізму», яка набувала все більшої популярності серед європейських політиків-соціалістів, змушуючи їх підлаштовуватись під логіку функціонування критикованого ними капіталістичного суспільства. Очевидно, що це посилювало ідеологічну напругу між реформістами та лівими соціал-демократами, які засуджували своїх поміркованих колег по соціалістичному руху за відмову від революційних методів боротьби і пристосуванство (опортунізм), звинувачуючи їх у зраді інтересів робітничого класу. Це ідеологічне протистояння визначило всю подальшу логіку ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій.

Отже, можемо констатувати, що, по-перше, в ідеологічному вимірі:

– консолідація лівих політичних партій у XIX столітті відбулась навколо соціалістичних ідей, становлення та розвиток яких необхідно розглядати як реакцію на негативні наслідки промислової революції та утвердження капіталістичної системи – передусім на стрімке та масове зубожіння найманих робітників. Вони були націлені на таку зміну капіталізму, яка б зумовила кардинальне поліпшення соціально-економічного та суспільно-політичного становища всіх незаможних у рамках побудови вже нового суспільного (соціалістичного) ладу;

– одну з найбільш комплексних та цілісних систем соціалістичних ідей розробили К. Маркс та Ф. Енгельс. Претендуючи у рамках «наукового соціалізму» на об'єктивне (наукове) пояснення закономірностей історичного процесу, вони, виходячи з того, що «знають» внутрішню логіку розгортання соціальної еволюції, причини її криз та шляхи виходу з них, обґрунтували технологію перетворення капіталістичної системи на соціалістичну та комуністичну: діючи організовано (як централізована та ідеологічно дисциплінована партія), пролетаріат у революційний спосіб має зруйнувати капіталістичний державний апарат, здобути політичну владу та, встановивши власну диктатуру, відкрити шлях для безперервної революції аж до побудови всесвітнього безкласового та бездержавного суспільства – комунізму;

– альтернативний варіант переходу до соціалізму був запропонований у рамках інших соціалістичних течій, що розвинулись на той час. Йдеться, насамперед, про ласальянство, прудонізм та тред-юніонізм. Їхні прихильники відмовлялись від концептуалізації шляху до соціалізму в категоріях непримиренних міжкласових антагонізмів, диктатури пролетаріату, насильства та революційних методів боротьби. Натомість, вони виходили з

пріоритету ідей мирного, ненасильницького перетворення капіталістичної системи засобом реформ та розвитку демократичних інститутів (виборів та парламентаризму);

– у такий спосіб у межах соціалістичного руху виникла ідеологічна опозиція між прихильниками революційних та реформістських засобів трансформації капіталістичної системи у соціалістичну. Ця опозиція визначила всю подальшу логіку ідейно-інституційного розвитку лівих партій. Еволюціонуючи від учень П.-Ж. Прудона, Л. Блана та Ф. Лас-саля, ідеї реформізму, розкрившись та втілюючись, зокрема, у концепціях «катедер-соціалізму», посибілізму та соціалізму Фабіанського товариства, наприкінці XIX століття зумовили розкол уже у рамках самого марксизму – на ортодоксальних (революційних) марксистів та нових реформістів (ревізіоністів, котрі виступали за перегляд основоположних постулатів марксизму);

– вихідною ідеологічною установкою ревізіоністів стали тактичні принципи прудонізму, лассальянства та Фабіанського товариства щодо можливостей мирного вросання капіталізму у більш справедливу з точки зору розподілу національного багатства соціалістичну систему шляхом реформ, перенесення класової боротьби у рамки демократичних інститутів, а також забезпечення дотримання та розвитку засадничих прав і свобод людини. Відтак основоположні ідеї марксизму про соціальну революцію, диктатуру пролетаріату та повну ліквідацію приватної власності з подачі ініціатора ревізії Е. Бернштейна були відкинуті ревізіоністами як політичний атавізм;

– в умовах ідеологічного протистояння між ортодоксальними марксистами і ревізіоністами у межах марксизму виникла та остаточно виокремилась до 1914 року третя альтернативна ідеологічна течія, представлена ідеями К. Каутського та його послідовників, котрі концептуалізували соціальну революцію не як насильницький тотальний злам усіх інститутів капіталістичної системи, а як завоювання робітничим класом політичної влади шляхом участі у виборах та отримання більшості у парламенті. Визначальна роль була відведена необхідності організації робітничого класу в окрему партію;

– наприкінці XIX століття у результаті еволюції соціалістичних ідей у межах лівого руху чітко оформилась ідеологічна опозиція між анархізмом та марксизмом. Марксизм був представлений трьома конкуруючими між собою ідеологічними течіями, які дали поштовх та визначали подальші траєкторії ідеологічного та інституційно-організаційного розвитку лівих політичних партій. Це – ліві соціал-демократи (революційні марксистки), які стали базою розвитку комуністичних партій; праві соціал-демократи (соціал-реформісти, які внаслідок ідеологічного зміщення вправо максимально зблизились із соціал-лібералами) стали основою розвитку частини соціал-демократичних партій; проміжне місце між ними посів «марксистський центр», на базі якого у подальшому розвинулася концепція демократичного соціалізму, а також інша частина соціал-демократичних партій.

По-друге, в інституційно-організаційному вимірі:

– консолідація лівих у XIX столітті відбувалась навколо створення перших таємних революційних організацій соціалістичного спрямування. Особливе місце серед них належить «Союзу комуністів», програмою якого був написаний К. Марксом та Ф. Енгельсом «Маніфест комуністичної партії». Саме ця організація стала предтечею соціалістичних та комуністичних партій;

– виходячи з ідеологічної установки щодо необхідності створення масової організації робітників (робітничої партії) задля здобуття пролетаріатом політичної влади, К. Маркс та Ф. Енгельс прагнули реалізувати цей проект на базі Першого Інтернаціоналу. До структурно-організаційної основи зазначеного проекту були покладені принципи централізму, ієрархічності, дисциплінованості, заснованій, передусім, на ідеологічній однакості. Усе це мало гарантувати успіх здійснення соціальної революції;

– неприйняття згаданого інституційного проекту противниками централізму та ідеологічного монізму в рамках соціалістичного руху призвело до розколу та занепаду Першого Інтернаціоналу. Внаслідок цього марксистки перенесли свої зусилля на участь у творенні перших масових соціалістичних партій. Однак і тут ідеологічні розбіжності між марксистами та реформістами (лассальянцями та посибілістами) визначили конфлікт навколо принципів структурної організації робітничих партій, який у подальшому перекинувся також і на діяльність Другого Інтернаціоналу. Відтак революційні марксистки виступали за централізовану, ієрархізовану та дисципліновану організацію, тоді як реформісти виходили із необхідності забезпечення автономії структурних одиниць партії та розширення простору внутрішньопартійної демократії.

Список використаної літератури

1. Бакунин М. Государственность и анархия. Философия. Социология. Политика. М.: Правда, 1989. С. 291–526.
2. Бровко Л. Дискуссия в СДПГ об общественном переустройстве в конце XIX – начале XX века. Левые в Европе XX века: люди и идеи / Под ред. Н. Комоловой и В. Дамье. М.: ИВИ РАН, 2001. С. 46–81.
3. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів: ПАІС, 1997. 274 с.
4. Каутский К. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»). Пер. с нем. С. Алексеев. М.: Едиториал УРСС, 2003. 304 с.
5. Ленин В. Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 6. М.: Госполитиздат, 1963. С. 1–192.
6. Маркс К. Тезисы о Фейербахе / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1955. С. 1–4.
7. Маркс К. Немецкая идеология / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 3. М.: Госполитиздат, 1955. С. 7–544.
8. Маркс К. Манифест коммунистической партии / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 4. М.: Госполитиздат, 1955. С. 419–459.
9. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. М.: Госполитиздат, 1956. С. 517–642.
10. Маркс К. Учредительный манифест Международного товарищества рабочих / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 16. М.: Госполитиздат, 1960. С. 3–11.
11. Маркс К. Мнимые расколы в Интернационале / Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 18. М.: Госполитиздат, 1961. С. 1–46.
12. Чикалова И. У истоков социальной политики государств Западной Европы. Журнал исследований социальной политики. 2006. Т. 4, № 6. С. 501–524.
13. Шубин А. Социализм. «Золотой век» теории. М.: Новое литературное обозрение, 2007. 744 с.
14. Post C. What is Left of Leninism? New European Left Parties in Historical Perspective. Socialist Register. 2013. Vol. 49. P. 175–197.

**LEFT POLITICAL PARTIES: SPECIFICS IDEOLOGICAL
AND INSTITUTIONAL INCIPIENCE**

Hennadiy Shipunov

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article defined and comprehended the initial stages of the ideological and organizational formation of the left parties. It is established that at the end of the XIX century Marxism was represented by three competing ideological lines, which gave impetus and determined the further trajectories of the ideological and organizational development of the left parties: left Social Democrats (revolutionary Marxists); right Social Democrats (Social-Reformists); and “Marxist Center”.

Key words: left political parties, labour movement, ideology, party organization, Marxism, reformism.

УДК 32.001

ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ: ІДЕЙНІ ДЖЕРЕЛА ТА ПОЛІТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ

Лілія Яковлева

*Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
кафедра регіональної політики та публічного адміністрування
вул. Генуезька, 22, 65010, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню демократичної легітимності. Зазначено, що демократична легітимність ґрунтується на раціональному аргументованому діалозі між владою та суспільством. Здійснено реконструкцію цього типу легітимності та визначено його політичні альтернативи (традиційний та харизматичний типи легітимності). Досліджено ідейні джерела демократичного типу легітимності на різних історичних етапах – від античності та Середньовіччя до Просвітництва та модерну.

Ключові слова: легітимність влади, демократична легітимність, типи легітимності, право на владу, сакралізація влади.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Системні політичні та економічні реформи в Україні, які мають створити фундамент демократичного розвитку держави, неможливі без підтримки суспільства. Держава, аби перейти від декларацій щодо змін до реального втілення реформ потребує «демократичної легітимності» (П. Розанвалон), тобто кредиту справжньої довіри громадян до влади. Дослідження проблеми забезпечення демократичної легітимності влади в Україні актуалізується у зв'язку із драматичним історичним досвідом тоталітарного та авторитарного панування, який пережило суспільство у ХХ столітті.

Демократична легітимність влади передбачає діалог із суспільством, встановлення партнерських відносин між владою та громадянами, формування простору взаємної довіри. Водночас під впливом піднесення радикальних рухів (з правого та лівого флангів) у політичному полі наростає хвиля популізму, яка сприяє швидкому успіху харизматичних політичних лідерів. Адже вироблення управлінських рішень, реалізація політичних дій та позиціонування акторів, їх зіткнення відбувається не за правилами раціональної дискусії, а відповідно до медіа-формату. Легітимізація влади значною мірою залежить від медіа-дискурсу, медіа-скандалів, ефективного використання комунікативних технологій, а не від суспільної згоди з раціональною аргументацією щодо визначених цілей політичного розвитку та обґрунтованих шляхів їх досягнення. Це загрожує демократичній легітимності, яка нині потребує захисту від «експансії» традиційного та харизматичного типів легітимності. На сучасному етапі демократична легітимність постає як вектор сили у політичному полі, який впливає на всі інші проблемні питання – від діяльності органів влади до електоральної поведінки громадян.

Усе це обумовлює потребу у комплексному дослідженні феномена демократичної легітимності, його ідейних джерел та політичних альтернатив.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Безпосередньо дослі-

дження демократичної легітимності, як одного із типів легітимності, представлено у роботі П. Розанвалона «Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність» [7]. Натомість коло проблем, пов'язаних із забезпеченням легітимності політичної влади в умовах демократичного політичного режиму, було окреслено у класичних дослідженнях М. Вебера, Г. Арндт, Ю. Габермаса, Дж. Ролза, П. Рікера, М. Фуко, М. Калдор, Д. Норта, ін. Легітимність інтерпретується як суспільна згода з діяльністю інститутів влади за умови дотримання ними принципу верховенства права, а також підтримка громадянами політичних акторів «словом і ділом» (вербально та/або через участь в акціях, мітингах, діяльності політичних та громадських організацій) як до виборів, так і після них. П. Розанвалон говорить про «нову добу легітимності» [7, с. 16]. Вона обумовлює необхідність наукового переосмислення класичних інтерпретацій демократичної легітимності з наголосом на безсторонності, рефлексивності та наближеності, як її головних характеристик.

Деякі важливі аспекти легітимності влади та процесу легітимізації, як забезпечення права на владу, досліджувались у межах конфліктних теорій та теорії еліт. У них висувались критичні аргументи щодо демократичної легітимності. Окремі положення конфліктної теорії розкривались у роботах К. Маркса, який представляв державу як продукт класової боротьби, наголошував на антагонізмі класів та класовій експлуатації як причині революцій, обґрунтував легітимність диктатури пролетаріату тощо [1, с. 334]. Представники теорії еліт В. Парето, Р. Міхельс та Г. Моска також були критично налаштовані щодо демократичної легітимності, наголошуючи на реальному правлінні еліт. Вони досліджували олігархізацію партій, яка унеможливує демократичну легітимність (Р. Міхельс), трансформації демократії під впливом циркуляції еліт (В. Парето) та правлячий клас (Г. Моска) [1, с. 350–351]. Г. Лассуел відзначив важливість комунікації та стратегії пропаганди, що є вкрай актуальним з кута зору забезпечення демократичної легітимності влади в епоху масової інформації. С.М. Ліпсет визначив легітимність як «...здатність політичних інститутів створювати переконання щодо власної необхідності і бажаності для суспільства» [5, с. 357].

«Реконструкція» легітимності на сучасному етапі політичного розвитку, на необхідності якої наголошує М. Калдор у контексті дослідження космополітичного правління [4, с. 240], спрямовується не лише на досягнення контролю держави над насильством задля забезпечення системи відкритого доступу (Д. Норт) або протиставлення влади та насильства з метою визначення основи легітимної влади. Вона передбачає, слідом за М. Вебером, обґрунтування раціонально-легальної легітимності як єдиного джерела дієздатності демократичної влади, на відміну від харизматичного лідерства та традиційного панування [2]. Але також необхідно зробити наступний крок, а саме визначити можливі шляхи забезпечення інклюзивності раціонально-легального типу легітимності, тобто уможливити поширення принципів раціональності, інформованості та участі у прийнятті рішень на більшість суспільства, а не лише на бюрократію, як це передбачав М. Вебер.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити основні ідейні джерела та політичні альтернативи демократичного типу легітимності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії політичної думки можна знайти ідеї щодо обґрунтування права на владу та підстав визнання рішень і дій влади законними, які створили фундамент для досліджень феномена демократичної легітимності. Платон та Аристотель визначили основні форми правління, наявні в античній Греції, виокремили «правління філософів» (Платон) та «правління середніх» (Аристотель) як ідеальні типи. У творах Августіна, Томи Аквінського, Оккама, Геласія, Марсилія Падуанського та інших представлено обґрунтування права на владу з кута зору теологічної парадигми. Н. Макіавеллі одним із перших обґрунтував концепцію політичної діяльності, яка здатна

забезпечити утримання влади. Політика у творі «Державець» постає як окрема сфера людської діяльності та взаємодії. Вихід політики та права на владу з-під впливу теологічної доктрини є характерною ознакою творів Т. Гобса, Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо та ін.

У традиційних суспільствах право вождів та монархів на владу (тобто, фактично на легітимне правління) обґрунтовувалось мовою міфу, а його основою виступала воля стихій, яким надавався надприродний статус, богів, першоджерел світу. Саме цим пояснювалась належність осіб до вищих соціальних каст та правлячих груп. Владу було сакралізовано значною мірою через непередбачуваність життя: «Перші мислителі, як греки, так і варвари <...> переносили своє соціальне середовище на космос. Але майже в усіх ранніх суспільствах люди були підвладні примхам природи, деспотичній волі своїх верховників... Поки харчування суспільства залежало від примхливої погоди, загальний добробут від гарного настрою якогось далекого вседержителя, а саме життя постійно залежало від випадкової арифметики навал і чуми, будь-які уявлення про Всесвіт, які не акцентували б нерегулярної і непередбачуваної природи речей, були б, очевидно, безглуздими» [8, с. 31].

Організація поліса була спрямована на захист громадян від примх природи та війни. У давньогрецькій філософії вперше проблеми права на владу та довіри до влади інтерпретуються вже з неміфологічних позицій, натомість про сакральність влади нагадує ідея Платона щодо наявності домішки золота у кожному правителі [8, с. 67]. З першими успіхами у вирішенні цих одвічних проблем у грецьких полісах, і передусім у Афінах, розпочалась політична боротьба за ідеали політичної участі громадян та демократії. «Ідеальні» устрої поліса за Платоном та Аристотелем, у всіх їх відмінностях, мають метою забезпечення гармонії між індивідом та владою, запобігання деспотизму. Легітимність полісного правління спирається на дві чесноти: участь громадян у суспільних справах та знання. Як писав Евріпід: «У міста немає гіршого ворога, ніж деспот, який відмінняє спільні закони, а править сам, тримаючи в руках закон» [8, с. 42].

У платонівській теорії держави громадянин через політичну участь реалізує власне призначення: «<...> по-перше, управління має бути мистецтвом, що ґрунтується на точних знаннях, і, по-друге, суспільство – це взаємне задоволення потреб людьми, чиї здібності доповнюють одна одну» [8, с. 68]. Ідеї політичної участі громадян, експертного знання (політика – «царське мистецтво» за Платоном [8, с. 64]) та раціональності стали фундаментом сучасної теорії демократичної легітимності. Вони також знайшли своє продовження у теоріях політичної участі, електоральної демократії, раціонально-легального урядування.

Вкрай важливою для розвитку теорії демократичної легітимності є думка Аристотеля щодо досягнення спільного блага як мети політики та існування держави. Форми державного устрою він поділяє на правильні й хибні саме за критерієм переслідування суспільного блага або слугуванні приватним інтересам. До правильних форм відносяться монархія (як влада одного), аристократія (як правління найкращих) та політія (як розумне правління багатьох). До хибних – слугування приватним інтересам шляхом встановлення тиранії (деспотичної влади одного), олігархії (влади багатих), демократії (влади більшості) [8, с. 110]. Проблема демократії, визначена Аристотелем, полягає у складнощях поєднання влади народу із розумним управлінням. Це завдання, безумовно, зберігає свою актуальність і для сучасної демократії. Питання щодо форм, меж та напрямів політичної участі громадян в управлінні та шляхів досягнення спільного блага також потребує подальших досліджень у межах теорії демократичної легітимності.

У Римській імперії з'являються дві ідеї, які прямо стосуються легітимності влади. У творах Тита Лукреція Кара та Марка Тулія Цицерона чітко простежується ідея щодо здорового глузду, раціональності та права як основи авторитету та панування. У цілому авто-

рам римської епохи притаманна увага до права, акцент на юридичний складник у процесі забезпечення легітимності влади [8, с. 167]. Друга ідея – авторитет як джерело легітимності. Протиставлення влади й авторитету, характерне для політики Риму, відбувалось за ознаками підкорення індивідів силі та насильству (влада) та служіння моральному авторитету, який переконує, а не підкорює (згадаймо відому формулу «Рим об'єднує правом» [10, с. 7]).

У середньовічній філософській та політичній думці домінує теологічна доктрина християнства, відбувається справжній розквіт того типу легітимності, який згодом М. Вебер назве «традиційним пануванням». І якщо наприкінці епохи античності виникає феномен цезарепатизму, як «<...> об'єднання духовної і світської влади в особі імператора» [10, с. 6] (тобто імператор своєю владою легітимізує церкву), то епоха Середньовіччя починається з перенесення центру (інстанції) легітимності від інституту монархії до інституту церкви. У творах Іоанна Златоуста, Василя Великого, Августина Блаженного, Марсилія Падуанського, Томи Аквінського переосмислюються феномени влади, підкорення, смиренності, свободи, відповідальності, нерівності, відносини держави і громадянина, держави і церкви. Відбувається сакралізація влади на основі християнської доктрини, яка вважає Бога єдиною легітимною владою, носієм легітимності, головним чином у особі Папи. Марсилій Падуанський запитує: «Чи може християнин бути хорошим громадянином?». Його відповідь: «<...> Християни мають бути найкращими громадянами, тому що за непокору людському закону їх чекає найбільше покарання» [10, с. 303]. Тобто, християнство вчить підкорятися примусу держави, адже не підкорятися – значить відкидати законні повноваження, дані Богом державі у цьому світі. Абсолютна легітимність належить лише «Граду Божому» (Августин Блаженний), бо він заснований на любові до Бога і прагне до загальної користі і справедливості. У теорії «двох мечів» Геласія йдеться про два джерела легітимності влади: світська влада належить імператору, духовна влада належить Папі. При цьому Геласій обидва мечі віддає Папі, однак вищу (духовну) владу Папа залишає собі, а нижчою, від імені Бога, наділяє монархів. Ця ідея корелює з думкою Томи Аквінського: «світській владі належать лише тіла людей, а їхні душі – Богу за посередництвом церкви в особі Папи» [10, с. 35]. У середньовічних дослідженнях церковної влади з'являється ідея «служіння», яка у подальшому екстраполюється на політичну владу. «Священники та єпископи не правлять, але служать» [10, с. 35]. Служіння громадянам, народу стає не просто політичним стереотипом за радянських часів, а й вимогою до сучасної влади. Це переконливо демонструє, що сакралізація влади, яка була сформована у межах теологічної доктрини, ще остаточно не подолана.

Починаючи з епохи Відродження проблематика легітимності (права на владу) повертається у «земний» вимір. Водночас із кризою теологічної доктрини та процесом десакралізації влади постає проблема пошуку інших джерел легітимності. Н. Макіавеллі у творі «Державець» обґрунтував ідеологічні основи політики, як «<...> окремої форми духовної діяльності» [6], яка спирається на насильство: «<...> всі озброєні пророки перемагали, а всі безбройні гинули <...> розумний правитель не може і не має залишатися вірним своїй обіцянці <...> А слушний привід порушити обіцянку завжди знайдеться» [6]. Політична влада, як результат діяльності політика, сприймається Н. Макіавеллі як автономна і легітимна, вона не потребує жодного іншого обґрунтування, зокрема, морального виправдання.

Відповідно до теорій природних прав людини, суспільного договору та розподілу влади, легітимність державної влади виникає не з божої волі, а як результат договору індивідів з метою обмеження насильства. У роботах цілої плеяди таких видатних мислителів, як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон, Т. Пейн та інших розроблено фундаментальні принципи демократичної легітимності, відносин держави та громадянина, громадянського суспільства тощо. Проте ідея сакральної влади (яка присутня

і у сучасному дискурсі щодо легітимності) є однією з характерних ознак політичної філософії епохи Просвітництва. Найбільш рельєфно вона проступає у творах Ж.-Ж. Руссо: «Ці марнославні нікчемні вітії (філософи), озброївшись своїми фатальними парадоксами, скрізь йдуть у наступ, аби підірвати підвалини нашої віри<...> Вони висміюють зневажливо такі старі поняття, як патріотизм і релігія, присвячуючи свої таланти й філософію руйнуванню і знеславленню всього, що люди вважають за священне» [8, с. 511]. Для розвитку сучасної теорії демократичної легітимності важливою є думка Ж.-Ж. Руссо щодо колективного блага та його походження від загальної волі. «Отже, загальна воля репрезентувала унікальну особливість спільноти, а саме той факт, що вона мала колективне благо, яке не є тим самим, що й особисті інтереси її членів. У певному розумінні вона живе своїм власним життям, здійснює свою власну долю і страждає від свого власного фатуму» [8, с. 521]. Для Руссо, який у теорії суспільного договору фактично здійснив «повторне відкриття громади», як джерела демократичної легітимності, сумнівною інстанцією був розум, раціональність. Він був першим з «Енциклопедистів», хто здійснив «повстання проти розуму» [8, с. 510], поставивши питання щодо сумісності ідеалів демократії та раціональності, їх співвідношення у процесі встановлення легітимності. І якщо Ж.-Ж. Руссо акцентує увагу на «громаді», її волі щодо досягнення колективного (суспільного) блага, то у теоріях суспільного договору Т. Гоббса і Дж. Локка ми знаходимо обґрунтування раціоналізму як основи права на владу (тобто, легітимної можливості запроваджувати правила діяльності політичних інституцій та їхніх відносин із суспільством). Вони «<...> зображують державу як штучне утворення, чие право на владу походить із домовленості між раціонально мислячими індивідами й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. Обидва вони прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного в дополітичний стан природи <...> Таким чином, раціональний індивідуальний вибір править за наріжний камінь для морального обґрунтування політичного права на владу, що його здійснює модернізм» [3, с. 334].

У сучасних умовах легітимність влади, як важлива складова управління в умовах демократичної політичної системи, потребує «реконструкції» не тільки на пострадянському просторі, а й у суспільствах «відкритого доступу». Це напряму пов'язане із глобалізацією (перенесенням легітимності з рівня національної держави до глобальних політичних й економічних акторів), віртуалізацією та медіатизацією політики (відповідно, посилення ризиків штучного конструювання легітимності за допомогою мас-медіа та комунікативних технологій), появою феномена демократичного конформізму (який ставить під сумнів сам принцип підтримки влади більшістю населення). Перед лицем цих викликів не варто забувати, що «Внутрішнє умиротворення новоевропейських держав досягалось не насильством, а розширенням верховенства права і водночас адміністративних функцій держави, включаючи розширення функцій нагляду. Монополія на легітимне організоване насильство мала на увазі контроль над насильством і набагато менший розрахунок на використання фізичного примусу» [4, с. 241]. Легітимність влади напряму залежить від рівня соціальної диференціації, соціальної структури суспільства, типу політичного режиму, форми правління, характеристик економічних відносин та виробництва. Тобто, рух у напрямі залучення якомога більшої кількості соціальних груп, спільнот, ідентичностей та класів, якщо не до діяльності влади (безпосередня участь у прийнятті політичних рішень), то принаймні до оцінки її дій на основі принципів верховенства права та демократії, що забезпечує могутність сучасної держави. Підходи до визначення основ легітимного правління протягом історичного розвитку людства ґрунтувались на міфологічних уявленнях, релігійних та ідеологічних доктринах, наукових парадигмах.

Інтерпретації демократичної легітимності у своїй початковій точці відштовхуються від загальноприйнятої у науковій літературі й у повсякденному житті «інтуїції» легіти-

мності як «...ставлення суспільства до влади» [9, с. 200]. У науковому дискурсі це передбачає пошук відповіді на питання щодо сутності «влади», спроби окреслити географічні, політичні, соціальні, національні кордони та характеристики «суспільства» та, зрештою, необхідність пояснити, що мається на увазі під терміном «ставлення»? Щодо останнього, то йдеться про процедурну легітимність (підтримка влади більшістю населення принаймні у день виборів) та субстанціональну легітимність (відповідність дій влади певним цінностям, що їх поділяє більшість громадян). Саме у цьому контексті Ф. Гаєк говорив про необхідність заміни поняття «демократія» на «демархія»: «У демократії утверджується влада колективної волі у вигляді прийняття окремих рішень, тоді як у пропонованій демархії народ лише встановлює загальні правила («архе» відсилає до ідеї постійного порядку на протигагу поняттю «кратос»). Це буде справжня влада загальності» [7, с. 184].

Серед джерел легітимності М. Вебер виокремлює сакральну владу монархів (традиційна легітимність), міфологізовану владу героїв, що втілюється у сучасних харизматичних лідерах, та раціональну владу бюрократів, яка спирається на закон та правила. Очевидно, що демократичній легітимності найбільше відповідає саме раціонально-легальна влада бюрократів, які виступають не лише професійними управлінцями, а й експертами у різних сферах. Їх легітимність обумовлена довірою суспільства до знань, раціональності та науки. Традиційний та харизматичний типи легітимності є історичними та політичними альтернативами щодо демократичної легітимності, а раціонально-легальна легітимність на певному історичному етапі найбільше відповідала вимогам демократичної легітимності.

На думку Г. Арендт, Ю. Габермаса та Н. Лумана, раціональна легітимність бюрократії дозволяє остаточно відокремити владу від насильства та зосередитись на її комунікативних засадах. Справді, діалог між владою та суспільством має ґрунтуватись на принципах раціональності, але також він передбачає поступове включення представників усіх соціальних груп, спільнот та ідентичностей у комунікацію задля знаходження спільних візій майбутнього. Бюрократія має забезпечувати інклюзивність та слідкувати за дотриманням правил «комунікативної раціональності» (Ю. Габермас).

Але у дослідженнях представників теорії публічного вибору (Дж. Бюкенен, Г. Таллок, Г. Саймон, М. Олсон, ін.) ставиться під сумнів демократична легітимність бюрократів. Аргументується це тим, що бюрократи виявляються здатними раціонально та ефективно діяти задля захисту власного вузькогрупового інтересу, але вони не можуть визначати, досягати і захищати «загальний інтерес», працювати на суспільні цінності та загальне благо.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Чергова проблематизація демократичної легітимності відбулась на початку ХХІ століття. Сучасні виклики демократичній легітимності полягають у наступному. По-перше, у посиленні бюрократії, яка відтепер під маскою раціональних технократів слугує самій собі, а не суспільним інтересам. По-друге, у появі та стрімкій експансії медіакратії, яка завдяки комунікативним мережам нав'язує суспільству і політичним акторам штучний порядок денний, спотворює громадську думку та формує віртуальну політику. По-третє, у наростаючій хвилі популізму, яка змушує партії давати безліч обіцянок, щоб набрати якомога більше голосів, та підлаштуванні публічної політики під виборчі цикли. Це обумовлює зосередженість політиків на короткотермінових вигодах і нехтуванні стратегічним баченням.

Отже, у дослідженнях демократичної легітимності влади, її інтелектуальних джерел та політичних альтернатив можна вибудувати наступний ланцюжок типів легітимності. У ньому представлено всі наявні у суспільстві типи легітимності влади, кожний з яких домінував на певному історичному етапі. По-перше, легітимність, що ґрунтується на сакральній владі, тобто владі богів та героїв, монархів та харизматичних лідерів. По-друге,

«раціональна легітимність» (влада бюрократії та експертів як сучасних «аристократів»). По-третє, «демократична легітимність», тобто нестійка легітимність суспільств «відкритого доступу» (Д. Норт), які обмежують насильство завдяки інклюзивності, рівності доступу громадян до економічних благ та політичної влади, безсторонності та рефлексивності інституцій (П. Розанвалон) та наближеності громадян до центрів прийняття рішень.

Список використаної літератури

1. Байме К. Політичні теорії сучасності; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. К.: Сти-лос, 2008. 396 с.
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика; пер. з нім. О. Погорілий. К.: Основи, 1998. 534 с. URL: <http://litopys.org.ua/weber/wbs07.htm>
3. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шов-кун; наук. ред. Пер. О. Шевченко. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.
4. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху. М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. 416 с.
5. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана; пер. з англ. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 790 с.
6. Никитин Е.П. Спецрациональность. Исторические типы рациональности; отв. ред. В. А. Лекторский, 1995. Т. 1. 350 с. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=CnD9VnoaSKUC&pg=PA86&lpg=PA86&dq>
7. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближе-ність, пер. з фр. Євгена Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
8. Себайн Джордж Г. Історія політичної думки / Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Пер. з англ. К.: Основи, 1997. 838 с.
9. Соціологія політики: Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В.А.Полторац, О.В. Петрова, А.В. Толстоухов. К.: Вид.-во Європ. ун-ту, 2009. 442 с.
10. Суини М. Лекции по средневековой философии. Средневековая политическая философия Запада. Выпуск 2. М., 2006. 320 с.

DEMOCRATIC LEGITIMACY: IDEOLOGICAL SOURCES AND POLITICAL ALTERNATIVES

Liliia Yakovleva

*Odessa Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration
under the President of Ukraine,
Department of Regional Policy and Public Administration
Genuevka str., 22, 65009, Odessa, Ukraine*

The article is devoted to the study of democratic legitimacy. It is noted that democratic legitimacy is based on a rational and reasoned dialogue between government and society. The reconstruction of this type of legitimacy was carried out and its political alternatives (traditional and charismatic types of legitimacy) were determined. The ideological sources of the democratic type of legitimacy at different historical stages (from antiquity and the Middle Ages to Enlightenment and modernism) are explored.

Key words: legitimacy of power, democratic legitimacy, types of legitimacy, authority, sacralization of power.